

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

В. А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

**МЕТОДЫКА ВЫКЛАДАННЯ
БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ.
ВЫВУЧАЕМ ФРАЗЕАЛОГІЮ**

Рэкамендавана вучэбна-метадычным аб’яднаннем
па педагагічнай адукацыі ў якасці вучэбна-метадычнага дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі,
якія навучаюцца па спецыяльнасці: 6-05-0113-02 Філалагічная адукацыя

Гомель
ГДУ імя Ф. Скарыны
2024

УДК 378.147:811.161.3:398.92(075)

ББК 81.411.3-9-36я73

Л99

Рэцэнзенты:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі УА “Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, загадчык кафедры
доктар філалагічных навук, прафесар Д. В. Дзятко;
загадчык кафедры беларускага мовазнаўства БДУ,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт Г. К. Чахоўскі;
кафедра беларускай і рускай філалогіі УА “МДПУ імя І. П. Шамякіна”,
доктар філалагічных навук С. Б. Кураш

Ляшчынская, В. А.

Л99 Методыка выкладання беларускай мовы. Вывучаем фразеалогію : вучэбна-метадычны дапаможнік / В. А. Ляшчынская ; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2024. – 207 с.

ISBN 978-985-32-0037-9

У дапаможніку асвятляюцца лінгвадыдактычныя, лінгвістычныя і лінгвакультуралагічныя асновы вывучэння фразеалогіі ў сярэдняй і вышэйшай школе, што абумоўлена дасягненнямі ў навуцы і патрэбамі засваення фразеалагічных адзінак не толькі як знакаў беларускай мовы, але і знакаў культуры беларусаў. Прапануецца практычны матэрыял для арганізацыі сістэматычнай работы з фразеалагізмамі пры вывучэнні ўсіх раздзелаў школьнага курса беларускай мовы і выпрацоўцы практычных навыкаў і ўменняў выдзяляць, характарызаваць фразеалагізмы, “прачытваць” і засвойваць іх культурны змест, выяўляць сувязь мовы і духоўнай культуры беларусаў у параўнанні і супастаўленні з іншымі народамі. Дапаможнік будзе карысным для настаўнікаў беларускай і рускай мовы школ, гімназій, ліцэяў – усім, каго цікавяць пытанні мовы, фразеалогіі, культуры нашага народа, яе вытокаў, нацыянальнай адметнасці беларусаў.

Прызначаны студэнтам філалагічных спецыяльнасцей ВНУ.

УДК 378.147:811.161.3:398.92(075)

ББК 81.411.3-9-36я73

ISBN 978-985-32-0037-9

© Ляшчынская В. А., 2024

© Установа адукацыі

“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”, 2024

ЗМЕСТ

Уводзіны.....	4
I. Лінгвадактычныя асновы вывучэння фразеалогіі.....	9
1. Прынцыпы, метады, прыёмы навучання фразеалогіі....	9
Практычны матэрыял.....	15
II. Лінгвістычныя асновы вывучэння фразеалогіі.....	22
1. Фразеалагізмы, іх асаблівасці, функцыі.....	22
Практычны матэрыял.....	25
2. Кампаненты фразеалагізмаў.....	32
Практычны матэрыял.....	37
3. Марфалагічная характарыстыка фразеалагізмаў.....	45
Практычны матэрыял.....	47
4. Структурныя тыпы фразеалагізмаў.....	53
Практычны матэрыял.....	54
5. Сістэмныя семантычныя ўласцівасці і сувязі фразеала- гізмаў.....	58
Практычны матэрыял.....	61
6. Стылістычная характарыстыка фразеалагізмаў.....	69
Практычны матэрыял.....	75
III. Лінгвакультуралагічныя асновы вывучэння фразеалогіі..	89
1. Спосабы ўтварэння і вытокі, крыніцы фразеалагізмаў...	94
Практычны матэрыял.....	100
2. Культурная інфармацыя, ці канатацыйнае значэнне, фразеалагізмаў; культурныя пласты і коды культуры.....	112
Практычны матэрыял.....	174
Літаратура.....	200

УВОДЗІНЫ

Лінгвадыдактыкай даўно прызнана неабходнасць фарміравання і развіцця сістэмы кампетэнцый навучэнцаў сярэдняй і вышэйшай школы, якая ўключае не толькі моўную, маўленчую, камунікацыйную, але і культурна-моўную кампетэнцыі. І калі ў выніку фарміравання першыя тры ўжо маюць пэўныя вынікі, то культурна-моўная кампетэнцыя патрабуе вялікай увагі. Сутнасць яе заключаецца ў асэнсаванні мовы, якую чалавек вывучае як сродку пазнання, спасціжэння культуры народа, культурнага феномена, што замацоўвае асноўныя маральныя і духоўныя каштоўнасці, а таксама ва ўсведамленні прыгажосці, выразнасці і эстэтычных магчымасцей мовы. Культурна-моўная кампетэнцыя – здольнасць суб’екта маўлення да інтэрпрэтацыі моўных адзінак у тэрмінах культуры народа-стваральніка і носьбіта мовы. Сёння ўжо вызначана нямала шляхоў і сродкаў фарміравання культурна-моўнай кампетэнцыі, але толькі ў апошні час загаварылі пра ролю і месца, магчымасці і эфектыўнасць фразеалогіі, што стала відавочным пасля таго, як асноўная ўвага лінгвістаў была скіравана да даследавання нацыянальнага светапогляду ў мове ўвогуле і ў фразеалогіі ў прыватнасці, калі ў рэчышчы кагнітыўна-інтэрпрэтацыйнага кірунку лінгвакультурна-лагічная парадыгма ў фразеалогіі скіравалася на вывучэнне нацыянальнай самасвядомасці праз прызму фразеалагічных вобразаў, у якіх увасоблены базавыя канцэпты культуры.

Прапанаваны вучэбна-метадычны дапаможнік “Методыка выкладання беларускай мовы. Вывучаем фразеалогію” прысвечаны аднаму раздзелу дзвюх дысцыплін у вышэйшай школе – “Методыка выкладання беларускай мовы” і “Сучасная беларуская мова”, што, з аднаго боку, абумоўлена выдзяленнем гэтага раздзела ў праграмах названых дысцыплін, з другога боку, новымі падыходамі да вывучэння беларускай мовы ўвогуле і тых вынікаў вывучэння фразеалогіі ў прыватнасці.

Канец XX – пачатак XXI стагоддзяў характарызуецца імклівым развіццём кагніталогіі як універсальнай навукі і ў яе межах кагнітыўнай фразеалогіі як новага напрамку вывучэння фразеалогіі. Перавод даследавання фразеалагізмаў у рэчышча кагнітывістыкі і культуралогіі абумоўлены новым поглядам на фразеалагічную адзінку не толькі як моўны знак, але і як адзінка культуры народа, якая захоўвае інфармацыю, узнаўляе і перадае культурныя ўстаноўкі народа. У выніку адбываецца перагляд, удасканаленне пэўных пы-

танняў тэорыі фразеалогіі, а яшчэ ў большай ступені актывізуецца вывучэнне фразеалагічнага складу мовы ў кантэксце культуры народа-носьбіта і стваральніка гэтых адзінак.

Лінгвакультуралагічны падыход да вывучэння мовы і яе адзінак абапіраецца на ідэю аб акумулятыўнай функцыі мовы, дзякуючы чаму ў мове адлюстроўваецца, захоўваецца і перадаецца ў часе і прасторы культурны і духоўны вопыт народа, яго светабачанне і светаадчуванне. Мова, у адпаведнасці з гэтай канцэпцыяй, ёсць універсальная форма першаснай канцэптуалізацыі свету і рацыяналізацыі чалавечага вопыту, выразнік і захавальнік бессвядомых стыхійных ведаў пра свет, увасабленне гістарычнай памяці аб сацыяльна значных падзеях у жыцці чалавека. Мова выступае інструментам канцэптуалізацыі і спосабам фіксацыі вынікаў гэтага працэсу – нашай карціны свету, нашых ведаў пра свет, пра нас у гэтым свеце. І кожная мова рэалізуе пэўны спосаб адлюстравання рэчаіснасці ў адпаведнасці з канкрэтна гістарычным вопытам народа, яго культурай, месцам і ўмовамі яго пражывання.

Вядома, што нацыянальна-культурная інфармацыя закадзіравана на ўсіх моўных узроўнях, але найбольш выразна і поўна яна фіксуецца і адпаведна выяўляецца ў тых адзінках мовы, якія непасрэдна і прама адлюстроўваюць пазамоўную рэчаіснасць, называюць прадметы і з’явы навакольнага свету. І гэта словы, фразеалагізмы, прымаўкі і прыказкі, ці парэміі, крылатыя выразы, афарызмы, з якіх асабліва выдзяляюцца фразеалагічныя адзінкі мовы.

Менавіта фразеалагізмы як асобны ярус моўных адзінак пры сучасным найбольш актуальным лінгвакультуралагічным іх вывучэнні і вызначэнні адметнага месца і ролі фразеалогіі як самастойнага раздзела навукі аб мове і фразеалагізмаў як адметных яе адзінак, адлюстроўваюць, захоўваюць і транслююць нацыянальна-культурную інфармацыю ў часе і прасторы, культурныя ўстаноўкі народа-стваральніка гэтых адзінак, служаць сродкам сувязі і яднання членаў пэўнага соцыуму ад пакалення да пакалення, з’яўляюцца не толькі адзінкамі мовы, але і адзінкамі культуры пэўнага народа.

Усё гэта патрабуе асэнсавання, выкарыстання новых метадаў і прыёмаў вывучэння фразеалогіі як у вышэйшай, так і ў сярэдняй школе, сродкаў і спосабаў актыўнага засваення фразеалагізмаў для спазнання той культурнай інфармацыі, таго культурна-гістарычнага вопыту мінулых пакаленняў, якія яны ўтрымліваюць. Менавіта гэта і стала асноўнай прычынай і важнай задачай падрыхтоўкі вучэбнага дапаможніка, прызначанага для ажыццяўлення такога навучання фра-

зеалогіі беларускай мове, вывучэння і засваення фразеалогіі ў школе і ВНУ. Актуальнасць прапанаванага дапаможніка вызначаецца і тым месцам і значнасцю фразеалогіі, яе адзінак у выхаванні кожнага новага пакалення беларусаў, для якіх фразеалогія – крыніца атрымання ведаў, правіл і нормаў культуры нашага народа, сродак пазнання свету вачыма нашых папярэднікаў і магчымасці павязі пакаленняў і далучэння кожнага новага пакалення да адзінага цэлага – беларусаў.

Не менш важна і тое, што матэрыялы дапаможніка дапамогуць наладзіць сістэматычнае вывучэнне фразеалагізмаў на ўсім працягу навучання беларускай мове, пры азнаямленні з усімі без выключэння раздзелаў і тэмамі школьнага курса беларускай мовы, а ўлік стылістычнага характару фразеалагічных адзінак дазволіць ажыццяўляць работу па практычнай стылістыцы, якая, як і вывучэнне фразеалогіі, павінна быць сістэматычнай.

Апошняе асабліва важна ў сувязі з тым, што праграмай школьнага курса беларускай мовы на вывучэнне фразеалогіі вызначана нязначная колькасць гадзін – усяго 2–3 урокі. Разам з тым, фразеалагізмы складаюць значны пласт адзінак мовы, якія, на жаль, у школьных падручніках па беларускай мове з 5 па 11 клас прадстаўлены ў абмежаванай колькасці, што не спрыяе іх засваенню. А фразеалагізмы як другасныя адзінкі паводле свайго ўтварэння вызначаюцца не толькі і не столькі значэннем (гэтым надзелены і словы як асноўны рэсурс намінацыі), хоць іх засваенне чамусьці скіравана менавіта на запамінанне значэння, колькі характарыстыкай названага, выражэннем адносін да яго, ацэнкай, да таго ж фразеалагізмы характарызуюцца складанай фразеалагічнай семантыкай, адрознай ад семантыкі слова. У маўленні фразеалагізмы выступаюць важным стылістычным сродкам выразнасці, вобразнасці, трапнасці выказвання. Яны апісваюць тое, што адбываецца ў свеце з дапамогай вобразнай аналогіі, якая ў экспрэсіўнай форме дазваляе выразіць каштоўнаснае меркаванне пра названае і дае яму ацэнку, адчуць эмацыянальную рэакцыю. Фразеалагічныя адзінкі даюць магчымасць чалавеку выразіць адносіны да таго, што адбываецца, перадаць сваю эмоцыю, “раскрыць культурную пазіцыю – годна ці нягодна чалавеку тое, што адбываецца ў свеце, прыстойна чалавеку што-небудзь рабіць ці не прыстойна” [23, с. 42].

Асноўнай мэтай дапаможніка з’яўляецца асэнсаванне і прымяненне на практыцы тэарэтычных ведаў па фразеалогіі беларускай мовы, новых падыходаў у асвятленні гэтых адзінак мовы ў наш час, унутры- і міждысцыплінарных сувязей фразеалогіі з усімі раздзелаў

курса беларускай мовы, іншымі дысцыплінамі, а таксама выпрацоўка навыкаў і ўменняў “прачытваць” фразеалагічныя адзінкі ў тэрмінах культуры і інтэрпрэтаваць іх культурны змест.

У задачы вучэбна-метадычнага дапаможніка ўваходзіць: засваенне базавых паняццяў, асноў і крытэрыяў выдзялення, характарыстыкі фразеалагічных адзінак беларускай мовы; авалоданне новымі метадамі і прыёмамі іх вывучэння і аналізу, адаптацыі і ўвядзення іх у вучэбную практыку на ўсіх этапах вывучэння беларускай мовы; выпрацоўка ўменняў вызначаць, дакладна і асэнсавана класіфікаваць фразеалагізмы паводле семантыкі, структуры, стылістычных паказчыкаў, кампанентнага складу і распазнаваць іх сярод іншых устойлівых адзінак мовы; авалодванне ўменнямі параўноўваць, падбіраць да беларускіх фразеалагізмаў эквівалентныя адзінкі рускай і іншых моў і наадварот, тым самым выяўляючы агульнае і адметнае ў светабачанні, ментальнасці нашага і іншых народаў; выпрацоўка прафесійных навыкаў і ўменняў у арганізацыі сістэматычнай і эфектыўнай працы па авалодванні і засваенні фразеалагічным багаццем беларускай мовы, па дэшыфроўцы гэтых адзінак мовы ў тэрмінах культуры і інтэрпрэтацыі таго культурнага зместу, што нясуць і захоўваюць у сабе вобразы, унутраная форма, кампанентны склад гэтых адзінак мовы, адлюстроўваюць эталоны і стэрэатыпы мыслення і нацыянальнай культуры беларусаў, іх назіранні і веды аб прыродзе, чалавеку, філасофіі і маралі ў параўнанні з фразеалагічнымі адзінкамі іншых моў, выяўляюць агульныя і нацыянальна адметныя паказчыкі ментальнасці беларусаў і іншых народаў.

У дапаможніку падаюцца звесткі па асноўных пытаннях тэорыі методыкі вывучэння фразеалогіі, а таксама лінгвістычных і лінгвакультуралагічных асновах навучання фразеалогіі. Тэарэтычны матэрыял дапоўнены практычным – разнастайнымі заданнямі і матэрыяламі для іх выканання па фразеалогіі беларускай і іншых моў.

Дапаможнік адрасуецца студэнтам філалагічных факультэтаў, будзе карысным настаўнікам беларускай мовы і ўсім, хто цікавіцца пытаннямі фразеалогіі, навукі аб унікальных адзінках беларускай мовы, якія з’яўляюцца не толькі вобразна-выяўленчымі сродкамі мовы, але і сродкамі кадзіравання інфармацыі чалавека пра сябе, свет, пра адносіны чалавека да гэтага свету, з’яўляюцца адной з моўных універсалій, паколькі няма моў без фразеалагізмаў, як немагчыма ведаць і ўявіць беларускую мову без гэтых унікальных яе адзінак.

Галоўная мэта вучэбна-метадычнага дапаможніка – дапамагчы арганізаваць сістэматычную работу па вывучэнні, а дакладней засва-

енні фразеалагічных адзінак з улікам той культурнай інфармацыі, таго канатацыйнага значэння, якія яны ўтрымліваюць, з устаноўкай пазнання вытокаў фразеалагізмаў, іх зместу і ролі ў пазнанні культуры свайго народа.

Аўтар выказвае шчырыя словы падзякі членам кафедры беларускай мовы ўстановы адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”, кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка” і яе загадчыку Д. В. Дзятко, доктару філалагічных навук, прафесару кафедры беларускай і рускай філалогіі ўстановы адукацыі “Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна”, Г. К. Чахоўскаму, загадчыку кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдату філалагічных навук, дацэнтку за выказаныя пажаданні і заўвагі, накіраваныя на ўдасканаленне зместу і формы дапаможніка.

І. ЛІНГВАДЫДАКТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ВЫВУЧЭННЯ ФРАЗЕАЛОГІІ

Вывучэнне фразеалогіі пачынаецца са школьнага курса беларускай мовы, на што адводзіцца не больш за два спецыяльныя ўрокі для азнаямлення з адзінкамі фразеалогіі – фразеалагізмамі, іх месцам і роляй у мове, у жыцці чалавека. Але для выпрацоўкі ўменняў і навыкаў выдзяляць, засвойваць, ужываць фразеалагізмы неабходна арганізацыя сістэматычнай работы на ўсім працягу вывучэння школьнага курса беларускай мовы, па сутнасці амаль на кожным уроку. І для арганізацыі сістэматычнай работы маюцца ўсе асновы, паколькі фразеалагізмы, як і словы, – гэта “будаўнічы матэрыял” для сказаў, тэкстаў, утвораны яны на аснове гатовых сінтаксічных адзінак – словазлучэнняў, сказаў пры іх пераасэнсаванні ці ў выніку запазычвання такіх адзінак з іншых моў. Фразеалагізмы, як і словы, называюць, ці маюць значэнне, большасць з іх падзяляецца на семантыка-граматычныя разрады, ці суадносіцца паводле свайго граматычнага значэння па сутнасці з усімі часцінамі мовы. У сказах фразеалагізмы выступаюць ў ролі пэўных членаў сказа, ужываюцца ў ролі асобнага сказа, пабочных слоў і інш.

Студэнты вышэйшых навучальных устаноў і найперш філолагі знаёмяцца з тэарэтычнымі ведамі па фразеалогіі ў курсе “Сучасная беларуская мова”, дзякуючы вылучэнню раздзела “Фразеалогія і фразеаграфія”, і прафесійнымі тэарэтычнымі ведамі ў курсе “Методыка выкладання беларускай мовы”.

1. Прынцыпы, метады, прыёмы навучання фразеалогіі

Асноўная задача работы па фразеалогіі ў школе – узбагачэнне фразеалагічнага запасу вучняў, і для таго, каб ажыццявіць гэта, настаўніку трэба ўсвядоміць тэарэтычныя веды па методыцы выкладання гэтага раздзела – прынцыпы, метады, прыёмы, віды практыкаванняў па вывучэнні фразеалогіі беларускай мовы.

Так, акрамя агульнадыдактычных прынцыпаў (навуковасці, калектыўнасці, індывідуалізацыі, актыўнасці, перспектыўнасці, сувязі тэорыі з практыкай і інш.), настаўніку для ажыццяўлення сістэматычнай работы з фразеалагічнымі адзінкамі беларускай мовы неабходна кіравацца найперш *прынцыпам сувязі фразеалогіі з усімі раздзеламі курса беларускай мовы*, што патрабуе пастаяннага выкарыстання фразеалагізмаў і рабоце з імі амаль на кожным уроку беларускай мовы.

У рабоце настаўніка з вучнямі над фразеалагічным багаццем беларускай мовы, іх асаблівасцямі семантыкі, выкарыстання ў параўнанні і супастаўленні з іншымі адзінкамі мовы найбольшае месца павінны заняць самыя розныя метады, сярод якіх сваё месца мае метады гутаркі, метады праблемнага выкладу, часткова-пошукавы, метады ілюстрацыі, самастойнай работы і інш. Галоўнае, каб іх выкарыстанне служыла матывацыяй да вучобы ўвогуле і пазнання фразеалогіі ў прыватнасці, стымуляла да творчай актыўнасці вучняў, выклікала жаданне ведаць, спазнаваць і засвойваць фразеалагізмы як знакі мовы і як знакі культуры.

Адметнымі метадамі з'яўляюцца метады кампанентнага і лінгвакультуралагічнага аналізу фразеалагічных адзінак. *Кампанентны аналіз* заключаецца ў вызначэнні і характарыстыцы кампанентаў фразеалагізмаў на аснове іх групування паводле агульнага кампанента ці тэматычнай аднастайнасці кампанентнага складу. Кампанентны аналіз выяўляе месца і ролю адбору слоў-кампанентаў, што надзелены дадатковай культурнай інфармацыяй і ў выніку чаго яны абраны пры ўтварэнні фразеалагізмаў. Так, напрыклад, сярод фразеалагізмаў найбольшую колькасць паводле тэматычнага паказчыка скарыстанага кампанента складаюць саматычныя фразеалагізмы, ці тыя, у склад якіх уваходзяць словы, што называюць часткі ці органы цела, якія абазначаны тэрмінам *саматызмы*. З другога боку, метады кампанентнага аналізу дазваляе вызначыць не толькі адбор слоў-кампанентаў і іх колькасную прадстаўленасць у фразеалогіі той ці іншай мовы, але і сімваліку гэтых кампанентаў. Так, з ліку найбольш колькасна прадстаўленых у кожнай мове саматычных фразеалагізмаў у беларускай мове найбольш частотнымі кампанентамі лічацца *вока /вочы, галава, сэрца*, што абумоўлена шырокім спектрам сімвалікі: вока – пазнанне, асэнсаванне, успрыманне рэчаіснасці, галава – розум, яго наяўнасць ці адсутнасць, сэрца – жыццядзейнасць чалавека, цэнтр эмоцый і пачуццяў.

Метады *лінгвакультуралагічнага аналізу* адносіцца да ліку апошніх па часе распрацоўкі і прымянення (аўтарам яго з'яўляецца рускі фразеалаг, культуралаг В. М. Тэлія), але які па сутнасці перайшоў у разрад асноўных метадаў лінгвакультуралогіі і вывучэння фразеалагізмаў кожнай мовы (гл. раздзел III. Лінгвакультуралагічныя асновы вывучэння фразеалогіі).

Асаблівую ролю ў рабоце настаўніка адыгрываюць абраныя ў кожным выпадку патрэбныя прыёмы, сярод якіх выдзелім:

1) прыём *семантычнага аналізу* з улікам розных спосабаў семантызацыі фразеалагізмаў, якімі з'яўляюцца:

– падбор эквівалентнага слова ці слоў (*падымаць на смех* – ‘высмейваць’; *у свіныя галасы* – ‘позна’; *ні гуку* – ‘не гавары, маўчы’; *з дня ў дзень* – ‘безупынна, штодзённа’; *абуваць у лапці* – ‘ашукваць, хітраваць, падманваць’);

– падбор сінанімічнага словазлучэння (*ні ў дугу* – ‘ніяк не згаджацца, рашуча пярэчыць’; *на першы погляд* – ‘з першага ўражання’; *у сваім родзе* – ‘у пэўным сэнсе, у пэўных адносінах’);

– падбор разгорнутага апісання (*ісці на свой хлеб* – ‘пачынаць жыць самастойна, зарабляючы на сябе’; *каціць /пакаціць бочку* – ‘несправядліва абвінавачваць каго-небудзь, нагаворваць, паклёпнічаць на каго-небудзь’; *адрэзаная луста /скіба /скібіна // адрэзаны кавалак* – ‘той, хто аддзяліўся ад сям’і, стаў самастойным, не патрабуе клопатаў’);

– падбор сінанімічнага фразеалагізма(-аў) (*гуляй-вецер* – *узвей-вецер*; *з гадзіны на гадзіну* – *вось-вось*, *з мінуты на мінуту*, *з часу на час*; *падстаўляць плячо* – *браць на буксір*; *падаваць руку*; *падпіраць плячом*; *цягнуць за вушы*);

– падбор антанімічнага фразеалагізма (*пры сваім розуме* – *не ў сваім розуме*; *у ружовым святле* – *у чорным святле*; *цёмны лес* – *простая арыфметыка*);

– падбор адпаведнага фразеалагізма ў рускай мове (*ад зямлі не адрас* – руск. *от земли не видать*; *абое рабое* – руск. *два сапога пара*; *з глузду з’язджаць /з’ехаць* – руск. *сходит с ума*);

– падбор адпаведнага эквівалентнага фразеалагізма ў іншай мове, якую вывучае ці ведае вучань, студэнт (*аднаго балота чэрці* – руск. *одного поля ягода*, пол. *z tej samej gliny*; *купацца ў золаце* – руск. *как сыр в масле купаться*, фр. *avoir le cul dans le beurre* (дасл.: сядзець у масле), *manger quelque chose a la louche* (дасл.: есці што-н. апалонікам);

2) прыём *фразеалагічнага аналізу*, сутнасць якога заключаецца ў паслядоўным вызначэнні прыкмет і характарыстык абранага фразеалагізма па наступнай схеме:

– тып фразеалагізма (на аснове матывацыі і ступені ідыяматызацыі);

– значэнне;

– наяўнасць / адсутнасць варыянтаў (іх характар);

– наяўнасць / адсутнасць полісеміі, аманіміі;

– парадыгматычныя адносіны (прыналежнасць да фразеалагічнай групы, наяўнасць / адсутнасць сінанімічных і антанімічных сувязей;

– сінтагматычныя асаблівасці (абавязковыя ці свабодныя сувязі);

– прагматычная характарыстыка (характар канатацыі, сфера ўжывання). Напрыклад:

а) фразеалагізм *у чорта на рагах* мае нематываванае значэнне, паводле ступені злітнасці кампанентаў належыць да фразеалагічных зрашчэнняў;

б) значэнне фразеалагізма – ‘вельмі далёка, у аддаленых ці глухіх мясцінах (быць, жыць, знаходзіцца)’;

в) адназначны;

г) характарызуецца лексічнай варыянтнасцю: *у чорта на кулічках; у чорта ў зубах*, асновай чаго служыць семантычная тоеснасць і наяўнасць лексічных варыянтаў *на рагах, у зубах; на кулічках*;

д) належыць да акалічнасных фразеалагізмаў, суадносіцца з прыслоўем; уваходзіць у семантычнае поле з агульным значэннем ‘месца’ і ў фразеасемантычны разрад ‘аддаленае месца’;

е) аманімічных фразеалагізмаў не мае;

ж) уступае ў сінанімічныя сувязі з фразеалагізмамі *блізкі свет; за дзясятай гарой; за светам; за трыдзевяць зямель; на краі свету; куды Макар цялят не ганяў; куды крумкач касцей не заносіў*;

і) магчымыя антанімічныя сувязі з фразеалагізмамі *адзін крок; за два крокі; пад бокам; пад самым носам; рукой падаць*;

к) спалучаецца са словамі *быць, жыць, знаходзіцца*, ці выяўляе абмежаваную валентнасць;

л) фразеалагізм характарызуецца экспрэсіяй і належыць да размоўных;

3) прыём *этымалагічнага аналізу* фразеалагізмаў, які дазваляе, з аднаго боку, зразумець сэнс многіх фразеалагізмаў, асабліва фразеалагічных зрашчэнняў, фразеалагізмаў з незразумелымі словамі (*з’ехаць з глузду; адрабляць шарварку*); з другога боку, атрымаць уяўленне пра ўтварэнне фразеалагізмаў, якія звязаны з гістарычнымі асобамі, падзеямі (*як Ленін на буржуазію; стрыгчы пад Катоўскага; мамаева пабоішча*), з павер’ямі, прымхамі, абрадамі (*заговорваць зубы; класці рукі; як у ваду глядзеў*), міфамі і легендамі (*арыядніна нітка; зарабіць як Заблоцкі на мыле*), з Бібліяй і кнігамі свяшчэннага пісання (*ад Адама і Евы; соль зямлі*); з працай людзей, з рознага роду іх заняткамі, прафесійнай дзейнасцю (*закінуць вудачку; круціць баранку; кінуць якар; плесці кашалі*), з творами мастацкай літаратуры майстроў слова розных краін і народаў (*ківаць на Пятра; свінтус грандыёзус; як шчыгрынавая скура*) і інш.;

4) прыёмы *параўнання, супастаўлення, групоўкі, класіфікацыі*, якія спрыяюць выпрацоўцы назіральнасці, увагі, творчага мыслення

і, несумненна, засваенню фразеалагізмаў. Гэта, напрыклад, параўнанне слова і фразеалагізма(-аў) (*гаварыць і біць языком аб зубы, мянціць языком*), свабоднага словазлучэння і аманімічнага яму фразеалагізма (*дзверы адчынены і дзверы адчынены* – ‘хто-н. мае свабодны доступ куды-н., для каго-н. створаны спрыяльныя ўмовы’), двух і больш фразеалагізмаў з агульным значэннем (*быць на нажах; як кот з сабакам*), супастаўленне ўласнага і запазычанага фразеалагізмаў (бел. *берагчы як зрэнку вока, глядзець, пільнаваць, берагчы як сваё вока* і ням. *etwas wie vum eigenen Augapfel hüten* ці англ. *guard (watch) smb., smth. like the apple of one's eye*), класіфікацыя фразеалагізмаў паводле агульнага кампанента, адметнага адцення значэння кожнага з сінанімічнага рада фразеалагізмаў, стылістычнай прыналежнасці і інш.;

5) прыём *работы са слоўнікамі*, дзякуючы выкарыстанню якіх вучні знаёмяцца з рознымі тыпамі слоўнікаў, сярод якіх “Фразеалагічны слоўнік для сярэдняй школы” Н. В. Гаўрош, І. Я. Лепешава, Ф. М. Янкоўскага [9], “Слоўнік фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава [32], “Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава [31], “Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы” В. А. Ляшчынскай [33], “Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа” [71], “Вобраз чалавека ў беларускай фразеалогіі: слоўнік” В. А. Ляшчынскай, З. У. Шведавай [50], “Слоўнік гастронамічных фразеалагізмаў беларускай мовы” В. А. Ляшчынскай, З. У. Шведавай [53], “Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем” З. Санько [70], “Белорусско-русский паралексический словарь-справочник” [3] і інш.;

б) прыём *выкарыстання нагляднасці* ці *падрыхтоўкі нагляднасці*, калі вучням прапануюцца падрыхтаваныя табліцы з тым ці іншым фразеалагічным матэрыялам і фактычным матэрыялам з лексікі, марфалогіі, сінтаксісу і інш. (напрыклад, табліцы “Дзеяслоў і дзеяслоўныя фразеалагізмы”, “Дзеепрыметнік і фразеалагізмы з дзеепрыметнікавым кампанентам”, “Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа і ў складзе фразеалагізмаў з такой жа прыкметай” і інш.), гатовыя карцінкі, малюнкi (напрыклад, карцінка для прадстаўлення фразеалагізма *сесці ў галош*) ці знайсці адпаведныя малюнкi да пэўных фразеалагізмаў або намаляваць сваё прадстаўленне таго ці іншага фразеалагізма.

Зойме сваё месца і раздатычны матэрыял, напрыклад, карткі ці перфакарты з фразеалагізмамі, у якіх патрэбна ўпісаць ці дапісаць прапушчанае слова, карткі з двума слупкамі фразеалагізмаў, калі трэба лічбамі абазначыць антанімічныя ці выбраць сінанімічныя, або слоў як пэўных часцін мовы і фразеалагізмаў, якія суадносяцца з імі і інш.

Пры гэтым найбольш актуальным для засваення і асабліва для выкарыстання фразеалагізмаў трэба лічыць выпрацоўку ўменняў устанаўліваць адпаведнасць фразеалагізмаў сэнсу і стылю кантэксту, маўленчай сітуацыі іх ужывання, для чаго патрэбна вызначыць:

1) якое значэнне мае фразеалагізм, ці адпавядае яно сэнсу выказвання. Напрыклад, у сказе *Дае знаць адсутнасць ведаў на матэматыцы* фразеалагізм *даваць знаць*, за якім замацавана значэнне ‘паведаміць пра што-небудзь’ ці ‘намякаць на што-небудзь’, не адпавядае агульнаму значэнню сказа;

2) ці сумяшчаецца стылістычная афарбоўка фразеалагізма, якая часцей за ўсё мае пазакантэкстны характар, з функцыянальным стылем кантэксту. Іншы раз несумяшчальнасць фразеалагізма з кантэкстным акружэннем выяўляецца нават у межах сказа, напрыклад: *Не спалі ў шапку дырэктар і настаўнікі школы, якія прынялі ўсе меры на падрыхтоўцы школы да новага навучальнага года*, дзе размоўны фразеалагізм *спаць у шапку* – ‘не праяўляць рухавасць, энергічнасць, бяздзейнічаць’ не адпавядае пераважна кніжнай лексіцы сказа.

Зразумела, што звяртаецца ўвага і на многія іншыя асаблівасці ўжывання фразеалагізмаў. У прыватнасці, варта засяроджваць увагу вучняў на тым, што для правільнага выкарыстання асобнага фразеалагізма неабходна захоўваць:

1) яго кампанентны склад (параўн., напрыклад, *чакаць з мора надвор’я* замест *чакаць з мора пагоды* – ‘заставацца ў пасіўным, вымушаным, няпэўна-доўгім чаканні каго-, чаго-небудзь’; *расставіць кропкі над “i”* замест *паставіць /ставіць кропкі над “i”* – ‘канчаткова высвятляць усё, не пакідаючы нічога недагаворанага, даводзячы ўсё да лагічнага канца’ і інш.);

2) у пэўных выпадках парадак, паслядоўнасць падачы кампанентаў (параўн., напрыклад, *ставіць на галаву з ног* замест *ставіць з ног на галаву* – ‘змяняць што-небудзь карэнным чынам’ і ‘даводзіць што-небудзь да поўнага беспарадку, хаатычнага стану, ператрасаць што-небудзь’; *як даць піць* замест *як піць даць* – ‘абавязкова, бяспрэчна’ і інш.);

3) адметнасць арфаэпічнага (выпрацоўваюцца фанетыка-акцэнталагічныя нормы) і графічнага (выпрацоўваюцца арфаграфічныя нормы) афармлення асобных кампанентаў (параўн., напрыклад, *хоць шарам пакаці* замест *хоць шаром пакаці* – ‘нічога няма, зусім пуста’; *цёмна вада ва облацэх* замест *цямна вада ва облацэх* – ‘незразумелае, туманнае’; *хвіміям курыць* замест *курыць фіміям* – ‘надзвычай узвялічваць, лісліва, падлісліва праслаўляць каго-небудзь’ і інш.);

4) адметнасць месца націску ў асобных кампанентах у адрозненне ад месца націску ў свабодным ужыванні гэтых слоў (параўн., напрыклад, *на ма́зі* замест *на мазі́* – ‘блізкае да ажыццяўлення, завяршэння; пра спрыяльнае развіццё, ход, стан чаго-небудзь’) ці адметнае месца націску ў асобных кампанентах блізкіх паводле афармлення, але розных паводле значэння фразеалагізмаў (параўн., напрыклад, *вады не замуціць* – ‘вельмі ціхі, лагодны, пакорлівы’ і *вады не замуціць* – ‘не зрабіць ніякай шкоды, нічога кепскага каму-небудзь’);

5) адсутнасць пунктуацыйнага афармлення ў пэўнага тыпу фразеалагізмах у параўнанні з сінтаксічнымі канструкцыямі такога тыпу ў свабодным іх выкарыстанні (параўн., напрыклад, *ні жывы ні мёртвы* – ‘які знаходзіцца ў стане вялікага адчаю, аслупянелы ад пярэпалаху, жаху, смутку і інш.’; *ні тое ні сёе* – ‘пасрэдна, ні добра і ні дрэнна’ і інш., дзе коска па аналогіі з аднароднымі членамі з паўтаральнай часціцай *ні* пры іх будзе памылкай; ці ў кантэксце сказа тыпу *Сядзіць як лунь белы дзед*, дзе *як лунь* не выдзяляецца знакамі прыпынку па аналогіі з параўнальным зваротам);

б) марфалагічную форму роду, ліку, склону і інш. пэўных кампанентаў (параўн., напрыклад, *з лёгкім парам!* замест *з лёгкай парай!* як прывітанне і пажаданне добрага здароўя таму, хто толькі што памыўся ў лазні; *на лясы гледзячы* замест *на лес гледзячы* – ‘без нагляду і выхавання’; *бібікаў біць* замест *бібікі біць* – ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; *з пункта гледжання* замест *з пункту гледжання* і інш.).

Практычны матэрыял

Заданне 1. Дайце рабочае азначэнне метадычнага паняцця *прынцып навучання*.

Заданне 2. Праілюструйце рэалізацыю прынцыпу сувязі фразеалогіі з усімі раздзеламі курса беларускай мовы на адным прыкладзе.

Заданне 3. Сфармулюйце рабочае азначэнне метадычнага паняцця *метад навучання*.

Заданне 4. Абгрунтуйце абраны вамі метады навучання на ўроку беларускай мовы ў 5 класе па пэўнай тэме. Ад чаго залежыць выбар метады навучання? Якія функцыі выконвае ваш метады навучання?

Заданне 5. Прачытайце верш “Аз, букі і ведзі” А. Вярцінскага, назавіце фразеалагізм у ім і правядзіце яго фразеалагічны аналіз. Якія прыёмы з’яўляюцца дапаможнымі пры фразеалагічным аналізе? Як скарыстаеце фразеалагізм і як з ім пазнаёміце вучняў? Якія гэтаму фразеалагізму маюцца сінанімічныя адзінкі ў беларускай мове?

Сумна не ведаць нічога на свеце.
Жыць жыццём цёмных лясоў.
Дзень добры, аз, букі і ведзі!
Усё пачынаецца з вас, з азоў.

Для даведак: з *азоў* – ад *печкі*; ад *яйца*.

Заданне 6. Прагледзьце падручнік па беларускай мове для вучняў 5 класа і выпішыце ўсе фразеалагізмы, якія ў ім маюцца. Як сплануеце работу па азнаямленні з гэтымі фразеалагізмамі? Як арганізуеце кантроль па засваенні гэтых фразеалагізмаў?

Заданне 7. У падручніку па беларускай мове для 7 класа ў адным з практыкаванняў у сказе маецца фразеалагізм *мець мухі ў носе*. Як арганізуеце работу вучняў класа па асэнсаванні значэння, вобраза і адбору кампанента *мухі* гэтага фразеалагізма?

Заданне 8. Гутарка як метады залежнасці ад мэты, тэмы ўрока можа быць выкарыстана ў сваіх разнавіднасцях як паведамляльная, эўрыстычная ці ўзнаўляльная. Які тып разнавіднасці гутаркі выкарыстаеце для вызначэння ведаў вучняў пра фразеалагізмы? Для вызначэння семантыкі фразеалагізма *ні жывы ні мёртвы*?

Заданне 9. Прагледзьце вучэбную праграму па беларускай мове для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі і вызначце ў ёй месца пытанняў па фразеалогіі. Параўнайце са зместам адпаведнага матэрыялу ў праграме па беларускай мове для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў. Выкажыце ваша меркаванне з улікам палажэння аб неабходнасці выпрацоўкі моўных, маўленчых, камунікатыўных і лінгвакультурных кампетэнцый вучняў?

Заданне 10. Падзяліце фразеалагізмы, указаўшы значэнне кожнага, на групы ў залежнасці ад суаднесенасці іх з часцінамі мовы. Якія прыёмы дапамогуць вам у гэтай рабоце?

Адлежваць бакі; адным вокам; альфа і амега; без задняй думкі; бойкі на язык; браць пад абстрэл; вадзіць за нос; вачэй не асушваць; вось бачыш! да густу; задняя думка; з гакам; мокрая ануча; мыльная бурбалка; на самым відавоку; наш брат; ні бельмеса не ведаць, не разумець; перад носам; фількава грамата; як агнём апякло; як двойчы два.

Заданне 11. Размясціце фразеалагізмы з агульным значэннем ‘памерці’, пачынаючы ад найбольш нейтральнай ацэнкі і далей па меры нарастання негатыўнай ацэнкі і экспрэсіўна-эмацыянальнай характарыстыкі, якую даводзяць гэтыя адзінкі.

Аддаваць богу душу; аддаваць канцы; аддаць духі; адкідваць капыты; адкідваць хвост; адпраўляцца да Абрама на піва; адыходзіць з гэтага свету; адыходзіць на той свет; адыходзіць у вечнасць; адыходзіць у іншы свет; адыходзіць у лепшы свет; ажаніцца з сырой зямлёй; выпроставаць ногі; выцягнуць ногі; даваць дуба; дух выпусціць; дух спускаць; духу не ўказаць; загавець душой; загадаць доўга жыць; задзіраць капыты; задзіраць ногі; збірацца замуж за пана Пясоцкага; заснуць вечным сном; заснуць на векі; згарнуць рукі; з капылоў далоў; канькі адкідаць; лажыцца ў магілу; збірацца на паповы сані; пайсці ў магілу; пачыць у бозе; складваць рукі; сыходзіць са сцэны; трапіць да Абрама на піва.

Заданне 12. У якіх крыніцах можна знайсці адказы на прыведзеныя ніжэй пытанні.

1. Якое(-ія) значэнне(-і) маюць фразеалагізмы *хоць іголки збірай; зямля гарыць пад нагамі; збірацца з духам; заячая /заечая душа; круціцца як вавёрка ў коле?*

2. Якія вытокі ўзнікнення фразеалагізмаў *аўгіевы канюшні; вазіць ваду (на кім); геркулесавы слупы; зайсці ў тупік; з карабля на баль; кітайская сцяна?*

3. Якія адпаведнікі ў рускай мове можна прывесці да прыведзеных фразеалагізмаў беларускай мовы:

варушыць галавою (шевелить мозгами); пад адну калодку (на один покрой); злосці поўныя косці (как волк на привязи); узяць да галавы (взять в толк)?

4. Якія адпаведнікі ў беларускай мове можна прывесці да прыведзеных фразеалагізмаў рускай мовы?

Два сапога пара (абое рабое); от горшка два верка (аршын з шапкаю; з вузел ростам; кату на пяту); сесть в калошу (сесці ў лужыну; сесці ў галош); жить как кошка с собакой (жыць як кот з сабакам); через пень колоду (так-сяк накасяк)?

Заданне 13. На якія пытанні могуць даць адказы названыя ніжэй слоўнікі? Сфармулюйце магчымыя пытанні з улікам пэўнага слоўніка? Якія, акрамя названых слоўнікаў фразеалагізмаў, вы ведаеце?

1. Даніловіч М. А. Фразеалагічны слоўнік гаворак Гродзеншчыны (Гродна, 2020).

2. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы : у 2 т. (Мінск, 2008).

3. Лепешаў І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў (Мінск, 2004).

4. Ляшчынская В. А., Шведава З. У. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы (Гомель, 2007).

5. Киселев И. А. Русско-белорусский фразеологический словарь (Минск, 1991).

6. Мяцельская Е. С., Камароўскі Я. М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі (Мінск, 1972).

7. Санько З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем (Мінск, 1991).

Заданне 14. Калі на ўроках беларускай ці рускай мовы можна выкарыстаць прыведзеныя групы фразеалагізмаў дзвюх моў? З якой мэтай? Што цікавага ў іх параўнанні?

1. *Намыліць галаву – намылить голову; на носе – на носу; на руку – на руку; на сваю галаву – на свою голову; на словах – на словах; падымаць на ногі – поднимаать на ноги; па вушы – по уши; несці ахінею – нести ахинею.*

2. *На першы выпадак – на первый случай; на самай справе – на самом деле; на свой страх і рызыку – на свой страх и риск; на благі канец – на худой конец; не на жарт – не на шутку; ад шчырага сэрца – от чистого сердца; хоць вока выкалі – хоть глаз выколи; з камароў нос – с гулькин нос.*

3. *Ні жывы ні мёртвы – ни жив ни мёртв /ни живой ни мёртвый; пускаць пыл у вочы – пускать пыль в глаза; на пятах – по пятам; як з гусі вада – как с гуся вода; як па масле – как по маслу; і брывом не вядзе – и бровью не ведет; садзіць у галош – садить в калошу.*

4. *Паклаўшы руку на сэрца – положила руку на сердце; спуціўшы рукавы – спустила рукава; не пакладаючы рук – не покладая рук; язык высалапіўшы – язык высуня.*

5. *Як мае быць – честь честью; чорт ведае дзе, за бліжнім светам – у черта на куличках.*

Заданне 15. Якія факты гісторыі, культуры беларускага народа знайшлі сваё адлюстраванне ў фразеалагізмах? За даведкамі звярніцеся да “Этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава.

Вомегам вылазіць; за дзедам шведам; лахі пад пахі; лезці на ражон; на яць; не раўнуючы; хоць у пятніцу; шарварку(-і) адрабляць; як Заблоцкі на мыле; як серада з-пад пятніцы; як на дзяды.

Заданне 16. Прачытайце эквівалентныя фразеалагізмы англійскай, беларускай і рускай моў. Устаноўце іх значэнне і параўнайце вобразы адзінак. Што агульнага і адметнага ў іх? Растлумачце наяўнасць агульных вобразаў у трох мовах? У рускай і беларускай? Які каштоўнасны сэнс утрымліваюць адзінкі ў кожнай мове?

A storm in a tea-cup – бура ў шклянцы вады – буря в стакане воды; take the bull by the horns – узяць быка за рогі – взять быка за рога; wolf in sheeps clothing – воўк у авечай шкуры – волк в овечьей шкуре; have a head (or a good head) on one's – мець галаву на плячах – иметь голову на плечах; lose one's head – губляць галаву – терять голову; feat the air (or fish in the air) – таўчы ваду ў ступе – толочь воду в ступе; wash one's dirty linen in public – выносіць смецце з хаты – выносить сор из избы.

Заданне 17. Назавіце фразеалагізмы і іх значэнне паводле малюнкаў (гл. малюнкi 1–8) як вобразных асноў гэтых адзінак. Змадэлюйце этапы ўзнікнення фразеалагічных уласцівасцей, вызначце тып пераносу.

Заданне 18. Прачытайце фразеалагізмы і паспрабуйце прадставіць праз малюнак зыходны этап узнікнення кожнага з прыведзеных фразеалагізмамі?

Воўк у авечай скуры; зубы тачыць; каша ў галаве; капыліць губу; лезці на сцяну; секчы пад карань; чорная кошка дарогу перабегла; як з велікодным яйкам цацкацца, няньчыцца.

Малюнак 1

Малюнак 2

Малюнак 3

Малюнак 4

Малюнак 5

Малюнак 6

Малюнак 7

Малюнак 8

II. ЛІНГВІСТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ВЫВУЧЭННЯ ФРАЗЕАЛОГІІ

1. Фразеалагізмы, іх асаблівасці, функцыі

Фразеалагізмы, ці фраземы, ідыёмы, фразеалагічныя адзінкі, вылучаюцца з ліку розных устойлівых адзінак кожнай мовы сваімі асаблівасцямі, прыкметамі, да якіх адносяцца:

1) *раздзельная аформленасць* мінімум двух і больш слоў-кампанентаў (*пад носам* – ‘у непасрэднай блізкасці ад каго-небудзь, побач, блізка’; *наламаць дроў* – ‘нарабіць памылак пры выкананні чаго-небудзь’; *глядзець смерці ў вочы* – ‘быць у вялікай небяспецы, блізкай да смерці’; *заграбаць жар чужымі рукамі* – ‘карыстацца вынікамі чужой працы’ і інш.);

2) *узнаўляльнасць*, паколькі фразеалагізмы не ствараюцца ў працэсе маўлення чалавека, як гэта характэрна для ўтварэння свабодных словазлучэнняў, сказаў, тэкстаў, а ўжываюцца, калі іх ведаюць, яны засвоены носьбітам мовы як цэласныя адзінкі паводле кампанентнага складу, структуры, семантыкі, стылістычнай характарыстыкі, экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі і інш.;

3) *устойлівасць*, пад якой разумеецца пастаянства пэўнага складу кампанентаў, структуры і значэння. Так, фразеалагізм *закасаць /закасаць рукавы* мае пастаяннае значэнне – ‘працаваць энергічна, старанна’, складаецца з дзеяслоўнага кампанента *закасаць* ці *закасаць* і назоўнікавага *рукавы* ў форме мн. л., паводле структуры суадносіцца з дзеяслоўным словазлучэннем, а паводле суаднесенасці з часцінай мовы – з дзеясловам, але называе не толькі дзеянне – ‘працаваць’, а яшчэ дадаткова дае яму характарыстыку – ‘энергічна’, ‘старанна’, выражае станоўчую ацэнку, з’яўляецца свайго роду ілюстрацыяй правіла, ці вызначае выпрацаваную норму, устаноўку аб выкананні любой работы са стараннем і ахвотай, тым самым даючы параду, як трэба працаваць, і вызначае ацэнку выканання працы;

4) *цэласнасць значэння*, што разумеецца не як сума значэнняў лексем-кампанентаў фразеалагізма і не выводзіцца з сумы семантыкі ўжытых лексем-кампанентаў, як гэта характэрна ў іх свабодным выкарыстанні, паколькі пры ўтварэнні фразеалагізма гэтыя словы страчваюць сваё значэнне ў выніку поўнага ці частковага пераасэнсавання выразу як спосабу ўтварэння гэтай новай, другаснай, фразеалагічнай, адзінкі мовы. Так, замацаванае за фразеалагізмам *пускаць на ве-*

цер грошы, сродкі і пад. значэнне ‘дарэмна траціць, неашчадна расходаваць’ ніяк не адпавядае суме значэння дзеяслова *пускаць* і семантыкі назоўніка *вецер*. А вось абраны вобраз фразеалагізма выяўляе экспрэсіўнасць, служыць асновай выражэння негатыву да такой заганнай рысы, як трата грошай, маёмасці, ці марнатраўства і безгаспадарлівасць у адносінах да маёмасці, грашовых сродкаў і ўсяго таго, што здабыта чалавекам у працы, як пусканне іх на вецер. Фразеалагізм выкарыстоўваецца для асуджэння такой неашчаднасці, неразумнай траты матэрыяльных каштоўнасцей. А яго вобраз суадносіцца не толькі з прыродным кодам праз кампанент *вецер*, які, паводле славянскай міфалогіі, вызначаецца непастаянствам, рухомасцю, зменлівасцю, але яшчэ з прасторавым (праз кампаненты *на вецер*) і антропна-дзеясным (праз кампанент *пускаць* як указальніка на чалавека, што з’яўляецца выканаўцам дзеяння) кодамі. Яго выток – гэта звычайная ў мінулым жыцці сяляніна працоўная сітуацыя па ачышчэнні чалавекам збожжа ад мякіны веялкай, ці ў аснове вобраза ляжыць метафарычнае пераасэнсаванне: як мякіна ляціць па ветры, так і грошы, маёмасць, пэўная каштоўнасць пры іх неашчаднасці, бяздумнай траце нішчацца, знікаюць. Фразеалагізм *пускаць на вецер* выступае ў ролі стэрэатыпа нага ўяўлення пра марнатраўства, бяздумную трату каштоўнага;

5) *экспрэсіўнасць* як прыкмета, уласцівае большасці фразеалагізмаў выяўляецца менавіта дзякуючы адметнасці афармлення, вобраза адзінкі. Так, падбор дзвюх лексем *свінтус грандыёзус*, у выніку чаго ўзнікае рыфмічны паўтор канцавых частак у аўтарскім словазлучэнні (выток адзінкі – камедыя “Хто смяецца апошнім” К. Крапівы), ствараецца спецыфічная экспрэсіўнасць, якая якраз і адыгрывае галоўную ролю ў фразеалагізацыі гэтага выраза і набывае ім негатыўнай ацэнкі пры абагульненым значэнні ‘ганебны, няўдзячны чалавек, нахабнік’. Праўда, тут нельга адмовіць у “прысутнасці” вобразнасці выраза, да таго ж з імпліцытнай адмоўнай канатацыяй асабліва праз кампанент *свінтус*. Экспрэсіўнасць фразеалагізмаў з’яўляецца вынікам вобразнасці, гэта той феномен адзінак, за якімі замацаваны пэўныя веды, “якія выводзяцца з зыходнай канцэптэуальнай структуры”;

б) *эмацыянальнасць* як здольнасць выражаць эмоцыі чалавека, так і выклікаць эмоцыі дасягаецца найперш тымі вобразамі, што абраны ў аснову адзінкі і складаюць іх унутраную форму, тым адборам слоў-кампанентаў, тымі сродкамі, спосабамі, прыёмамі ўтварэння новага фразеалагізма. Так, фразеалагізмы з кампанентам *вецер* дазваляюць прызнаць, што чалавек свае ўяўленні, веды пра вецер адлюстра-

ваў у вобразах фразеалагізмаў, пабудаваных у асноўным з дапамогай метафары “вечер”, якая выкарыстоўваецца для апісання розных з’яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы ветру, прыпісаныя яму ва ўяўленнях чалавека і якія могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца. А ў выніку праз вобразы ветру характарызуецца, ацэньваецца сам чалавек і тыя рэаліі, якія датычаць чалавека і вызначаюць уяўленне чалавека пра свет вакол яго і пра яго самога. Так, звычайна, што галава сімвалізуе розум чалавека, але калі ў аснову вобразаў фразеалагізмаў з *ветрам /ветрыкам /вечарком у галаве* – ‘занадта легкадумны, несур’ёзны’; *вечер у галаве гуляе /свішча* – ‘хто-небудзь вельмі легкадумны, несур’ёзны’; у *галаве вечер* – ‘легкадумны, несур’ёзны (чалавек) абрана метафара “вечер – злы дэман, злы дух” на аснове міфалагічнага ўвасаблення і сінекдаха “галава – чалавек”, дзе галава як частка чалавека замяшчае яго самога, то адсутнасць розуму, сур’ёзнасці як важных рыс характару станоўчага чалавека прыпадабняецца да наяўнасці ў галаве ветру. І такія вобразы адзінак сімвалізуюць аб адсутнасці розуму па прычыне яго замяшчэння ветрам у “прасторы” галавы як ёмішчы для розуму і выклікаюць адпаведныя эмоцыі – асуджэнне, насмешку, іронію і пад.;

7) *ацэнчнасць* уласціва ўсім фразеалагізмам, аднак нейтральная, ці нулявая, ацэнка характэрна нязначнай колькасці фразеалагізмаў (*пункт гледжання /погляду* – ‘пэўнае меркаванне, пэўныя адносіны да чаго-небудзь’; *уласна кажучы* – ‘папраўдзе, сапраўды’; *як кажучы* – ‘як прынята гаварыць’ і інш.), а найбольшая колькасць фразеалагізмаў – гэта тыя, якія называюць і апісваюць, характарызуюць названае, ацэньваюць іх у каштоўнаснай карціне свету, характарызуюць эмацыянальна-ацэнчныя адносіны носьбіта і стваральніка гэтых адзінак мовы. Так, фразеалагічная адзінка *гаспадар свайго слова* са значэннем ‘чалавек, у якога слова не разыходзіцца са справамі’ называе чалавека і дае яму характарыстыку паводле адпаведнасці яго слоў і паводзін, дзеянняў, ці слоў і спраў, што не разыходзяцца паміж сабой. І гэта выклікае адабрэнне, а таму адзінка выкарыстоўваецца найперш для дадатнай ацэнкі чалавека праз такое яго найменне. А вось, напрыклад, фразеалагізм *распускаць рукі*, што мае значэнне ‘біцца, забіваць каго-небудзь’, наадварот, выражае неадабрэнне, дае адмоўную ацэнку вобразна абазначанаму і такім спосабам названаму негатыўнаму дзеянню, калі прымяняецца сіла пры адсутнасці розуму, недазволенае права распараджацца ці пасягаць на жыццё, асобу другога чалавека праз вобраз “распушчаных” рук, паколькі гэта лічыцца няправільным, не адпаведным норме.

Лічыцца, што ацэначнасць і эмацыянальнасць у фразеалогіі пераважаюць над намінатыўнасцю. “Істотным для выканання ідыёмамі знакавай функцыі з’яўляецца і падключэнне да яе як рацыянальнай ацэнкі, так і ацэнкі эмацыянальнай” [77, с. 85];

8) *спалучальнасць* фразеалагізмаў са словамі свабоднага ўжывання як асобных адзінак мовы ў маўленні, ці іх выкарыстанне ў ролі пэўнага члена сказа, пабочных слоў, асобных сказаў-выказванняў ці як частак складанага сказа і інш. Пры выкарыстанні фразеалагізмаў і спалучэнні іх са словамі свабоднага ўжывання ў сказе, у тэксце неабходна ўлічваць іх семантыку, стылістычную характарыстыку [49].

Фразеалагізмы як знакі мовы і культуры выконваюць самыя розныя функцыі: камунікатыўную (служачь сродкам зносін ці паведамленняў), намінатыўную (па-свойму называюць рэаліі свету), кагнітыўную, ці пазнавальную (даводзяць культурную інфармацыю), прагматычную (мэтанакіравана ўздзейнічаюць на адрасата), стылістычную (дасягаецца стылістычны эфект), экспрэсіўна-вобразную і эмацыянальна-экспрэсіўную (даводзяць сэнсавыя адценні ўзмацняльнасці, інтэнсіўнасці, выразнасці, выражаюць пачуцці), лаканізацыі маўлення, ацэначную.

Практычны матэрыял

Заданне 1. Прачытайце фрагменты навуковых прац лінгвістаў. Вызначце ў кожным прыкметы ці ўласцівасці фразеалагізмаў, устанавіце агульнае і адметнае ў кожным з прыведзеных азначэнняў фразеалагізма.

1. Фразеалагічную адзінку можна вызначыць як узнаўляльную, устойлівую раздзельнааформленую адзінку мовы ў выглядзе пастаяннай камбінацыі слоўных знакаў, якая грунтуецца на ўзаемнай залежнасці мінімум дзвюх пэўных адзінак лексічнага ўзроўню з адзіным цэласным значэннем (семантэма) у адносінах да абазначанага (дэсігнат) і абазначаючага [Аксамітаў, А. С. *Беларуская фразеалогія*. – Мінск : Выш. школа, 1978 – С. 15].

2. Фразеалагізм – гэта ўстойлівая, узнаўляльная, не менш як двухкампанентная моўная адзінка, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў (калі іх разглядаць на ўзроўні слоў) [Лепешаў, І. Я. *Фразеалогія сучаснай беларускай мовы*. – Мінск : Выш. школа, 1998. – С. 5].

3. Фразеалагізмы – моўныя адзінкі, структурна і генетычна (сваёй пераважнай большасцю) адпаведныя словазлучэнню (*шчылінкі прыняўшы, лёгкі на язык, нізкі на вочы, крылейкам ахінуць*), спалучэнню слоў (*ціха й свята, брацітка й сястрыца, ні два ні паўтара, ні да рады ні да звады, гучны ды шыпучы*), радзей сказау (*зуб гарыць, век веку падасць, клямка запала, кідун кідае, ліха не бярэ*); яны характарызуюцца ўстойлівасцю, узнаўляльнасцю, непадзельнасцю, суцэльнасцю значэння [*Янкоўскі, Ф. М. Беларуская мова. – 3-е выд., дапрац. – Мінск : Выш. школа, 1978. – С. 127*].

4. Фразеалагізмы – гэта сэнсава непадзельныя звароты, значэнне якіх не выводзіцца са значэнняў структурных слоў-кампанентаў [*Даніловіч, М. А. Вывучэнне фразеалогіі на ўроках мовы. – Мінск : Народная асвета, 1991. – С. 7*].

5. Фразеалагізм – гэта ўзнаўляльны ў маўленні выраз, які пабудаваны па ўзору злучальных ці падпарадкавальных словазлучэнняў (непрэдыкатывага ці прэдыкатывага характару), валодае цэласным (ці радзей – часткова цэласным) значэннем і спалучаецца са словам [*Жуков, В. П. Русская фразеология : учеб. пособие – М. : Высш. школа, 1986. – С. 5*].

6. Фразеалагічныя звароты, г. зн. устойлівыя спалучэнні слоў, аналагічныя па сваёй ўзнаўляльнасці ў якасці гатовых і цэласных адзінак словам [*Шанский, Н. М. Фразеология современного русского языка. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. школа, 1969. – С. 3*].

Заданне 2. Пры вызначэнні тыпаў лексічных значэнняў слова рускі акадэмік В. У. Вінаградаў выдзяляе фразеалагічна звязанае значэнне (гл. : *Виноградов, В. В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания, 1958. – С. 3*). Якая сувязь паміж фразеалагічна звязаным значэннем слова і фразеалагічнымі адзінкамі? Пракаменціруйце і праілюструйце ваш адказ.

Заданне 3. Прачытайце выказванне беларускага фразеолага А. С. Аксамітава аб асноўнай прыкмеце фразеалагічных адзінак. Ваша меркаванне адносна гэтага выказвання? Ці згодны вы з гэтым?

Асноўнай уласцівасцю фразеалагічнай адзінкі, якая адмяжоўвае яе ад свабоднага злучэння слоў, з’яўляецца ўзнаўляльнасць (*Аксамітаў, А. С. Беларуская фразеалогія. – Мінск : Выш. школа, 1978. – С. 8*).

Заданне 4. Вызначце асноўныя асаблівасці фразеалагізмаў, скарыстоўваючы ў якасці аб’екта назірання і аналізу прыведзеныя фразеалагізмы.

З'ехаць з глузду; зямля /глеба выпывае /уцякае з-пад ног; кульгаць на абедзве нагі; пад голым небам.

Заданне 5. Прачытайце запісаныя ўстойлівыя выразы, вызначце іх прыналежнасць да пэўнага тыпу адзінак: 1) фразеалагізмаў; 2) крылатых выказаў; 3) перыфразаў і інш. Што іх аб'ядноўвае? Што адрознівае фразеалагізмы ад іншых адзінак?

Быць або не быць. Салодкая смерць. Мой родны кут, як ты мне мілы. Мядзведзь на вуха наступіў. Не да пацераў, калі хата гарыць. Нашага палку прыбыло. Не хваліся нажаўшы, а хваліся змалаціўшы. Папасці пальцам у неба. Прыйшоў, убачыў, перамог. Раса вочы выядае. Свая хатка – як родная матка. Раскрываць дужкі. Паўночны шоўк. Станавіцца на ногі. Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца. Цягнуць рызину. Каралева спорту. Не ўсё тое золата, што блішчыць. Чытаць паміж радкоў. Не рабі ліхога і не бойся нікога. Шыта белымі ніткамі. Салёная расінка. Язык як брытва.

Заданне 6. Прачытайце ўстойлівыя адзінкі і раздзяліце іх на фразеалагізмы з кампанентам *вада* /*вадзіца* і прыказкі, у складзе якіх адзначаецца лексема *вада*, устанавіўшы асновы іх падзелу. Рас тлумачце іншасказальны сэнс фразеалагізмаў, адзначце сітуацыю, у якой выкарыстоўваюцца выдзеленыя фразеалагізмы.

Апёкся на малацэ, дык і на халодную ваду дзьмуць будзеш. Вада камень прабівае. Вадой не разальеш. Вады не замуціць. Вады не засіліш не паварушыўшыся, рыбка не зловіш не памачыўшыся. Віламі на вадзе пісана. Вывесці на чыстую ваду. Выйсці сухім з вады. Дзясятая вада на кісялі. І канцы ў ваду. Каб вады напіцца, трэба ёй пакланіцца. Каб рыбку з'есці – трэба ў ваду лезці. Лавіць рыбу ў каламутнай вадзе; Лепш хлеб з вадой, чым пірог з бядой. Ліць ваду на млын. Насіць ваду рэшатам. Не паможжа ні мыла, ні вада, бо такая лахада. Не плюй у вадзіцу, давядзецца напіцца. Пад ляжачы камень вада не цячэ. Сесці на хлеб і ваду. Слёзы – вада, галаве – бяда. Таўчы ваду ў ступе. У адну ваду двойчы не ўвайсці. У калодзеж вады не льюць, а ў лес дроў не вязуць. У лыжцы вады ўтапіць. У ціхай вадзе чэрці водзяцца. Ціхая вада грэблю рве. Што з гусі вада. Як вады ў рот набраў. Як дзве кроплі вады. Як рыба ў вадзе. Як у ваду апушчаны. Як у ваду глядзеў.

Заданне 7. Падзяліце ўстойлівыя выразы з лексемай-кампанентам іголка на загадкі, прыказкі і фразеалагізмы. Якімі крытэрыямі пры гэтым вы будзеце кіравацца? Якія прыёмы выкарыстаеце?

З іголачкі. З-пад іголачкі. Куды іголка, туды і нітка, куды мужык, туды і жонка. Не іголка. Пад соснамі, пад ёлкамі ляжыць клубок з іголкамі. Паўзун паўзе і іголки нясе. Хоць іголки збірай. Чалавек не іголка: у возе не згубіцца. Як іголка ў стоце. Як на іголках. Як нітка за іголкай.

Заданне 8. Прачытайце пары сказаў з агульнай сінтаксічнай канструкцыяй і вызначце, дзе ўжыта свабоднае спалучэнне слоў, а дзе фразеалагізм. Адказ абгрунтуйце.

1. Стаяла цудоўнае восеньскае надвор'е, калі ні гарача, ні холадна. Хлопцу ад хмурых позіркаў сяброў, ад ушчування настаўніка ні холадна ні гарача.

2. Маленькая, здавалася, зусім кволая дзяўчына вынесла на сваіх плячах не аднаго раненага з поля бою. Нашы дзяды і прадзеды на сваіх плячах вайну вынеслі.

3. Сяргей любіў уранку вудзіць рыбу ў іх ціхай рачулцы. – Ну што, Антоне, рыбу вудзіш? Заснеш, брат, потым і не ўзбудзіш. Я. Колас.

4. Раман, пранырлівы, настырны, прабіўны, трубіў ўсім і званіў ва ўсе званы, што ён не проста кампазітар, а геній. Пра вячэрнюю службу ў царкве званілі ва ўсе званы.

5. Праз паўгадзіны наш таварняк тузануўся і паехаў без прыпынку да самага Слуцка. На станцыі яго загналі ў самы далёкі тупік паміж цыстэрнамі і платформамі з дошкамі і кругляком. С. Грахоўскі. – А навошта вам пра мяне ўсё ведаць? – О-го, які раптам паравот!.. Першае пытанне ў тупік заганяе... Т. Бондар.

6. А дзень святочны быў – нядзеля – рабочы транспарт ні ў хаду. Уся на ўласнікаў надзея – на чуласць іх і дабрату. Хоць я ні разу, дзякуй богу, не ехаў з імі на вяку, але, зірнуўшы на дарогу, аптымістычна ўзняў руку. Н. Гілевіч. Хай жа руку на нас, як гад, падыме вораг-ліхадзей, – не вернецца жывым назад, – свабодных не скаваць людзей... Я. Купала.

Заданне 9. Вызначце камунікатыўныя сітуацыі, у якіх магчыма выкарыстанне прыведзеных фразеалагізмаў. Назавіце іх значэнне.

Альфа і амега; выбіраць вочы; карміць абяцанкамі; мазоліць язык; малоць языком; млын пусты; пераліваць з пустога ў парожняе; пускаць туман /дым /пыл у вочы; трымаць высока сцяг.

Заданне 10. Прачытайце пары агульных фразеалагізмаў беларускай і рускай моў. Што іх аб’ядноўвае і што адрознівае ў кожнай групе? Якія высновы зробіце ў выніку параўнання агульных адзінак?

1. *Адамаў яблык – адамово яблоко; белая пляма – белое пятно; як з гусі вада – как с гуся вода; як сабаку пятая нага – как собаке пятая нога; сесці ў галош – сесть в калошу.*

2. *Браць за душу – брать за душу; выводзіць на чыстую ваду – выводит на чистую воду; лёгкі на нагу – лёгкий на ногу.*

3. *Закасаўшы рукавы – засучив рукава; паклаўшы руку на сэрца – положи руку на сердце; склаўшы рукі – сложи руки сидеть, стоять, ждать; спусціўшы рукавы – спусти рукава.*

Заданне 11. Прачытайце фразеалагізмы-найменні чалавека, вызначце, якія з іх даюць станоўчую ацэнку паводле пэўнай характарыстыкі чалавеку, а якія – адмоўную. Вашы аргументы?

Абсевак у полі – ‘няварты чалавек, якім пагарджаюць; горшы за іншых’; божая авечка – 1) ‘набожны, богабаязны чалавек’ і 2) ‘вельмі ціхі, пакорлівы чалавек’; блудны сын – ‘легкадумны, свавольны чалавек, які раскаяўся ў сваіх памылках’; гог і магог – ‘люты чалавек, які выклікае страх’; ні рыба ні мяса – ‘пасрэдны чалавек, які нічым не выдзяляецца’; першы сустрэчны – ‘любый чалавек, які толькі трапіцца’; свежае вока – ‘чалавек, які ўпершыню знаёміцца з чым-небудзь, правярае што-небудзь’; стары воўк – ‘вельмі вопытны, спрактыкаваны чалавек’; цяха-мацяха – ‘няспрытны ці абьякавы да ўсяго чалавек’; цямя-лямя – ‘няспрытны, марудлівы чалавек’.

Заданне 12. Падзяліце прыведзеныя фразеалагізмы з улікам іх значэння, вобраза, кампанентнага складу на адзінкі са станоўчай і адмоўнай ацэнкай. На чым заснаваны ваш падзел?

Грэць рукі; грэць змяю на сваіх грудзях; пусты гук; прыставаць з кароткімі гужамі; гуляць з агнём; гуляць у адны вароты; не даваць праходу; залатыя рукі; як на дражджах расці, папраўляцца і пад.; і дома і замужам; залівацца салаўём; заліваць за каўнер /за гальштук; пад знакам; у дубкі ісці; добры геній.

Заданне 13. Прачытайце тэкст. Вызначце ў ім фразеалагізмы і ўстанавіце значэнне кожнага і эмацыйны, ацэначны, вобразны кампанент яго. Да выдзеленых фразеалагізмаў падбярыце сінанімічныя ім. Ці магчыма замена ўжытага аўтарам фразеалагізма адным з падбраных вамі сінанімічных?

Дзядзька Пракоп вярнуўся ў Рагазін, калі ўжо белапалыкаў і след прастыў. Ён расказваў бацьку:

– Разведчыкі нашы данеслі, што палякі цераз мост будуць адступаць. Дык мы ім далі пытлю. Абоз увесь адбілі і сялянам аддалі ўсё тое, што гады нарабавалі... А жаўнераў наладзілі перад тым мостом – як дроў, хоць ты ў шуркі іх складвай.

Раптам дзядзька Пракоп пасур’ёзнеў, твар яго пасуровеў, і ён з крыўдай у голасе прамовіў:

– Не давалося от толькі Міхасю дажыць да гэтага шчаснага дня. Небарака, тады ўратаваўся ад смерці, дык цяпер галаву злажыў... Р. Сабаленка.

Заданне 14. Прачытайце фразеалагізмы, вызначце месца націску ў кампанентах фразеалагізмаў і параўнайце з месцам націску гэтых слоў у іх свабодным выкарыстанні. Вашы вывады?

Дабры бабры; на кругі свая; на мазі; на ўсіх парах; не майго носса палоса; прыйдзе коза да воза; хоць шаром пакаці; шашкі ў мяшкі.

Заданне 15. У кожным радзе фразеалагізмаў знайдзіце чацвёрты “лішні”. Вызначце крытэрыі аб’яднання фразеалагізмаў і адрознення “лішняга” ў кожным радзе фразеалагізмаў.

1. *Рассыпацца драбней маку; хадзіць на задніх лапках; гнуцца ў тры пагібелі; расцякацца мысляй па дрэве.*

2. *Пажынаць лаўры; парыць косці; вавілонскае стоўпатварэнне; расхлёбваць кашу.*

3. *Паказвацца на вочы; паціраць рукі; развязаць языкі; рана ці позна.*

Заданне 16. Знайдзіце трэці ці чацвёрты “лішні” фразеалагізм у прыведзеных групам з трох ці чатырох адзінак.

1) *закасаўшы рукавы; не пакладаючы рук; у поце твару; на канец рук;*

2) *пасыпаць галаву попелам; рваць на сабе валасы; кусаць сабе локці; галасаваць абедзвюма рукамі;*

3) *глядзець скрозь пальцы; закрываць вочы; прапускаць паміж пальцамі; праходзіць міма; на пальцах можна пералічыць;*

4) *як на нотах; як рэпу грызці; як на пісаным; як на далоні;*

5) *як жару ўхапіўшы; як дуж; як на крыллях; як падсмалены; як чарапаху;*

6) *адно дзяржыся; толькі трымайся; трымацца на валаску;*

7) *трымаць высока сцяг; трымаць марку; трымаць вуха востра.*

Заданне 17. Прачытайце фразеалагізмы. Вызначце, што яны абазначаюць? Што аб'ядноўвае і / ці адрознівае іх у кожнай групе.

1. *Валасатая рука; лёгкая рука; правая рука; цяжкая рука.*

2. *Доўгія рукі; голыя рукі; залатыя рукі.*

3. *Рэдкай рукі; сярэдняй рукі.*

4. *Пад гарачую руку; пад злосную руку; пад п'яную руку.*

Заданне 18. Прачытайце верш “Востры язычок” І. Шуцько. З якой мэтай яго можна выкарыстаць на ўроку?

Мама кажа:

– Наш Пятрок

Мае востры язычок!

– Дык чаму ж, –

Спытала Люба, –

Не парэжа Пеця

Губы?

Заданне 19. Прачытайце тэкст, вызначце ўстойлівыя выразы ў ім, назавіце іх тып і значэнне. Замяніце іх адпаведнымі словамі. Якія змены адбудуцца? Якія прыёмы выкарыстаеце ў працы?

Што далей пісаць мне ў казцы,

У яе наступнай частцы?

Калі ўзяўся ты за гуж,

Дык не жалься, што не дуж.

Калі даў сваё ты слова
Апісаць жыццё буслова,
Дык выконвай абяцанне... В. Вітка.

2. Кампаненты фразеалагізмаў

Фразеалагізмы складаюцца з двух і больш слоў, якія прынята называць *кампанентамі*, паколькі словы як складнікі фразеалагізмаў у нейкай меры страчваюць сваю лексічную самастойнасць і толькі фармальна суадносяцца з лексіка-граматычнымі адзінкамі мовы і служаць для фанетыка-графічнага афармлення фразеалагізмаў як другасных паводле свайго ўтварэння адзінак мовы.

Кампаненты фразеалагізмаў могуць мець строга фіксаваны парадак, напрыклад: *нічога падобнага; без задніх ног спаць; з жабіны прыгаршчы; прыгожы пол*, і адносна свабодны, напрыклад: *бокам-скокам – скокам-бокам; даць у скуру – у скуру даць; лезці ў бутэльку – у бутэльку лезці; не адтуль рукі растуць – рукі не адтуль растуць – не адтуль растуць рукі*, што звязана з граматычнай структурай зыходных словазлучэнняў, сказаў і словаспалучэнняў, з тым значэннем, якое характэрна фразеалагізмам, з такой асаблівасцю іх, як узнаўляльнасць, і інш.

Важна быць уважлівым і захоўваць уласцівы многім адзінкам сталы, замацаваны і адзіны парадак, каб не парушыць успрыманне фразеалагізма і норму яго выкарыстання. Напрыклад, няправільна ўжываць мадальны фразеалагізм *не тут гаворачы*, які ўжываецца ў ролі пабочных слоў і служаць своеасаблівым спосабам выражэння прабачэння за неэтычнае, непрыемнае паведамленне, як выраз са зменай кампанентнага складу тыпу *не гаворачы тут ці гаворачы не тут*, паколькі ад змены парадку кампанентаў адразу рушыцца яе успрыманне як ўстойлівай адзінкі.

Словы-кампаненты фразеалагізмаў маюць розны “статус”, зыходзячы са структуры гэтых адзінак, формы, значэння і інш. Гэта выяўляецца найперш у іх абавязковасці-неабавязковасці ўжывання, магчымасці-немагчымасці замены, страты, адбору і ролі ва ўтварэнні вобразаў і інш.

У фразеалагізмах пэўнай структуры можна выдзяляць апорны, ці галоўны, кампанент, якім С. І. Ожагаў называў “сэнсаўтваральны кампанент адзінкі, г. зн. такі кампанент, які “фразеалагізуе” свабоднае словаспалучэнне” [63, с. 200]. Выдзяленне апорнага кампанента характэрна фразеалагізмам, утвораным паводле мадэлі “прыметнік + назоўнік”.

Так, фразеалагізмы *галава садовая; галава яловая; дубовая галава; курыная галава; пустая галава; светлая галава* суадносяцца з назоўнікам, выконваюць тую ж сінтаксічную функцыю дзейніка ці дапаўнення, што і назоўнік *галава*, адносяцца да разраду адушаўлёных, паколькі называюць і характарызуюць асобу. Выбар кампанента *галава* як апорнага ў структуры адзінкі абумоўлены тым, што гэты кампанент “заключае ў сабе вобразную матывацыю фразеалагізма” [60, с. 135]. Абраныя словазлучэнні з апорным кампанентам *галава* для ўтварэння фразеалагізмаў як найменняў чалавека паводле характарыстыкі і ацэнкі яго разумовых здольнасцей абумоўлены агульнапрызнанай сімволікай і суаднесенасцю лексемы *галава* з абстрактным паняццем *розум*. А залежны прыметнікавы кампанент у кожным фразеалагізме ўдакладняе, раскрывае вобразнае ўяўленне з адзнакай “плюс” ці “мінус”.

Апорны кампанент уласцівы шматлікім дзеяслоўным фразеалагізмам, ці тым, што маюць будову дзеяслоўнага словазлучэння і суадносяцца паводле граматычнай класіфікацыі з дзеясловам. Так, сінанімічныя фразеалагізмы *збівацца з нагі; збівацца з панталыку; збівацца з толку; збівацца з трыпу* аб’яднаны агульным значэннем ‘бянтэжыцца, пазбаўляцца развагі, не ведаць ад хвалявання, як паступіць, што рабіць’ і агульным апорным дзеяслоўным кампанентам *збівацца*, які часткова захоўвае адно са сваіх значэнняў – ‘памыляцца, забытывацца’. Астатнія кампаненты – залежныя.

Аднак многія фразеалагізмы пэўнай будовы не могуць вызначацца ні апорным, ці галоўным, ні залежным кампанентамі. Гэта найбольш уласціва фразеалагізмам з застылымі дзеяслоўнымі формамі (*на ўзвей /на ўзві вецер; узвей-вецер; хоць махалам махай*), з дзеяслоўным і назоўнікавым кампанентам толькі ў адной форме (*душы паслухаючы; як вады ў рот набраўшы*), са структурай прыназоўнікава-склонавай формы назоўніка (*да капейкі; на валаску*), са структурай аднародных членаў (*ні вала ні каня; ні семя ні емя; ні села ні пала; і дома і замужам; ад дошкі да дошкі*), большасці фразеалагізмам са структурай “назоўнік + назоўнік з прыназоўнікам” (*кроў з малаком; лоб ў лоб*) і інш.

Яшчэ адна характарыстыка фразеалагізмаў датычыць *факультатывных кампанентаў*, г. зн. тых, што падпадаюць пад працэс эліпсацыі. Справа ў тым, што асобныя фразеалагізмы характарызуюцца магчымасцю скарачэння свайго кампанентнага складу, яны могуць ужывацца ў поўным і ў скарачаным аб’ёме кампанентнага складу. Звычайна факультатывны кампанент такога фразеалагізма ў лексікаграфічных даведніках падаецца ў ломаных дужках, такім

чынам адзначаючы два варыянты – поўны і скарачаны аб’ём кампанентаў фразеалагізма, напрыклад: *гнуць <свой> горб і гнуць горб; дай <ты> рады і дай рады; з капытоў <далоў> і з капытоў; <як> ерыхонская труба; якім ветрам <занесла> і інш.* Скарачэнне кампанентнага складу можна разглядаць як працэс спрашчэння, мінімізацыі аб’ёму фразеалагізмаў без страты ці змен іх семантыкі. Пры гэтым пропуск, скарачэнне кампанентаў адбываецца за кошт тых, што не нясуць важнай ролі ў складзе фразеалагізмаў. Гэта часцей за ўсё датычыць скарачэння асабовага займенніка *ты* (*дзе ты дзе нешся – дзе дзенешся*), азначальных займеннікаў *самы, увесь – уся, усё* (*да самага дня – да дня; ад усёй душы – ад душы; прагледзець усе вочы – прагледзець вочы*), нярэдка пад гэты працэс падпадае лічэбнікавы кампанент *адзін* (*на адну секунду – на секунду*), прыметнікавы (*ляжаць у сырой зямлі – ляжаць у зямлі*), злучнік (*і канцы ў ваду – канцы ў ваду*), часціцы *толькі, аж* (*у чым толькі душа трымаецца – у чым душа трымаецца; аж адскоквае ад зубоў – адскоквае ад зубоў*), параўнальных часціц *быццам, нібы, як* (*быццам чортам падшыты – чортам падшыты; нібы перакаці-поле – перакаці поле; як вады ў рот набраў – вады ў рот набраў*). Часам ідзе скарачэнне часткі фразеалагізма (*адным стрэлам забіваць двух зайцаў – забіваць двух зайцаў; не іголка ў стозе воза – не іголка і інш.*).

Ад кампанентаў фразеалагізмаў патрэбна адрозніваць *суправаджальныя словы*, якія не ўваходзяць ў кампанентны склад фразеалагізмаў, але без якіх тыя не ўжываюцца, паколькі праз спалучальнасць з гэтымі словамі фразеалагізмы вызначаюць сваю адметную семантыку і выяўляюць сваю абмежаваную валентнасць.

Адны фразеалагізмы могуць спалучацца толькі з адной лексмай для выяўлення сваёй семантыкі, другія – з двума і больш. Напрыклад, фразеалагізм *смаловы /смалены дуб* – ‘небыліца, недарэчнасць’ выкарыстоўваецца толькі ў спалучэнні дзеясловам *плесці* (*Ці не перастаў бы ты смаловага дуба плесці? Ф. Янкоўскі*), а фразеалагізм *на вышыні* можа спалучацца з дзеясловамі *быць, аказацца, трымацца* і пад. (*Хачу для справядлівасці згадаць і пра сябе нешта такое, калі і я быў, што называецца, не на вышыні. Я. Радкевіч; Факультэцкі сход, цэлы сход павярнулі па-свойму! Сход аказалася не на вышыні. І. Мележ; Зрэшты, даруй, браток, і трымайся на вышыні! У. Караткевіч*).

Роля суправаджальных слоў, ці слоў-канкрэтызатараў, выключная для ўстанаўлення адзіна дакладнага значэння фразеалагізмаў з розным значэннем, параўн.: *у кулак у спалучэнні з дзеясловамі*

сабраць, сабрацца і пад. выяўляе значэнне ‘ў адно цэлае, разам’ (*Ёсць дырэктыва з Рудабелкі ўсім атрадам сабрацца ў кулак*. І. Навуменка), а фразеалагізм у *кулак* у спалучэнні з дзеясловам *смяяцца, хіхікаць* і пад. мае значэнне ‘ціха і непрыкметна’ (*Тыя, што і раней яго зналі, пасмейваюцца ў кулак і зайздросцяць яго спрыту, але маўчаць*. К. Крапіва).

Кампанентны склад фразеалагізмаў на працягу часу іх існавання ўспрымаецца як застылы, хаця ў многіх выпадках назіраецца *варыянтнасць кампанентаў*, ці фразеалагізмы здольны выступаць у двух, а то і болей варыянтах, якія тоесныя ў сэнсавых і стылістычных адносінах і ўзаемазамяняльныя ў любым кантэксте. Выдзяляюцца лексічныя, фанетычныя, акцэнтныя, акцэнтна-фанетычныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя варыянты.

Лексічныя варыянты – гэта агульнамоўныя разнавіднасці фразеалагізма, у якім адзін кампанент-лексема ці больш замяняецца іншым кампанентам, які звязаны з ім сінанімічнымі, антанімічнымі, тэматычнымі, рода-відавymi і іншымі семантычнымі сувязямі, напрыклад: *бачыць наскрозь /навылёт; да сёмага /дзясятага поту; дождж за карак /за шыю не лье /не капае; косць ад косці /з косці; крукам /кіем /аршынам /сажнем носа не дастаць; на галодны /пусты жывот* і інш.

Пры аўтарскіх зменах лексем-кампанентаў фразеалагізмаў часцей за ўсё назіраюцца варыянтныя адзінкі для дасягнення пэўных стылістычных мэт, для дастасавання фразеалагізмаў да кантэксту. Напрыклад, герой апавядання “Андрэй Лятун” М. Лынькова да месца і ў сугучнасці з кантэкстам выкарыстоўвае лексічны варыянт фразеалагізма *пачым фунт ліха* – ‘(ведаць) якія цяжкасці, выпрабаванні ў жыцці’ – *пачым фунт гаек*, чым дасягаецца спалучанасць прамога і пераноснага значэнняў свабоднага і фразеалагічнага выразу.

Фанетычныя варыянты – гэта ўласцівае адрозненне фанетычнага афармлення аднаго з кампанентаў фразеалагізма, напрыклад: *агарод /гарод гарадзіць; жваць /жаваць жвачку*, што абумоўлена наяўнасцю двух фанетычных варыянтаў лексемы ці варыянтнасцю з прычыны пэўнай пазіцыі пры спалучэнні з іншымі словамі ў іх свабодным выкарыстанні або паходжаннем саміх фразеалагізмаў.

Акцэнтныя варыянты вызначаюцца ўласцівым для іх адрозненнем месца націску аднаго з кампанентаў фразеалагізма, напрыклад: *на ласка́вым /ла́скавым хлебе быць, жыць, сядзець* і пад; *пляска́ць /пля́скаць языком* – ‘гаварыць упустую, пустасловіць’ і інш.

Ад акцэнтных варыянтаў патрэбна адрозніваць два розныя фразеалагізмы, якія вызначаюцца адрозненнем месца націску ў дзеяслоўным кампаненце і з'яўляюцца рознымі адзінкамі, напрыклад: *вады не замуціць* – ‘вельмі ціхі, лагодны, пакорлівы’ і *вады не замуціць* – ‘не зрабіць ніякай шкоды, нічога кепскага каму-небудзь’.

Пры выкарыстанні фразеалагізмаў беларускай мовы патрэбна ўлічваць адметнасць месца націску ў асобных кампанентах фразеалагізмаў у параўнанні з месцам націску ў адпаведных словах пры іх свабодным ужыванні ў беларускай літаратурнай мове, напрыклад, форма Р. і М. скл. назоўніка *мазь* – *мазі*, а фразеалагізм *на мазі* – ‘блізкае да ажыццяўлення, завяршэння; пра спрыяльнае развіццё, ход, стан чаго-небудзь’; форма Т. скл. назоўніка *шар* – *шарам*, а фразеалагізм *хоць шаром пакаці* – ‘нічога няма, зусім пуста’ і інш.).

Акцэнтна-фанетычныя варыянты спалучаюць прыкметы двух папярэдніх тыпаў, што з'яўляецца дзеяннем законаў беларускай мовы, напрыклад, <*адным стрэлам*> *забіваць двух зайцаў /зайцоў* – ‘выконваць адначасова дзве розныя справы, дасягаць дзвюх розных мэт’; *пляваць супраць /супроць ветру* – ‘рабіць што-небудзь сабе на шкоду’.

Словаўтваральныя варыянты вызначаюцца адрозненнем словаўтваральных сродкаў, часцей за ўсё прыстаўкі, суфікса ці наяўнасцю /адсутнасцю такіх марфем, напрыклад: *адкрываць /раскрываць вочы*; *ліць /праліваць кроў*; *з вераб'ёў /вераб'іны нос*; *мамчына /маміна дачка /дачушка*.

Марфалагічныя варыянты вызначаюцца адрозненнем граматычнай формы аднаго з кампанентаў (*акінуць вокам /вачыма*; *араць дарогі /дарогу*; *толькі і бачылі /бачыў*), варыянтнасцю прыназоўнікава-назоўнікавых спалучэнняў са зменай формы склону назоўнікавых кампанентаў у сувязі са зменай прыназоўніка тыпу (*плячо к плячу /да пляча*; *цераз хлеб /ад хлеба*), варыянтнасць поўнай і ўсечанай форм прыметніка (*свет не мілы /міл*) і інш.

Канструктыўна-колькасныя варыянты характарызуюцца зменай колькасці кампанентаў і структуры фразеалагізма, напрыклад: *браць свае словы назад і браць словы назад*; *надрываць жываты ад смеху і надрываць жываты*; *не снілася і ў сне і не снілася* і інш.

Камбінаваныя варыянты вызначаюцца наяўнасцю вар'іравання розных папярэдніх відаў варыянтнасці фразеалагізмаў, у выніку чаго могуць быць розныя групы камбінацый. Напрыклад, *бабка надвое /надвае варажыла /гадала* – 1) ‘невядома, ці ўдасца ажыццявіць жаданае’ і 2) ‘невядома, ці адпавядае сапраўднасці тое, пра што гавораць’ ілюструе акцэнтна-фанетычную (*надвое /надвае*)

і лексічную (*варажыла /гадала*); фразеалагізм *ставіць /устаўляць /соваць /сунуць палкі /палку ў кола /колы* – ‘знарок перашкаджаць каму-, чаму-небудзь’ – лексічную (*ставіць /устаўляць /соваць /сунуць*) і марфалагічную праз змену формы ліку адразу двух назоўнікавых кампанентаў (*палкі /палку і ў кола /колы*); фразеалагізм <сам> *чорт нагу /ногі зломіць /паломіць* – 1) ‘цяжка ці немагчыма разабрацца ў чым-небудзь, аддзяліць адно ад другога’ і 2) ‘дзе-небудзь такі беспарадак, неразбярыха, што можна скалечыцца’ – канструктыўна-колькасную (кампанент *сам* можа ўжывацца і быць апушчаным), марфалагічную праз замену формы ліку назоўнікавага кампанента (*нагу /ногі*) і словаўтваральную (*зломіць /паломіць*) і інш. [86].

Такім чынам, аналіз кампанентаў фразеалагізмаў паводле іх месца, парадку размяшчэння, магчымасці варыянтнасці ў яе разнавіднасцях паказвае, з аднаго боку, на цесную сувязь з лексічным складам і марфалага-сінтаксічнымі законамі мовы, тым самым падмацоўваючы той факт, што фразеалагізмы ўтвараюцца на базе свабодных сінтаксічных канструкцый мовы, якія складаюцца са слоў; з другога боку, на выпрацаваныя і ўсталяваныя законы і правілы, нормы ў фразеалогіі.

Практычны матэрыял

Заданне 1. Складзіце з прыведзеных комплексаў слоў фразеалагізмы (можна змяняць форму), устанавіце іх значэнне і падзяліце на дзве групы: 1) са строга фіксаваным парадкам слоў-кампанентаў і 2) з магчымым адступленнем ад гэтага.

Агонь, хата, падкінуць, у. Твар, у, кідаць. Пакаці, шар, хоць. Дзясятка, пужлівы, не, з. Галава, у, салом. Бог, чорт, свечка ні, качарга, ні. Да, слова, ад, слова. Стаяць, галава, у. У, сіла, уваходзіць. Дзе, няма, яблык, упасці. Губерня, пісаць, пайсці.

Заданне 2. Прачытайце фразеалагізмы і падзяліце іх на адзінкі: 1) без змены парадку кампанентаў і 2) з магчымымі зменамі.

Везці на валах; век-вяком; брыльянтавае вяселле; не сваім голасам; голаму за пазуху; з году ў год; дай ты свет; без дай рады; далей ад граху; не ў свой дух; задаваць задачку; званіць ва ўсе званы; капейка ў капейку; глядзець знізу ўверх; глытаць словы; куды крумкач касцей не заносіў; крупіна за крупінай ганяецца з дубінай.

Заданне 3. Прааналізуйце фразеалагізмы ў іх варыянтных формах. Якія адрозненні выяўляюцца? Які тып варыянтнасці прадстаўлены ў кожным?

Як апараны – як апараны кіпнем; як Бог дасць – як Бог дае; Не дай Божа – не дай ты Божа; вераб’ю на калена – вераб’ю да калень; сэрца б’еца – сэрцайка б’еца; змотваць вуды – змотваць вудачкі; не змыкаць вачэй – не змыкаць вочы; закапыліць губу – закапыліць нос; дыхаць вольна – дыхаць свабодна; на дурніцу – на дурнічку; на ўвесь голас – на поўны голас; як на вуголлі – як на гарачым вуголлі – нібы на гарачым вуголлі; аблівацца слязамі – залівацца слязамі – аблівацца слязой – залівацца слязьмі.

Заданне 4. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце значэнне кожнага і вызначце тып варыянтнасці кампанентаў у кожным.

Вярэдзіць душу /сэрца; гладзіць супраць /супроць шэрсці; глядзець іншымі /другімі /новымі вачамі /вачыма /вокам; глядзець /заглядаць /заглядваць у бутэльку /у чарку; губляць з вачэй /з воч /з вока; глядзець у вочы /у твар; грэць /гадаваць змяю /гадзюку на сваіх грудзях; да капейкі /да капеечкі; зух з калом /з колам на мух; ні ішоў <i>ні ехаў; капаць магілу /яму /яміну; па <самую> завязку; садзіцца ў лужыну /у лужу; хоць <ты> гвалт /каравул крычы; хоць <ты> у вір /у пельку галавой; як у ваду глядзеў /глядзела /глядзелі.

Заданне 5. Вызначце семантыку прыведзеных фразеалагізмаў. Што ляжыць у аснове выкарыстання варыянтных кампанентаў у іх складзе? Якія сувязі паміж імі – сінанімічныя, антанімічныя, тэматычныя, рода-відавныя ці інш.? Што аб’ядноўвае і што адрознівае абраныя варыянтныя кампаненты?

Ведай /знай нашых! ведаць /знаць сабе цану; вісельня /шыбеніца плача; галава /лоб трашчыць /расколваеца; з адкрытым /паднятым забралам; затыкаць горла /глотку; зрабі /зрабіце ласку; зуб за зуб зайшоў /пойдзе; кавалак /кусок хлеба; клубок /клубочак разблытваеца /размотваеца; кропля /капля ў моры; кроў адхлынула /адышла /адліла ад твару; кроў у жылах стыне /застыла; на край свету /зямлі ісці, ехаць; непачаты край /вугал /кут; ні на кроплю /кропельку; як калун /сякера /тапор плаваць.

Заданне 6. Прачытайце сказы з твораў Янкі Купалы, выдзеліце ў іх скарыстаныя паэтам фразеалагізмы, укажыце іх значэнне. Якія аўтарскія змены характэрны фразеалагізмам?

1. Гэй, выходзь, бяда, гэі, выходзь, хто там – непрыяцель – во-раг; пачастуем так, што папомніш век, ды сатром на порах. (“Ой, вяду бяду... “”). 2. Па-мойму, не варта, панкі, так лезць з жылаў... (“Хаўруснікам”). 3. Не магу маску ўздзець, крывіць роднай душой, песні весела пець, калі смуцен брат мой. (“Не клянiце мяне”). 4. Піце, смакчыце кроў маю з жылаў, будзе хай сліўням, піякам завідна, рый-це, капайце брату магілу, – вам толькі гэткай працы нястыдна. (“Блізкім і далёкім”). 5. Эх, чаркі вы, чаркі, хто з вамі задрэме? – Бяда – не бяда, акіян па калені! (“Сват”). 6. Як гэта паэта пабачыў, што цэнзар з паэмы зрабіў, – заплакаў, заліўся слязамі, ў кулак, як жабрак, затрубіў. (“Паэта і цэнзар”). 7. Жывуць, брыдуць, а дзе – не знаюць сягоння іх начлег, папас, адно – народ з пуцця збіваюць і ў процьму гоняць кожны час. (“Адшчапенцам (заходнім)”). 8. Ці хто думаў, ці хто сніў, лапці носячы й рыззе, калі ўсерасійскі цар наш народ таптаў з гразёю. (“Ці хто думаў?”).

Для даведак: *сцярці ў парашок; лезці са скуры; крывіць душой; піць кроў; мора па калені; заліцца слязамі; свістаць у кулак; збіваць з тропу; таптаць у гразь.*

Заданне 7. Вызначце тып варыянтнасці прыведзеных фразеалагізмаў і ўкажыце аргументы для іх існавання.

Воўкам /ваўком завыць – ‘пачаць горка скардзіцца на якія-небудзь нягоды, пакуты’; *вырываць з каранем /з карэннем* – ‘поўнасцю, канчаткова знішчаць’; *высмоктаць /смактаць сок* – 1) ‘бязлітасна эксплуатаваць, прыгнятаць каго-небудзь, даводзіць да беднасці’ і 2) ‘мучыць каго-небудзь, прычыняць пакуты’; *грунт /глеба хістаецца /захістаўся* – ‘у каго-небудзь траціцца ўпэўненасць у сваіх сілах, чыё-небудзь становішча аказваецца хісткім, непрывальным’; *грэбці /грабці /заграбаць лапатай* – ‘многа зарабляць, атрымліваць, нажываць (грошай)’; *далёка не заедзеш /не паедзеш* – ‘многага не даб’ешся, вялікай карысці не дасягнеш’; *дзверы адчынены /расчынены /парасчынены* – ‘хто-небудзь мае свабодны доступ куды-небудзь, для каго-небудзь створаны спрыяльныя ўмовы’; *дождж за карак /за шыю не лье /не капае* – ‘няма прычын спяшац-

ца'; *жваць /жаваць жвачку* – 'гаварыць нудна і бесталкова пра адно і тое ж'; *збоку прыпёку /прыпёка* – 1) 'зусім недарэчы, недарэчна', 2) 'зусім непатрэбны, лішні, чужы'; *звальваць /скідаць з плячэй /з плеч* – 'вызваляцца ад чаго-небудзь цяжкага, непрыемнага'; <i>касцей не збярэ /не збярэш – 'будзе знішчаны, загіне. Часцей як пагроза'; *кідаць каменем /камень* – 'асуджаць, абвінавачваць, ганьбіць каго-небудзь'; *кідаць /пускаць словы /слова на вецер* – 'безадказна, неабдуманая, упустую гаварыць'; *лускаць /зузгаць як арэшкі /арэхі* – 'лёгка спраўляцца з чым-небудзь'; *на думках /на думцы* – 'займае, захапляе каго-небудзь, з'яўляючыся прадметам разваг, меркаванняў, намераў і пад.'; *нячыстая <сіла> нясе /прывнесла* – 'хто-небудзь недарэчы, не ў пару прыходзіць, з'яўляецца'; *паціскаць плячамі /плячыма* – 'выказваць здзіўленне, неразуменне, няведанне і пад.'; *прыставаць з кароткімі гужамі /гужкамі* – 'вельмі настойліва, неадступна, рашуча'; *сядзець як /нібы /бы на карове сядло* – 'нязграбна, дрэнна, не аблягаючы цела. Пра адзенне'; *як мыла з'еўшы /з'еў* – 'з незадаволеным, кіслым выглядам, у дрэнным настроі (пайсці, сядзець, быць)'; *як /што гарох аб сцяну /аб сценку каму, для чаго* – 'нічога не дзейнічае на каго-небудзь'.

Заданне 8. У прыведзеных фразеалагізмах з варыянтнымі кампанентамі прааналізуйце асновы выкарыстання варыянтных кампанентаў. Ці ўплывае выбар кожнага пры ўжыванні фразеалагізма? Якую ролю яны адыгрываюць?

Вымотваць душу /духі /дух – 'даводзіць каго-небудзь да знямогі, дапякаць, назаліць каму-небудзь'; *задурываць /затлуміць /замарочыць /зачмурыць галаву* – 1) 'прывабіць каго-небудзь, прымусіць пакахаць сябе', 2) 'заблытаць каго-небудзь, пазбавіць здольнасці разумна разважаць', 3) 'знарок падмануць каго-небудзь'; *злавіць двух зайцаў /зайцоў* – 'адначасова дасягнуць дзвюх мэт'; *пудзіла агароднае /гарохавае* – 'смешна, непрыгожа ці безгустоўна адзеты чалавек'; *лічыць зубы /скабы* – 'моцна біць каго-небудзь'; *пярун яе /яго /іх ведае* – 'невядома'; *лунаць ў паднябессі /надхмар'і /эмпірэях* – 'бясплённа марыць, не заўважаючы навакольнага'; *сабаку з'еў /з'ела /з'елі* – 'набыў вялікі вопыт, навык у якой-небудзь справе'; *садзіцца на карак /шыю* – 1) 'поўнасьцю падпарадкоўваць сабе, выкарыстоўваць каго-небудзь у сваіх інтарэсах' і 2) 'абцяжарваць каго-небудзь, знаходзячыся на яго ўтрыманні'; *свяціць голым целам /пузам /задам* – 'вельмі бедна апранацца, перажываць пачуццё сораму'; *чыстай /чысцейшай /найчысцейшай вады* – 'самы сапраўдны'.

Заданне 9. У кожнай групе фразеалагізмаў вызначце агульны кампанент, паспрабуйце абгрунтаваць выбар і ролю яго пры ўтварэнні фразеалагізмаў. Назавіце сімвальнае значэнне абраных вамі агульных кампанентаў у кожным радзе.

1. *Белая варона; белая костка; белая пляма; белы свет; на белым кані; чорным па белым; да белых мух.*

2. *Маляваць чорнай фарбай; рабіць з беллага чорнае; у чорным целе трымаць; чорна ў роце; чорнае золата; чорная костка; чорны дзень; чорным па белым напісана, надрукавана і пад.; як чорны вол рабіць, працаваць, цягнуць і пад.*

Заданне 10. Прачытайце фразеалагізмы з кампанентам-найменнем уласнага імя ці прыметніка ад яго. Што яно вам гаворыць? А фразеалагізмы з ім?

Адзін раз Марку жаніцца; адпраўляцца да Абрама /Абрагама на піва; адкрыць Амерыку; Андрэй Кузьме родны Хведар; архіпелаг ГУЛАГ; двааблічны /двулікі Янус; замуж за пана Пясоцкага; Іван без роду і племені; і квіта <пане /дзядзька> Мікіта; ківаць на Пятра; мамаева пабоішча; Маскву відаць; надзець шапку Манамаха; пад Катоўскага; пастухова Ганна; пець /спяваць лазара; яйка Калумба; як дзядзька ў Вільні; як Заблоцкі на мыле; як Ленін на буржуазію; як Марка па пекле; як Марцін да кавы; як папа Карла.

Заданне 11. Згрупуйце фразеалагізмы паводле выдзеленых слоў-кампанентаў, укажыце значэнне кожнага. Пракаменціруйце, якая сімволіка замацавана за выдзеленымі кампанентамі? Як яна паслужыла асновай выбару і ўтварэння гэтых фразеалагізмаў?

Абсыпаць золатам; купацца ў золаце; лаўры пажынаць; лаўры спаць не даюць; на вагу золата; мокрая курыца; насіцца як курыца з яйкам /з яйцом; несці крыж; пісаць як курыца лапай /лапкай; спачываць на лаўрах; ставіць крыж; як з крыжа зняты.

Заданне 12. Прачытайце фразеалагізмы, укажыце іх значэнне. У кожнай групе фразеалагізмаў вызначце агульны саматычны кампанент. На аснове чаго абраныя кампаненты паслужылі асновай створаных вобразаў? Якія квазімвальныя значэнні яны надаюць фразеалагізмам?

1. *Вісець на плячах; за плячамі(-ыма); за плячамі не насіць; ляжаць на плячах; паціскаць плячамі; падстаўляць плячо; плячо ў плячо; па плячы.*

2. *Абедзвюма рукамі; абы з рук; лёгкая рука; мазоліць рукі; махнуць рукой; на скорую руку; пад рукамі; першай рукі; рукі доўгія; рукі звязаныя; у руках; як без рук.*

3. *Губляць грунт пад нагамі; дзе ўзяліся ногі; з рукамі і нагамі; з усіх ног; кланяцца ў ногі; ледзь стаяць на нагах; нага за нагу; на шырокую нагу; падымаць на ногі; станавіцца на ногі; як не сваімі нагамі.*

Заданне 13. Прачытайце фразеалагізмы, дадаўшы да іх патрэбнае суправаджальнае слова, ці тое, з якім звычайна фразеалагізм ужываецца.

Ні бум-бум (не ведаць, не разумець); *бяльмом на воку* (быць, з'яўляцца, станавіцца); *на гарачым* (лавіць, злавіць); *на сваіх дваіх* (дабірацца, адпраўляцца); *пад замок* (пасадзіць, садзіць); *як вол да карэты* (прыйсціся, прыдацца); *як чорны вол* (рабіць, працаваць); *як з вядра* (ліць, паліць, лінуць); *як гусь на бліскавіцу* (глядзець, паглядаць); *як на дрожджах* (расці, папраўляцца); *як у моры караблі* (разысціся, разыходзіцца).

Заданне 14. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне. Што аб'ядноўвае іх? Да якой тэматычнай групы іх можна залічыць паводле наяўных кампанентаў?

Ад а да я; альфа і амега; на яць; ні бэ ні мэ <ні кукарэку> не ведаць, не разумець і пад.; ні бэ ні мя; ні цэ ні бэ; пачынаць з азоў; прапісаць іжыцу; ставіць кропкі над "і".

Заданне 15. Устаўце ці дапішыце патрэбнае слова-кампанент да кожнага фразеалагізма. Якія з няпоўных фразеалагізмаў могуць мець варыянтныя кампаненты? Што ад гэтага змяняецца?

Адпраўляцца на той...; біцца як... аб лёд; дзе... , там і злезеш; дзяліць... незабітага мядзведзя; зямля... пад нагамі; ліць...; на вуснах..., а на сэрцы...; сем... да нябёс і ўсё лесам; хто ў..., хто па дровы; як у ваду....

Заданне 16. Якое значэнне маюць і з якімі суправаджальнымі словамі спалучаюцца прыведзеныя фразеалагізмы?

Пад адным дахам...; ...боб з гарохам; з павіннай...; ...ні ў зуб нагой; ...як дурань з пісанай торбай; шчодрай рукой...; ...як курыца з яйкам; ...як на памінках; ні сном ні духам...; ...як сноп; як на калу...; у кулак...; у кулаку...

Заданне 17. Прачытайце фразеалагізмы. Што іх усе аб'ядноўвае паводле кампанентнага складу? Што гавораць вам выдзеленыя вамі кампаненты?

Адкрываць /адкрыць Амерыку – ‘гаварыць, аб'яўляць пра даўно ўсім вядомае’ і ‘знаходзіць, выяўляць што-небудзь зусім новае’; адкрыццё Амерыкі – ‘вынаходніцтва, выяўленне чаго-небудзь новага’; галопам па еўропам – ‘павярхоўна, не сур'ёзна, не ўдаючыся ў дэталі (рабіць што-небудзь)’; да Масквы ракам не пераставіш – ‘залішне многа каго-небудзь’; Масква відаць – ‘выказванне незадавальнення пры ўжыванні чаго-небудзь горкага або кіслага (часта суправаджаецца прыжмурам вачэй)’; кануць у лету – ‘бяследна знікнуць, назаўсёды аказацца забытым’; пераходзіць рубікон – ‘прымаць беспаваротнае рашэнне, рабіць адказны, рашучы крок’; прапасці, праваліцца і пад. як швед пад Палтавай – ‘зусім, канчаткова’; рубікон пяройдзены – ‘адказны, рашаючы крок зроблены, прынята беспаваротнае рашэнне’; як дзядзька ў Вільні ‘збянтэжана, непрывычна, ніякавата (адчуваць сябе, паводзіць сябе і пад.)’.

Заданне 18. Устанавіце, у якіх выпадках падаюцца варыянтныя кампаненты аднаго і таго ж фразеалагізма, а дзе ў залежнасці ад пэўнага кампанента – розныя фразеалагізмы.

Казіная /сабачая ножка; замкнёнае /зачараванае /крывое кола; з горам /з грахам папалам; з вераб'ёў /з камароў нос; мазоліць вочы /вушы /рукі /язык; на блізкую /кароткую /шырокую /роўную /босую нагу; на схіле дзён /жыцця; пагрэць лоб /пяты /рукі; падстаўляць плячо /галаву /ножку /нагу; скура гарыць /шэрхне /гаворыць; уздыхнуць вольна /свабодна.

Заданне 19. У нямецкай мове да традыцыйных і папулярных імёнаў у складзе фразеалагізмаў адносяцца *Hans, Heinrich, Peter*, з якіх найбольшай частотнасцю вызначаецца *Hans*. Прачытайце фразеалагізмы нямецкай мовы. Якую ролю адыгрывае антрапонімны кампанент ва ўтварэнні фразеалагізмаў? Якую ацэнку даводзяць названыя фразеалагізмы?

Hans Dum – ‘дурненькі’; *Hans Hucke* – ‘няўдачнік’; *Hans Feigling* – ‘баязлівец’; *Hans Liederlich* – ‘ветрагон’; *Hans Guckin die Luft* – ‘разявяка’;

eine liederliche Lieschen – ‘неахайная’; *eine dumme Lieschen* – ‘дурненькая’; *Lieschen Müller* – ‘жанчына без высокіх запытаў’;
der deutsche Michel – ‘нямецкі Міхель’.

Заданне 20. Прачытайце сказы, вызначце фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне, а ў складзе фразеалагізмаў уласнае імя ці вытворны ад уласнага імя прыметнікавы кампанент. Што гаворыць вам гэтае імя? Устанавіце вытокі названага фразеалагізма?

1. Другі маштаб – другая мерка: калі яму [Навуменку] стаўлялі дом – тры дні вішчэла цыркулярка, чатыры дні звінела чарка, і цэлых пяць сквірчэла скварка, і кожны дзень вялася сварка, – былі Гамора і Садом. Паэма “Сказ пра Лысую гару”. 2. А хто пісаў паэму гэту, і дзе тварыў ён, і калі – навечна канула ў Лету і толькі бурбалкі пайшлі. Паэма “Сказ пра Лысую гару”. 3. Невядома, чым бы закончылася ўся гэта справа для мяне [М. Танка], як чалавека, заподозранага ў прыналежнасці да КПЗБ [КПЗБ – Камуністычная партыя Заходняй Беларусі] і на ранейшым працэсе асуджанага на два гады ўмоўна з пазбаўленнем на 8 год усіх правоў, але ахілесавай пятой абвінавачвання былі спасылкі ў знойдзеных матэрыялах на мінскую газету “Звязда”, якія і памаглі мне падважыць усё абвінавачванне. М. Танк. 4. Я ведаў, што Аля са мною ніколі не зведае шчасця і на дачушку пяройдзе каінава пячатка з бацькавай заплямленай анкеты. С. Грахоўскі. 5. І сапраўды: голас яго [Пракапені] – як іерыхонская труба. Нізкі, сакавіты. М. Танк. 6. Пошукі новага ў мастацтве не менш небяспечныя, як падарожжа ў невядомое, асабліва ў наш час, калі трэба мінаваць не адну Сцылу і Харыбду. М. Танк. 7. Я яшчэ не знаю, у чым абаяльнасць яго [Пентака]. Мне, як нявернаму Тамашу, хочацца да кожнага радка дакрануцца сваімі пальцамі, адчуць, зразумець. М. Танк.

Заданне 21. Назавіце тып варыянтнасці, што ілюструе фразеалагізм *лізаць боты /ногі /пяты /пяткі* – ‘падлізвацца, падхалімнічаць’. Якія асновы ўключэння варыянтных кампанентаў? Якая сімволіка ўласціва названым кампанентам?

Заданне 22. Дапішыце фразеалагізмы па іх пачатку ці дайце пачатак на аснове заключных кампанентаў, устанавіце значэнне і ацэнку, якую дае кожная адзінка.

1. Адгароджвацца кітайскай...	2. ...на граблі
Аўгіевы...	...дроў
Без сучка і без...	...у галаве
Вывесці на чыстую...	...кесараві
Ківаць на...	...масла ў агонь
Кропля камень...	...з пустога ў парожняе
Лавіць рыбку ў мутнай...	...пасля бойкі куламі
Малако на губах не...	...акуляры
Шыта белымі...	...у пушку.

Заданне 23. Сярод прыведзеных фразеалагізмаў выдзеліце адзінкі з дзеепрыслоўным кампанентам. З якой часцінай мовы суадносіцца кожны фразеалагізм? Якое значэнне мае? Якія фармальныя паказчыкі ўласцівы дзеепрыслоўю?

Закачаўшы рукавы працаваць, брацца за работу; душы паслухаючы; між намі кажучы; не пакладаючы рук працаваць, рабіць; нічога не скажаш; пасаліўшы можна з'есці; свет клінам сышоўся на кім, на чым; склаўшы рукі сядзець, чакаць, стаяць; спусціўшы рукавы; таўчы ваду ў ступе; як апошняе ў печ усыпаўшы; як аршын праглынуўшы сядзець, хадзіць; як жару ўхапіўшы; як з ланцуга сарваўшыся ляцець, кідацца; як мыла з'еўшы; як у ваду глядзеў; як пшаніцу прадаўшы спаць.

3. Марфалагічная характарыстыка фразеалагізмаў

Вядома, што фразеалагізмы кожнай мовы з'яўляюцца адным з запаснікаў будаўнічага матэрыялу і афармлення маўленчай дзейнасці чалавека ў пэўнай сітуацыі, у тэкстах розных стыляў. Увесь склад фразеалагічных адзінак мовы паводле сваёй ролі ў арганізацыі выказвання, пабудове сказаў, тэкстаў можна падзяліць на суадносныя з часцінамі мовы і несуадносныя.

Найбольшая колькасць фразеалагізмаў паводле свайго катэгорыяльнага значэння, семантыка-граматычнага разраду суадносіцца з пэўнай часцінай мовы, утвараючы асобныя групы, з якіх выдзяляем найперш:

а) *назоўнікавыя* (*белая варона* – ‘чалавек, рэзка непадобны на іншых людзей сваімі паводзінамі ці знешнім выглядам, не такі, як усе’; *кропля ў моры* – ‘вельмі нязначная колькасць у параўнанні з чым-небудзь’; *цыганскае сонца* – ‘начное свяціла, месяц’ і інш.);

б) *дзеяслоўныя* (*адмыкаць адамкнёныя дзверы* – ‘назойліва даказваць, сцвярджаць тое, што даўно вядома і не выклікае прэрэчанняў’; *падкаваць блыху* – ‘паказаць, праявіць надзвычайную вынаходлівасць у якой-небудзь справе’; *ні ў якую* – ‘ніяк не згаджацца, рашуча прэрэчыць’ і інш.);

в) *прыметнікавыя* (*плячысты на жывот* – ‘таўстапузы’; *як у ваду апушчаны* – ‘расстроены, засмучаны, прыгнечаны’; *ні рыба ні мяса* – ‘пасрэдны чалавек, які нічым не вызначаецца’ і інш.);

г) *прыслоўныя* (*за блізкі свет* – ‘вельмі далёка’; *з вока на вока* – ‘без сведак, без пабочных асоб (гаварыць, пагаварыць, сустракацца з кім-небудзь)’; *на шапачны разбор* – ‘пад самы канец чаго-небудзь, з вялікім спазненнем (прыходзіць, паспець, трапіць)’; *як лапцем па цымбалах* – ‘вельмі недарэчна, нетактоўна (сказаць што-небудзь)’ і інш.);

д) *выклічнікавыя* (*дзякуй у шапку* – ‘выказванне нязгоды з чыёй-небудзь непрымальнай прапановы’; *з лёгкай парай* – ‘прывітанне і пажаданне добрага здароўя таму, хто толькі што памыўся ў лазні’; *каб я так жыў* – ‘клятвеннае запэўніванне ў чым-небудзь’; *маё шанаванне* – ‘прывітальны зварот пры сустрэчы з кім-небудзь’ і інш.);

е) *мадальныя* (*няўрокам кажучы* – ‘няхай і надалей будзе гэтак жа, без змен’; *такім чынам* – ‘значыць, выходзіць’; *трэба думаць* – ‘напэўна, мабыць’ і інш.).

Такі падзел фразеалагізмаў адпаведна ўплывае на іх функцыянаванне і выкарыстанне ў ролі пэўнага члена сказа ці, як мадальных і выклічнікавых, у якасці пабочных слоў ці выказаў, нерасчлянёных сказаў.

Па сутнасці ў беларускай мове маюцца фразеалагізмы, што суадносяцца і з астатнімі часцінамі мовы, толькі гэта адзінкавыя фразеалагізмы, што суадносяцца з:

- *лічэбнікам* (*чортаў тузін* – ‘трынаццаць’);
- *займеннікам* (*ваш брат* – ‘вы і падобныя да вас’; *іхні брат* – ‘яны і падобныя да іх’; *наш брат* – ‘мы і падобныя да вас’; *твой брат* – ты і падобныя да цябе’);
- *прыназоўнікам* (*у імя* – ‘дзеля чаго’; *у сілу* – ‘з-за чаго-н., у выніку чаго-н.’);
- *злучнікам* (*нягледзячы на тое, што; тым не менш; у тым ліку*);
- *часціцай* (*а як жа; а нягож; дзіва што; чаму ж не; яшчэ як!*).

Фразеалагізмы, *несуадносныя з часцінамі мовы*, вызначаюцца “найперш сінтаксічным паказчыкам: такія выразы заўсёды бываюць толькі прэдыкатам і выконваюць сінтаксічную ролю выказніка ў безасабовым сказе. Дапамагае і семантычны паказчык: гэтыя фразеалагізмы звычайна растлумачваюцца прэдыкатыўным словазлучэннем – сказам з двума граматычнымі цэнтрамі” [30, с. 141]. Так, фразеалагізм *шалёны поп хрысціў* не суадносіцца з часцінай мовы, паколькі фармальна адпавядае структуры сказа і, галоўнае, за ім замацавана значэнне, якое таксама афармляецца ў выглядзе двухсастаўнага сказа – ‘хто-небудзь вельмі рашучы, неўраўнаважаны, схільны да нечаканых учынкаў’ (выступае ў ролі выказніка ў безасабовым сказе, напрыклад: *А ну, матай адсюль. А то я цябе правучу. Мяне шалёны поп хрысціў*. А. Асіпенка).

Практычны матэрыял

Заданне 1. Прачытайце фразеалагізмы. Які паказчык характарыстыкі чалавека яны даводзяць? Як кожны яго ацэньвае – нейтральна, станоўча ці адмоўна? З якой часцінай мовы суадносіцца кожны з прыведзеных фразеалагізмаў? Якія асновы вызначэння?

Бойкі на язык – ‘знаходлівы ў размове, красамоўны’; *востры на язык* – ‘знаходлівы ў размове, дасціпны’; *гадзіна паўзучая* – ‘вылюдак, нягоднік, агідны, шкодны, каварны чалавек. Пра мужчыну і жанчыну’; *гад падкалодны* – ‘агідны, шкодны, каварны чалавек, які дзейнічае спадцішка (пра мужчыну)’; *гуляй-вецер* – ‘легкадумны, пусты чалавек; ветрагон’; *лёгкі на слова* – ‘схільны да абяцанняў’; *лёгкі на язык* – ‘схільны да балбатлівасці, залішне гаваркі’; *мокрая ануча, мокрая курыца* – ‘слабавольны, бесхарактарны чалавек’; *пудзіла агароднае /гарохавае* – ‘пусты чалавек, варты смеху’; *свінтус грандыёзус* – ‘ганебны, няўдзячны чалавек, нахабнік’; *слабы на язык* – ‘балбатлівы’; *сукін кот* – ‘гарэза ці нягоднік’.

Заданне 2. Параўнайце прыслоўныя фразеалагізмы беларускай і рускай мовы з агульным значэннем ‘многа’. Вашы назіранні? Вызначце, якія з фразеалагізмаў кожнай групы абазначаюць мноства людзей, дзяцей, прадметаў, грошай, ежы і пад.

Бел. *без ліку; бяры не хачу; валицца цераз горла; з горла лезе; канца-краю не відаць; колькі ўлезе; не кот наплакаў; непачаты край; плюнуць некуды; праз меру; хоць гаць гаці; хоць заваліся; цераз край; як бобу; як гразі; як дроў; як на дзяды.*

Руск. *видимо-невидимо; как /будто /словно /точно /ровно на маланыну свадьбу; семь бочек арестантов; семь вёрст до небес; с три короба; сорок сороков; тьма тьмущая; целый короб; чёртова пропасть /гибель /тьма.*

Заданне 3. Падзяліце фразеалагізмы на групы ў залежнасці ад іх суаднесенасці з пэўнай часцінай мовы. Выдзеліце ў асобную групу фразеалагізмы, якія не суадносяцца з пэўнай часцінай мовы.

Ад ветру валицца; ані ў зуб; валодаць сабой; вось табе і на!; гад печаны; даваць слова; зроблены на адзін капыл; іскры з вачэй насыпаліся ў каго; камень на сэрцы; макавай расінкі ў роце не было; не верыць вачам; ні бэ ні мя не ведаць, не разумець; ні жывы ні мёртвы; нячысты дух; пуцяводная зорка; разбітае карыта; ставіцца знак роўнасці; чарнільная душа; шэрая гадзіна; як з крыжа зняты; як камень з сэрца /душы зваліўся ў каго; як на заказ; як рэпу грызці.

Заданне 4. Прачытайце сказы, выдзеліце ў іх фразеалагізмы і ўстанавіце іх значэнне. З якой часцінай мовы кожны з іх суадносіцца? Якую сінтаксічную функцыю ў сказе выконвае?

1. Пад бокам паша, агароды, і лес, і поле – усе выгоды. Я. Колас. 2. Тады ў прасторным клубе сядзелі адны мужчыны, здаравякі, як на падбор. З такімі людзьмі можна было варочаць горы. А. Асіпенка. 3. Шырокага лічылі іграком не зусім лаяльным, але аб гэтым яму ў вочы не гаварылі. Я. Колас. 4. – Смяешся ты – за паўварсты чуваць, але з агнём не раджу жартаваць, – Гарыдавец пахмурна адказаў. М. Танк. 5. А чорны грунт – дванаццаць цалей! Жыты там родзяцца на дзіва: як едзеш між хлябоў вясною, ў іх конь хаваецца з дугою. Я. Колас. 6. Клаўдзя неяк раптам здала, пастарэла, хадзіла як з крыжа знятая – не пазнаць. В. Блакіт. 7. Акрамя самога гаспадара, там ужо былі Якуб Колас, Кандрат Крапіва, Пятро Глебка, Максім Лужанін. Зоркі першай велічыні, паважаныя людзі. І. Шамякін. 8. Ты ж Беларусь – Айчына, а я твой сын, ад косці тваёй косць, кроў ад крыві тваёй, мая Айчына. С. Дзяргай.

Заданне 5. Прачытайце фразеалагізмы. З якой часцінай мовы яны суадносяцца? У чым іх адметнасць ва ўжыванні? З асобнымі складзіце сказы.

Ё-маё – ‘вokліч здзіўлення, захаплення, прыкрасці і пад.’; *на мыла!* – ‘прэч, вон. Патрабаванне выгнаць, прагнаць каго-н.’; *так*

трымаць! – ‘заклік ці пажаданне і надалей прытрымлівацца ранейшай лініі паводзін’; *каб мае вочы не бачылі* каго – ‘выказванне абурэння і рашучага нежадання бачыцца з кім-н.’; *ядуць мухі з камарамі* каго – ‘вokліч незадавальнення, здзіўлення, захаплення і пад.’.

Заданне 6. Прачытайце сказы, выдзеліце ў іх фразеалагізмы і ўстанавіце, з якой часцінай мовы кожны з іх суадносіцца і якую сінтаксічную функцыю ў сказе выконвае?

1. Вясновы дожджык ці ў раннюю восень – як золата з неба сыплецца. А от зімовы – крый бог! П. Місько. 2. А што там свеціцца, нябожа? Няўжо гарыць хто, не дай божа? Я. Колас. 3. Чэснае слова, я ўжо здарова. Так, бывае, пашчыпле трохі, але гэта глупства. Л. Арабей. 4. – Дзякуй за ласку, – сказаў Жукавец. – За ламачыну ўзялі машыну мукі! В. Мыслівец. 5. Скора ж ты прафесарам стаў... З лекцыяй у Таўкачэнічы вярнуўся... Глядзі ты! Ці даўно за лейцы трымаўся? І. Грамовіч. 6. – Хоць бы ты пайшоў палавіў рыбы вудаю. – Дай ты свет! – махнуў рукою Янка. Я. Колас. 7. Не трэба! Ён ёй ні сват ні брат. І яна яго радней ніколі не была. У. Паўлаў.

Заданне 7. Да якой групы – суадносных ці несудадносных з часцінамі мовы адносяцца прыведзеныя ніжэй фразеалагізмы? Якія вашы доказы?

Мядзведзь /слон на вуха наступіў – ‘у каго-н. няма музыкальнага слыху, здольнасцей да музыкі’; *якая муха ўкусіла* – ‘што здарылася з кім-н., як усё гэта растлумачыць?’; *нос не дарос* – ‘хто-н. занадта малады ці недастаткова вопытны, каб займацца чым-н.’; *язык уроце не месціцца* – ‘хто-н. не можа стрымацца, каб не загаварыць, не расказаць пра што-н.’; *сем пятніц на тыдні* – ‘хто-н. часта і лёгка мяняе свае намеры, рашэнні, настрой і пад.’; *хоць вока выкалі* – ‘зусім нічога не відаць з-за цемры’.

Заданне 8. Прачытайце сказы з твораў беларускіх мастакоў слова і вызначце месца фразеалагізмаў у адносінах да адэкватнага ці блізкага паводле значэння слова. Якая роля ўжывання побач блізкіх паводле значэння слова і фразеалагізма? Чым яны адрозніваюцца?

1. Ды ў Таццяны нораў свой. Ну і непакорная, ну і наравістая – не кажы да трох! Я. Колас. 2. Бабка ў хаце – гаспадыня і за ўсім сама

глядзіць, ўсюды вока сваё кіне, ўсё ў руках яе кіпіць. Я. Колас. 3. Зірнуў ён [Даніла] – люднасці багата, ну нібы ў бочцы селядцоў. Я. Колас. 4. Ды не адным панам, падпанкам вядомы Богут як дзялок, яго сяляне і сялянкі таксама знаюць назубок. Я. Колас. 5. І знаюць так, што сцерагуцца яго як скулы ці агню. Я. Колас. 6. Не за сінімі марамі, блізка тут, не за гарамі, нехта з нашага жыхарства недзе шмат папаў лякарства (кажуць, цэлую павозку) ды давай лячыць ім вёску. К. Крапіва. 7. Ціха. Цёпла. А відно-віднюсенька, хоць ты іголки збірай. К. Крапіва. 8. Не надта так даўно, не так далёка, а ў нашай жа рэспубліцы, пад бокам, у цёмным і густым бары ды жыў Каршун стары. К. Крапіва. 9. Свіння пад Дубам векавым пад’ела жалудоў уволю, да адвалу, паспала, ўлёгшыся пад ім; пасля, прадраўшы вочы, ўстала і лычам падрываць карэнне ў Дуба стала. К. Крапіва. 10. Па бетоннай рабрыне, утрымліваючы раўнавагу рукамі, каб не зваліцца, дабраўся да краю абвалу – наперадзе праз якія тры крокі была вышчарбленая сцяна знешняй агароджы, а далей за ёю, быццам нічога ў цэлым свеце не сталася, ціха тулілася ў зеляніне некалькі домікаў, і зусім блізка ўгары, на схіле, рукой падаць, зелянеў лес і Альпы: яго надзея, яго жыццё або смерць – яго лёс. В. Быкаў.

Заданне 9. Прачытайце сказы, вызначце фразеалагізмы і іх ролю ў сказе. У чым асаблівасць ужывання выдзеленых вамі фразеалагізмаў? Ці з’яўляюцца яны членамі сказаў?

1. Адным словам, кожны раз выяўлялася, што трэба і можна яшчэ і яшчэ палепшыць прыладу. Я. Маўр. 2. – Ум-гу, – сказаў Кірыла і задумаўся. – Гаротнік ты, брат. Адно слова – торбачнік. М. Лупсякоў. 3. Ты цяпер, няўрокам кажучы, такі мядзведзь, што і адзін на плячах гэты камень прыпёр бы. М. Арочка. 4. Трэба было і Міхаську вывезці на сапраўдны лясны прастор: усю зіму, не тут кажучы, абсядалі яго хваробы. С. Александровіч. 5. Хутчэй за ўсё, гэта пачалося праз бацьку. Ён быццам стаяў на варце таго, што адбывалася ў жыцці. У. Карпаў. 6. [Гарлахваці:] Чарнавуса ўпарадкаваў збольшага. Кніга яго свету не ўбачыць, з работы яго, трэба думаць, таксама знімуць адусюль. К. Крапіва. 7. На ўсю зіму вось на гэту Ціт наш выпісаў газету – хоча ведаць, як відаць, што на свеце дзе чуваць. К. Крапіва.

Заданне 10. Назавіце значэнне прыведзеных фразеалагізмаў і ўстанавіце, з якой часцінай мовы кожны з іх суадносіцца. Якая сувязь значэння, структуры і часцінамоўнай суаднесенасці фразеалагізма?

Без клёпкі ў галаве; бабуліны казкі; божая кароўка; вольны птах; гары яно гарам; дапамога, патрэбны як мёртвamu кадзіла; дыхаць вольна; зарубіць /засячы <сабе> на носе; з вока на вока; ёлкі зялёныя; збірацца з духам; каменьчык(-і) у агарод /у гарод; ні жывы ні мёртвы; ні кала ні двара; кануць у лету; хлебам карміць; шайка-лейка; што за ліха! як з казы карова.

Заданне 11. Прачытайце прыведзеныя сінтаксічныя канструкцыі з агульным дзеясловам у кожнай групе. Да якіх адзінак мовы кожны выраз у іх адносіцца? Як гэта звязана са значэннем?

1. *Выпускаць з галавы; выпускаць талерку з рук; выпускаць пару; выпускаць птушку з клеткі; выпускаць прадукцыю; выпускаць лейцы з рук.*

2. *Звярнуць галаву; звярнуць направа; звярнуць горы; звярнуць з дарогі; звярнуць машыну; звярнуць на сябе ўвагу.*

3. *Лезці на печ; лезці ў вочы; лезці ў сцюдзёную ваду; лезці на сцяну; лезці на ражон; лезці праз акно; лезці ў душу; лезці ў пузыр; лезці за пазуху; лезці чорту ў зубы; лезці ў галаву; лезці на язык.*

4. *Ісці ў сад; ісці ў нагу; ісці на павадку; ісці ў школу; ісці на свой хлеб; ісці прахам; ісці дарма; ісці хутка; ісці ўгору; ісці ў людзі; ісці сваёй дарогай; ісці насустрач.*

Заданне 12. Прачытайце фразеалагізмы, назавіце значэнне кожнага. Якія кампаненты ў складзе фразеалагізмаў з’яўляюцца абмежаванымі ў сучаснай беларускай мове, а якія ўжыты ў неадпаведнай граматычнай форме.

Абое рабое; адрабляць шарварку; біць лынды; касы сажань у плячах; на чатыры вокі; ні семя ні емя; ні ўцяць ні ўзяць; соваць носа ў чужое проса; хоць шаром пакаці.

Заданне 13. Прачытайце фразеалагізмы з дзеепрыметнікавым кампанентам. Вызначце структурны тып фразеалагізмаў і ролю дзеепрыметнікавага кампанента ў іх. Як утвораны дзеепрыметнікі?

Богам накрыўджаны – ‘няўдачлівы, нешчаслівы; абмежаваны, невялікага розуму’; ветрам падшыты – ‘які прапускае холад, дрэнна сагравае’; дзверы адчынены каму, для каго, перад кім – ‘хто-н. мае свабодны доступ куды-н., для каго-н. створаны спрыяльныя ўмовы’;

з адкрытым забрадам – ‘не тоячы сапраўдных намераў, адкрыта (рабіць што-небудзь)’ і ‘шчыры, нічым не прыхаваны’; з працягнутай рукой – ‘жабруючы, выпрошваць што-н.’; зроблены /пароблены на адзін капыл – ‘вельмі падобныя адзін на другога, аднолькавыя’; кісларод перакрыты каму, чаму – ‘створаны неспрыяльныя ўмовы для чыёй-небудзь дзейнасці’; лёд паламаны /разбіты – ‘адносіны паміж кім-небудзь палепшыліся, перашкоды ліквідаваны’; паўтарэнне пройдзенага – ‘вяртанне да таго, што ўжо чулася, бачылася, адбывалася і г. д.’; пароблены /зроблены на адзін капыл – ‘вельмі падобныя адзін на другога, аднолькавыя’; пахне смаленым – ‘паказвае на магчымасць небяспекі, пагражае непрыемнасцю каму-небудзь’.

Заданне 14. Прачытайце назоўнікавыя фразеалагізмы, аб’яднаныя ў фразеасемантычную групу ‘назвы людзей паводле іх інтэлекту’. Падзяліце фразеалагізмы на групы: 1) са станоўчай і 2) з адмоўнай ацэнкай інтэлекту чалавека. Які вывад вы можаце зрабіць на аснове вынікаў вашай працы?

Галава яловая; галава і два вухі; галава садовая; дубовая галава; жывы летаніс; курыная галава; куст альховы; пень асінавы; конь божы; медны лоб; мех з саломай; пустая галава; светлая галава; хадзячая энцыклапедыя; хадзячы анекдот.

Заданне 15. Падзяліце прыведзеныя назоўнікавыя фразеалагізмы, якія складаюць адну фразеасемантычную групу ‘назвы асоб паводле ўласцівасцей іх характару’, на групы ў залежнасці ад пэўнага тыпу ўласцівасці асобы.

Ад кожнай бочкі шпунт; ад’яда душы; базарная баба; блудны сын; божая авечка; валаамава асліца; варона загуменная; воўк у авечай скуру; выяда душы; гад печаны; гадзіна паўзучая; гарачая галава; гаспадар свайго слова; гуляй вецер; дабры бабры; двухаблічны Янус; заячая душа; крывое кола; ласкавае цяля; мамчын сыноч; мамчына дачушка; мокрая ануча; не дурань; не з палахлівага дзясятка; пужаная варона; пустая малатарня; пусты млын; рыцар без страху і дакору; рыцар журботнага вобраза; рыцар на час; сабака на сене; свінтус грандыёзус; святая прастата; сукін кот; сукін сын; узвей-вецер; Фама няверны; цукар мядовіч; цюха-мацюха; цямяця-лямяця; чортава лялька.

Заданне 16. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце, што яны абазначаюць, і вызначце ў іх кампаненты, якія з’яўляюцца вытвор-

нымі ад уласных назоўнікаў. Што вы ведаеце пра асоб, мясцовасць, што названы гэтымі словамі? Што вы ведаеце пра паходжанне прыведзеных фразеалагізмаў?

Адамаў яблык; арыядніна ніць; аўгіевы стайні; ахілесавы пяты; дамоклаў меч; егіпецкая кара; каінава пячаць; калумбава яйка; саламонава рашэнне; юдаў пацалунак.

Заданне 17. Прачытайце фразеалагізмы, вызначце, што яны абазначаюць. Назавіце займеннікавыя кампаненты ў складзе фразеалагізмаў і ўкажыце разрад гэтых займеннікаў.

Бог з табой; ведай нашых: да тваіх паслуг; набраць сабе ў галаву; назваць рэчы сваімі імёнамі; на сваіх дваіх; не майго /твайго /яго /яе розуму справа; не ў сваёй талерцы; не ў сваім розуме; пярун яго ведае; самі з вусамі; сам не ў сабе; сам праз сябе; сам на сабе; свая сястра; сам бог паслаў; садзіцца не ў свае сані; тваё ўзяло; усёй душой.

4. Структурныя тыпы фразеалагізмаў

Фразеалагізмы з’яўляюцца другаснымі паводле свайго ўтварэння, бо яны, хоць і складаюцца са слоў, але ўтвараюцца з гатовых сінтаксічных канструкцый, якія ўласцівы мове і дзякуючы якім яны набываюць сваё гука-літарнае афармленне. Гэта могуць быць словазлучэнні, словаспалучэнні і нават сказы, нярэдка словы, якія далучаюць да сябе іншыя, утвараючы новыя адзінкі, але толькі ў выніку пераасэнсавання абраных сінтаксічных канструкцый ці ў выніку “разгортвання слова ў фразеалагізм” [60, с. 112].

Умоўна, фармальна паводле сваёй структуры фразеалагізмы суадносяцца са:

а) словазлучэннем (*валодаць прам* – ‘умець свабодна і выразна выказаць свае думкі на паперы’; *вечная гісторыя* – ‘тое самае, заўсёды адно і тое ж’; *гамоніць /гаворыць з небам* – ‘вельмі высокі, выгоністы (лес, дрэвы, расліны)’; *хадзіць гогалем* – ‘мець бравы, незалежны выгляд, трымацца зухавата’ і інш.);

б) словаспалучэннем (*гісторыя з геаграфіяй* – ‘непрадбачаныя абставіны, нечаканы ход падзей’; з *дарогі* – ‘адразу ж пасля паездкі, падарожжа’; *ні бэ ні мя* – ‘зусім нічога (не ведаць, не разумець)’; *і шавец і жнец і на дудзе ігрэц* – ‘майстар ва ўсякай справе, здатны да ўсяго’; з *задранным /задзёртым носам* – ‘фанабэрыста, з зазнайствам’ і інш.);

в) сказам (*аж нос гнецца* – ‘з вялікім апетытам і прагна (есці)’; *галава /лоб гуза шукае* – ‘хто-небудзь сваімі паводзінамі напрошваецца на непрыемнасць’; *дзе вочы дзяваць* – (не ведаць) ‘што рабіць у няёмкім становішчы, пры адчуванні сораму, збянтэжанасці, ганьбы’; *куды Макар цялят не ганяў* – 1) ‘вельмі далёка (папасці, трапіць і пад.)’ і 2) ‘у далёкую ссылку (выслаць, загнаць і пад.)’; *kozyr выбіты з рук* – ‘хто-небудзь пазбаўлены якіх-небудзь пераваг’ і інш.).

Фразеалагічныя адзінкі ў кантэксце пэўнага твора, ва ўмелых руках майстра могуць падвяргацца пэўным зменам аказіянальнага характару.

Такім чынам, фразеалагізмы з іх у нейкім сэнсе “збыткоўнасцю” семантыкі (гэта моўныя знакі, якія захоўваюць культурныя ўстаноўкі свайго народа-стваральніка, перадаюць іх у часе і прасторы), экспрэсіўнасцю, перавагай ацэнчанасці над намінатыўнасцю як знакаў “з максімальна поўным семантычным наборам, кадыфікаваным у форме значэння ў выглядзе макракампанентаў, што ахопліваюць граматыку, дэнатацыю, ацэнку, матывацыю, эматыўнасць і стылістычную маркіраванасць”, складаюць асобны від адзінак мовы, а пералічаныя прыкметы і катэгарыяльныя ўласцівасці фразеалагічных адзінак, ці ідыёмаў, вызначаюць іх як адзінкі асобнага ўзроўню мовы – фразеалагічнага, ці ідыяматычнага [77, с. 17].

Практычны матэрыял

Заданне 1. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце іх суаднеснасць паводле структуры са словазлучэннем ці сказам як сінтаксічнымі адзінкамі мовы. Запішыце фразеалагізмы, якія не “ўпісаліся” ў вызначаныя тыпы сінтаксічных адзінак.

Адным вухам; без меры; белая варона; браць на заметку; бура ў шклянцы вады; валодаць словам; вецер у галаве <гуляе /свішча /свістаў>; дзе Макар цялят не ганяў; залатая сярэдзіна; за маліну; з ветрыкам /з вецяркоў ехаць, пракаціць і пад.; ездзіць на левым баку; з году ў год; і да танца і да ружанца; куды вецер дзьме; ледзь дыхаць; малады ды ранні; малоць не падсяваючы; мамчына дачушка; на гарачым злавіць, захапіць і пад.; на талерачцы; на сваіх дваіх; не ў галаве; ні два ні паўтара; ні к сялу ні к гораду; рукі як граблі; сіямскія блізняты; слова за слова; у думках; хоць шаром пакаці; ці грэх ці два; чырвоны певень; як не трэба лепш; як у ваду глядзеў.

Заданне 2. Прачытайце фразеалагізмы, укажыце значэнне кожнага і падзяліце іх у залежнасці ад тыпу структуры на: 1) фразеалагізмы-словазлучэнні, 2) фразеалагізмы-словаспалучэнні і 3) фразеалагізмы-сказы. Якія з фразеалагізмаў патрабуюць суправаджальнае слова?

Да смаку; дзень у дзень; для душы; жаба на языку не спячэцца; закасаўшы рукавы; з горам папалам; згушчэнне фарбаў; і нашым і вашым; кульмінацыйны пункт; куды вецер дзьме; куры будуць смяяцца; манна з неба падае; на падыходзе; на разбор шапак; на ўсе сто; настаўляць акуляры; не заржавее; ні грама; ні ў пяць ні ў дзесяць; пад пятой; паціраць рукі; праз галаву; прыбіраць да рук; раз-два і гатова; слова гонару; стаяць сцяной; трус у карты не гуляе; у адну столку; у думках; усплываць у памяці; хавацца за плечы; хоць патоп; хоць <ты> у лоб страляй; хоць стой хоць падай; як маланкай спаліла; як слова сказаць; як на памінках; як перст.

Заданне 3. Прачытайце фразеалагізмы, назавіце іх значэнне(-і), вызначце сярод прыведзеных фразеалагізмы-словазлучэнні. Якія тыпы словазлучэнняў яны прадстаўляюць? Што служыць паказчыкам гэтага? Якія фразеалагізмы не “ўпісаліся” ў гэты тып структуры?

Дзіцячы лепет; ігра на нервах; ісці ў людзі; кропля /капля ў моры; круціць носам; лавіць варон; мокрая курыца; наламаць дроў; разбітае карыта; сляпое кацяня; тоўсты кашалёк; хлебам не кармі; цёмны лес.

Узор: замазваць вочы – ‘уводзіць у зман, ашукваць’ – дзеяслоўнае словазлучэнне, апорны кампанент дзеяслоў замазваць, які кіруе назоўнікам вочы ў форме В. скл.

Заданне 4. Прачытайце фразеалагізмы і вызначце, з якім тыпам сказа суадносіцца кожны з прыведзеных фразеалагізмаў паводле сваёй структуры.

Бабка на двое варажыла; Бог нясе; Бог яго ведае; вось табе Бог, а вось парог; выпіць горкую чашу да дна; галава пухне; горла шырокае; грунт хістаецца; дні злічаны; дождж за карак не лье; душа не ляжыць; ёсць пра што гаварыць; зімой снегу не выпрасіш; зямля выпывае з-пад ног; і след прастыў; каб мае вочы не бачылі; куды вочы глядзяць; ніякае ліха не возьме; пускаць дым у вочы; толькі і бачылі; хоць галавой аб сцяну біся; хоць вока выкалі.

Заданне 5. Вызначце семантыку прыведзеных фразеалагізмаў з агульным кампанентам *кроў* і ўкажыце іх суаднесенасць ці несуднесенасць з часцінай мовы.

Кроў у жылах стыне; кроў з малаком; кроў ад крыві; кроў гарыць; кроў закіпела; кроў за кроў; кроў з носа; кроў іграе; кроў кінулася ў твар; кроў кіпіць; кроў ледзянее; кроў льецца; кроў у жылах стыне; чыя, якая кроў цячэ ў жылах; свая кроў; плоць і кроў.

Заданне 6. Прачытайце выклікавыя фразеалагізмы беларускай і рускай мовы. Якія эмоцыі, пачуцці ў кожным з іх выражаюцца? Падбярыце з іх адпаведныя, ці эквівалентныя, для дзвюх моў.

Бел. *авохці мне! ёлкі зялёныя! кадук на яго; каб на яго ліха; ліха яго галаве; трасца яго бяры; трасца яму ў бок; халера ясная; хвароба з ім; хрэн з ім; хрэн у вочы; цьфу ты, нячыстая сіла; чорт ведае што такое; чорт яго бяры; чэмер на яго галаву.*

Руск. *вот оно что! вот так клюква! вот тебе и раз! вот так фунт! вот тебе и на! вот тебе фунт! вот это да! как бы не так! мать честная! ну и ну! скажи(-те) на милость! чёрт возьми! чёрта с два; чёрта лысого! чёрт знает что такое.*

Заданне 7. Прачытайце фразеалагізмы, якія па структуры суадносяцца з рознымі тыпамі сказаў. Дакажыце фармальную суаднесенасць з пэўным тыпам сказа.

1) двухсастаўны неразвіты сказ (*вушы пухнуць; ногі нясуць каго; лёд растае; трасца ведае; бог прыбраў; свет завязаны; сыр-бор разгарэўся*);

2) двухсастаўны развіты сказ (*кошкі душу скрабуць; вочы на лоб лезуць; галава кругам ідзе; вецер гуляе ў кішэнях; чорная кошка прабегла: бог яго ведае; яшчэ чэрці на кулачкі не выходзілі*);

3) абагульнена-асабовы сказ (*пальчыкі абліжаш; адарві ды падай; вадой не разальеш; не бі ляжачага*);

4) безасабовы сказ (*забівае дух; аднаму богу вядома; адбою няма; жывога месца не засталася; макавай расінкі ў роце не было; біць няма каму*);

5) нерасчлянёны сказ, якім з'яўляюцца ўстойлівае спалучэнне слоў, якія выражаюць дадатны ці адмоўны адказ на чыё-небудзь выказанне, а таксама мадальна-экспрэсіўную, эмацыянальную ацэнку, пабуджэнне да чаго-небудзь, запытанне (*ісцінны бог; дзень добры; з лёгкай парай; не даведзі бог; каб на яго ліха*);

6) даданы параўнальны сказ (як маці нарадзіла; як камень з сэрца зваліўся; як вадой змыла; як карова языком злізала; як чорт ладану баяцца; як рыбе парасон; як чорт з табакеркі; як сабаку пятая нага);

7) даданы ўступальны сказ (хаць <ты> вешайся; хоць <ты> вушы затыкай; хоць на кавалкі разрывавайся; хоць касой касі; хоць з калена выламі);

8) даданы дапаўняльны сказ (дзе ракі зімуюць; куды сябе дзець);

9) даданы сказ месца (куды ногі нясуць; дзе Макар козы пасе, куды крумкач касцей не заносіць);

10) даданы сказ меры і ступені (аж нос гнецца; колькі душа жадае; аж пух ляціць);

11) складаназлучаны сказ са спалучальнымі адносінамі (дух вон і кішкі на тэлефон), з прычынна-выніковымі адносінамі (дзе дзюркі ў носе і сканчылося), з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі са значэннем узаемавыключэння (хоць стой хоць падай) і з супастаўляльнымі адносінамі (на вуснах мёд, а на сэрцы лёд);

12) складаназалежны сказ з даданымі дзейнікавымі (што будзе то і будзе), з даданымі дапаўняльнымі (што ўбіў, то і ўехаў), з даданымі акалічнаснымі месца, уступкі (дзе сядзеш, там і злезеш; хоць запалі не трэсне), з даданымі азначальнымі (старшы куды паішлюць);

13) бяззлучнікавы сказ з аднатыпнымі часткамі (хто ў плот хто ў агарод; хто ў лес хто на дровы) і з разнатыпнымі часткамі (пусці навалюся; свет прайдзі другога не знойдзеш) [54, с. 78].

Заданне 8. Прачытайце сказы з твораў Янкі Купалы, выдзеліце фразеалагізмы. Якія з іх маюць змены ў афармленні? Якія гэтыя змены ў параўнанні з агульнапрынятымі формамі гэтых адзінак? Які структурны тып вызначаных фразеалагізмаў?

1. [Падростак:] Што ты, цётка, звар'яцела ці мо блёкату пад'ела: к сляпой лезеш без баяні. 2. [Данілка:] Э! Бо скакаць не ўмеюць, дык і плачуць; як мокрыя вароны, сноўдаюцца, або як блёкату аб'еўшыся. 3. [Старац:] Вечнае яму спачыванне, і няхай зямелька для яго лёгенькай будзе. 4. Спі, грамадзянін добры наш, хай будзе кветкамі зямля, як кветкай мілаю для нас ты быў, гаротнік за жыцця. 5. Светла, відна. [Сам:] А тут відна ў гэтых грудях, хоць лічы іголки ўсюды. 6. [Янка:] Як жа вам спадабалася, не пры людзях кажучы, вучоныя? 7. [Янка:] Як уважаю, дойнае каза выйшла з ва-

шай свабоднай профэсіі аратара: столькі грошай, ды яшчэ дармовыя пайкі! 8. Мушу вам, сябры, прызнацца, што гэта Антанта сядзіць ужо ў мяне соляй у воку, косткай у горле, калоццем у баку. 9. Што прыйшло ў галаву за старога пайсці – над адгадкай такой думак я не ламаў: сіратаю была, а ў простым жыцці, хто пасватаўся перш, той і верх атрымаў. 10. Бо самі, грамадзяне, пасудзіце, як я ламаў сабе мазгі і ногі праз гэту, згінь-прападзі, Антанту. 11. Нямой рыбай аб лёд біся век-вяком і ў магілу паваліся бедаком.

Заданне 9. Прыведзеныя фразеалагізмы падзяліце на групы паводле іх структуры і суаднесенасці ці несуаднесенасці з часцінамі мовы.

Дах паехаў; дзённа і ночна; дзівосы на калёсах; заганыць у тупік; залівацца салаўём; здавён-здаўна; зямля гарыць пад нагамі; і лейцы ў рукі каму; каго я бачу; кідае ў жар; кітайская грамата; конь не валяўся; краевугольны камень; куды дзець рукі; куды вецер дзьме; кулакі сціскаюцца; лёд крануўся; ліць ваду; лоб у лоб; не па зубах; ні дама ні замужам; па конях! хлебам не кармі; якая бура нясе; як ветрам здзьмула.

Заданне 10. Параўнайце эквівалентныя па значэнні фразеалагізмы беларускай і рускай моў адносна тыпу іх структуры. Вашы вывады?

Адзін дзень – мак, а другі – так – перебываць ся с хлеба на квас; адзін чорт маляваў – одним міром мазаны; аж вушы трашчаць, аж нос угінаецца – за ушамі треціт; без жартаў – шуткі в сторону; без фігі не да носа – держать себя высоко; галава гузака шукае – нарываць ся на непрыятности; за гарэлы блін – ни за грош пропасть; не за нашым богам – во времена оны; плакаць як бабёр – реветь без лугой; ці грэх ці два – семь бед – один ответ; як арэх раскусіць – па-ра пустяков; як той казаў – как говорится; як шарварку адрабляе – из-под палки.

5. Сістэмныя семантычныя ўласцівасці і сувязі фразеалагізмаў

Фразеалагізмы паводле значэння служаць найменню, да таго ж яны яшчэ характарызуюць, ацэньваюць таго ці тое, што імі названа, даюць яму ацэнку, выражаюць да яго адносіны, эмоцыі ці вы-

клікаюць іх. Як і словы, фразеалагізмы характарызуюцца наяўнасцю аднаго значэння ці некалькіх, з’яўляюцца адназначнымі (з *жабіны прыгаршчы* – ‘вельмі мала’) ці мнагазначнымі, большасць з якіх прадстаўлена двума значэннямі (*баявое хрышчэнне* – 1) ‘першы ўдзел у баі’ і 2) ‘першае сур’ёзнае выпрабаванне ў якой-н. справе’), радзей трыма і болей (*па самыя вушы* – 1) ‘вельмі моцна, зусім, наскрозь (вымачыцца, намокнуць, забрыдзіцца і пад.)’; 2) ‘вельмі моцна, бязмежна (закахацца)’; 3) ‘цалкам, поўнасцю (аддавацца чаму-н., уваходзіць у якую-н. справу)’; 4) вельмі многа (работы, клопатаў, спраў; багацця, прадуктаў і пад.)’ і інш.).

Найбольш часта фразеалагізмы ўступаюць у *сінанімічныя адносіны*, абазначаючы адно і тое ж паняцце, але пры гэтым маючы рознае афармленне, выяўляючы сэнсавае і стылістычнае адрозненне, нярэдка тонкія адценні эмоцый, пачуццяў, эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, семантычных прыкмет, патрабуючы адпаведны кантэкст. Так, фразеалагізмы *бог нясе* каго; *бура нясе* каго; *вецер нясе* каго; *ліха нясе* каго; *нячысцік гоніць* каго; *чорт нясе* каго і інш. ужываюцца ў пытальных сказах пасля слоў *куды*, *адкуль*, *як* і пад. і аб’яднаны агульным значэннем (куды, чаго і пад.) ‘хто-н. ідзе, прыйшоў, рухаецца’. Аднак у залежнасці ад скарыстаных кампанентаў, што звязаны з найменнямі вышэйшых сіл ці, наадварот, нячыстай сілы, прыродных з’яў кожны з іх выражае адметнае адценне, уносіць пэўны нюанс у эмацыйным і ацэначным плане, выклікае розныя асацыяцыі і скарыстоўваецца ў адпаведным кантэксце, параўн.: – *Куды гэта вас бог нясе?* – *Пасля, Сымон, пасля, дай душу абазрэць з марозу, аж ногі пазаходзіліся.* М. Лынькоў; – *Чаго цябе бура прыгнала так рана?* – *незадаволена спытаўся ён [пан Вільчыцкі] у мужыка, які стаяў перад ганкам.* Я. Брыль; – *Куды ж яе [Хрысцю] вецер нясе?* – *Да Літавава ў наймічкі ідзе.* В. Адамчык; [Язэп:] *ужо збіраўся брацца за плуг, як раптам убачыў у лагчыне пад узгоркам цівуна Дракулу.* “*Чаго яго ліха нясе?*” – *падумаў Язэп.* А. Якімовіч; – [1-ы падарожны:] *А гэта што зноў за праява, каго нячысцік нясе так?* Я. Купала; – *Атрахімку яшчэ падумалася: “Куды іх так рана чорт нясе?”*. Р. Сабаленка.

Фразеалагічныя сінонімы – гэты адзінкі, якія называюць адно і тое ж, маюць блізкае значэнне, але поўнасцю яно не тоеснае, паколькі ўсе фразеалагізмы вызначаюцца экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкай, наяўнасцю нюансаў у семантыцы. Зразумела, што трэба выбіраць з ліку сінанімічных той і такі фразеалагізм, які найбольш дакладна перадае, называе пэўнае паняцце і адпавядае стылістычнаму адзінству выказвання.

Значна радзей фразеалагізмы ўступаюць у *антанімічныя сувязі*. Фразеалагічныя антонімы – адзінкі, што маюць супрацьлеглае значэнне пры агульнасці наймення аднаго і таго ж, напрыклад: *глядзець праз ружовыя акуллары* – ‘не заўважаючы недахопаў у кім-, чым-н., ідэалізаваць каго-, што-н.’ і *глядзець праз чорныя акуллары* – ‘не заўважаючы нічога добрага ў кім-, чым-н., чарніць, ганьбаваць каго-, што-н.’, якія суадносяцца з дзеясловам, выконваюць адну і тую ж сінтаксічную функцыю.

Яшчэ радзей, па сутнасці, адзінкавымі, адзначаюцца *аманімічныя фразеалагізмы*, што супадаюць па форме, ці структурна-фанетычна і структурна-графічна, і адрозніваюцца сваімі значэннямі, паколькі не ўсведамляюцца як зыходныя і вытворныя, напрыклад: *злёная вуліца* – ‘свабодны шлях, без перашкод і затрымак’ і *злёная вуліца*. *Устар.* – ‘строй салдат са шпіцрутэнамі’.

Асаблівай увагі патрабуюць *паранімічныя фразеалагізмы*, якія вызначаюцца падабенствам формы, але розным значэннем. Паранімічныя фразеалагізмы выяўляюцца досыць колькасна і разнастайна, яны могуць адрознівацца:

а) рознай граматычнай склонавай формай аднаго і таго ж назоўніка пры наяўнасці аднолькавага прыназоўніка, напрыклад: *на чацвярэнках паўзці, стаяць* і пад. – ‘адначасова на абедзвюх руках і нагах’ і *на чацвярэнкі станавіцца, апускацца* і пад. – ‘адначасова на абедзве рукі і нагі’; *у руку* – ‘на карысць каго-небудзь, так, як каму-небудзь хочацца (гаварыць)’ і *ў рукі* – ‘у поўную залежнасць, пад уладу каго-небудзь (аддаваць, аддаць) і інш.;

б) рознымі прыназоўнікамі пры адной і той жа склонавай форме аднаго і таго ж назоўніка, напрыклад: *за галавой* – ‘на ўтрыманні каго-небудзь ці пад чыёй-небудзь аховай, апекай’ і *з галавой* – ‘вельмі разумны, здольны, здатны’; *на сэрцы* – ‘падабаецца’ і *на сэрцы* – ‘хто-небудзь адчувае той ці іншы душэўны стан’ і інш.;

в) рознай граматычнай склонавай формай аднаго і таго ж назоўніка і рознымі прыназоўнікамі, напрыклад: *на макулінку* – ‘крышачку, ледзь-ледзь’ і *да макулінкі* – ‘абсалютна ўсё (расказаць, распытаць і пад.)’; *да ветру ісці, хадзіць, пайсці* і пад. – ‘па сваёй натуральнай патрэбе’ і *на вецер гаварыць, крычаць* і пад. – ‘дарэмна, упустую, безвынікова’ і інш.;

г) рознымі склонавымі формамі аднаго і таго ж назоўніка без прыназоўніка пры адным і тым жа дзеяслове, напрыклад: *круціць мазгі* – 1) ‘выклікаць у каго-небудзь пачуццё кахання, сімпатыі, прывабліваць каго-небудзь’ і 2) ‘выклікаць збянтэжанасць, разгубленасць; заблытваць каго-небудзь’ і *круціць мазгамі* – ‘сур’ёзна думаць,

меркаваць, разважаць’; *наварочваць твар* – ‘праяўляць цікавасць, увагу да каго-, чаго-небудзь’ і *наварочваць тварам* – ‘прымушаць каго-, што-небудзь праявіць увагу, цікавасць да чаго-небудзь’ і інш.;

д) наяўнасцю прыназоўніка ў адной і адсутнасцю ў другой фразеалагічнай адзінцы пры аднолькавых склонавых формах аднаго і таго ж залежнага назоўніка, якім кіруе адзін і той жа дзеяслоў, напрыклад: *ускідваць вочы* – ‘хутка глядзець на каго-небудзь’ і *ўскідваць на вочы* – ‘зласліва напамінаць пра што-небудзь непрыемнае’ і інш.;

е) рознымі прыназоўнікамі пры аднолькавых склонавых формах аднаго і таго ж назоўніка, якім кіруе адзін і той жа дзеяслоў, напрыклад: *стаяць на баку* – ‘падтрымліваць каго-небудзь у чым-небудзь, падзяляць чые-небудзь думкі, перакананні’ і *стаяць у баку* – ‘не прымаць непасрэднага ўдзелу ў чым-небудзь, не мець ніякага дачынення да чаго-небудзь’ і інш.;

ж) рознымі прыназоўнікамі і склонавымі формамі аднаго і таго ж назоўніка, якім кіруе адзін і той жа дзеяслоў, напрыклад: *стаяць на вачах* – ‘засланяць святло, перашкаджаць бачыць што-небудзь’ і *стаяць перад вачамі* – ‘неадчэпна ўзнікаць, з’яўляцца ў зрокавым уяўленні’; *сядзець у галаве* – ‘неадчэпна прысутнічаць у свядомасці’ і *сядзець на галаве* – ‘трымаць каго-небудзь у сваім падпарадкаванні’ і інш.;

і) рознымі, але аднакаранёвымі дзеясловамі, якія кіруюць аднолькавымі склонавымі формамі аднаго і таго ж назоўніка, напрыклад: *падціскаць хвост* – ‘спалохаўшыся чаго-небудзь, станавіцца больш асцярожным, траціць самаўпэўненасць’ і *прыціскаць хвост* – ‘прымушаць падпарадкоўвацца, ствараць цяжкае, бязвыхаднае становішча’;

к) рознымі склонавымі формамі аднолькавых спалучэнняў прыметніка з назоўнікам, напрыклад: *мёртвая хватка* – ‘здольнасць упарта дабівацца свайго’ і *мёртвай хваткай* – ‘вельмі моцна, трывала, так, што нельга раз’яднаць; намёртва’;

л) рознымі прыназоўнікамі пры аднолькавых склонавых формах двух аднолькавых назоўнікаў, напрыклад: *вока за вока* – ‘адплата злом на прычыненае зло’ і *вока на вока* – ‘без сведак, без пабочных асоб (гаварыць, сустракацца, заставацца і пад.)’ і інш. [17, с. 47–51].

Практычны матэрыял

Заданне 1. Прачытайце мнагазначныя фразеалагізмы. Звярніце ўвагу на суаднесенасць з пэўнай часцінай мовы фразеалагізма ў залежнасці ад яго значэння. Складзіце з фразеалагізмам *на адзін капыл* сказы з улікам пэўнага значэння.

Выбівацца з каляіны – 1) ‘пераставаць весці прывычны спосаб жыцця’ і 2) ‘выходзіць са стану раўнавагі’; *выбівацца з сіл(-ы)* – 1) ‘вельмі стамляцца, знясільвацца, слабець ад якога-небудзь напружання’; 2) ‘прыкладаць усе намаганні для дасягнення чаго-небудзь; *давацца ў рукі каму* – 1) ‘перастаўшы супраціўляцца, трапляць поўную залежнасць ад каго-небудзь’; 2) ‘станавіцца набыткам, здабыткам ці ўласнасцю каго-н.’; 3) ‘лёгка даставацца каму-небудзь’; *кішэня вялікая* – 1) у каго ‘хто-небудзь вельмі багаты, мае многа грошай’; 2) ‘вельмі многа грошай; *між небам і зямлёй* – 1) ‘без пастаяннага жыцця, дзе давядзецца (жыць, знаходзіцца і пад.)’; 2) ‘далёка ад рэчаіснасці (быць, існаваць і пад.)’; 3) ‘у стане няпэўнасці, неўладкаванасці (быць, заставацца і пад.)’; *плячо к плячу /да пляча* – 1) зусім побач, у непасрэднай блізкасці адзін каля аднаго (ісці, ехаць, стаяць, сядзець і пад.)’; 2) ‘разам, вельмі дружна, у цесным адзінстве (жыць, працаваць, змагацца і пад.)’; *на адзін капыл* – 1) вельмі падобныя, аднолькавыя’ і 2) ‘вельмі падобна, аднолькава (рабіць, рабіцца, выходзіць і пад.)’.

Заданне 2. Да кожнага фразеалагізма з уласцівым яму значэннем з папярэдняга задання падбярыце, дзе магчыма, сінанімічныя ці/і антанімічныя ім фразеалагізмы.

Узор: *Выбівацца з каляіны* – 1) ‘пераставаць весці прывычны спосаб жыцця’ – ант. *уваходзіць у сваю каляіну*; *выбівацца з сіл(-ы)* – 1) ‘вельмі стамляцца, знясільвацца, слабець ад якога-н. напружання’ – сін. *валіцца з ног*; *высалапіць язык*; *заставацца без ног*; *збівацца з ног*; *ледзь ногі цягаць*; *ледзь стаяць на нагах*; *на нагах не трымацца*; *не чуць ног*; *не чуць ні рук ні ног*.

Заданне 3. Прачытайце групы фразеалагізмаў, якія маюць аднолькавую будову і агульны кампанент. Якія з іх выражаюць адабрэнне, пахвалу ці станоўчыя адносіны, а якія, наадварот, даюць негатыўную ацэнку? Якія з прыведзеных фразеалагізмаў уступаюць у сінанімічныя ці антанімічныя адносіны?

1. *Лёгка на нагу*; *лёгка на пад’ём*; *лёгка на руку*; *лёгка на слова*; *лёгка на ўспамін*; *лёгка на язык*.

2. *Браць на абардаж*; *браць на буксір*; *браць на заметку*; *браць на карандаш*; *браць на прыцэл*; *браць на цугундар*; *браць на язык*.

Заданне 4. Прачытайце антанімічныя пары фразеалагізмаў. Вызначце спосаб узнікнення фразеалагічных антонімаў і сферу ўжывання іх у маўленчай дзейнасці.

Добры геній – злы геній; гладзіць па шэрсці – гладзіць супраць шэрсці; глядзець зверху ўніз – глядзець знізу ўверх; глядзець праз ружовыя акуляры – глядзець праз чорныя акуляры; з аглядкай – без аглядкі; не па сіле – па сіле; той свет – гэты свет; сініца ў руках – журавель у небе; цяжкі на пад’ём – лёгкі на пад’ём.

Заданне 5. Устанавіце значэнне прыведзеных у двух слупках фразеалагізмаў і знайдзіце кожнаму з першага слупка антанімічную пару ў другім. Назавіце тып антанімічных фразеалагізмаў паводле структуры.

<i>На вы</i>	<i>цяляты язык аджавалі</i>
<i>у вочы</i>	<i>закручваць гайкі</i>
<i>язык добра падвешаны</i>	<i>на ты</i>
<i>цяжкая рука</i>	<i>за вочы</i>
<i>кішэня вялікая</i>	<i>лёгкая рука</i>
<i>блакітная кроў</i>	<i>чорная костка</i>
<i>адпускаць гайкі</i>	<i>кішэня малая</i>

Заданне 6. Прачытайце фразеалагізмы і вызначце сярод іх рады сінанімічных адзінак. Да фразеалагізмаў у складзеных вамі сінанімічных радах падбярыце пры магчымасці антанімічныя фразеалагізмы. Якія вывады можна зрабіць на аснове вынікаў вашай працы?

Алёша з батонамі; асёл маляваны; бачыць шклянога бога; без аглядкі; браць у губу; высалапіўшы язык; галава і два вухі; галава садовая; галава яловая; глядзець у бутэльку; дубовая галава; закідаць за гальштук; закладваць за каўнер; заліваць вочы; заплюшчыўшы вочы; з бухты-барахты; з завязанымі вачыма; з кандачка; курыная галава; медны лоб; мокнуць у гарэлы; на злом галавы; на ўсе ногі; панюхаць корак; пень асінавы; прамачыць горла; проста з моста; пустая галава; язык добра падвешаны; язык на шарнірах; язык гладка ходзіць; як на пажар.

Заданне 7. З прапанаваных у дужках блізкіх паводле значэння фразеалагізмаў выберыце той, які, на вашу думку, адпавядае прыведзенай маўленчай сітуацыі. Што яшчэ ўплывае на дарэчнасць ужывання фразеалагізмаў?

1. [Сымон:] Так, так, Зоська, твая дачушка, а мая сястрычка родная ў двор да паніча бегае, уся аколіца аб гэтым (як у званы званіць, як у бубен біць, званіць ва ўсе званы, з языка не спускаць). Я. Купала.

2. – І я, маладзіца, бачыў. (Кату на пяту, стане на палена – свінні на калена, з вузел ростам, ад гаршка паўвярышка, ад зямлі не адрас, жабе на калена, аршын з шапкаю) хлапчук той. Трынаццаць гадкоў хлапчуку. А й не паварухнуўся. Бач які! Ф. Янкоўскі.

3. Каб ніхто болей не асмельваўся называць рабом простага чалавека і крыўдзіць яго, каб адны не елі “пушны” хлеб, а другія не жэрлі, (як на дзяды, як у прорву, як не ў сябе), і не подлічалі, каб родная зямля між Дняпром і Бугам (а потым і ўсе землі на свеце) сталі радзімай волі і дэмакратыі, – ён, гэты малады чалавек, змагаўся словам, пяром і зброяй. У. Караткевіч.

4. Паміж мужыкоў было многа жартаў пра гэты кажух. Дзеці проста (калоць у вочы, паказваць пальцам, пароць вочы, пароць пальцам, тыкаць пальцамі) на яго, як толькі дзед Анісім з’явіцца на вуліцу. А дзед як бы і не чуў, (і вухам не весці, і вокам не вядзе, і ў вус не дзьмуць, і не лыс, хоць бы хны). Я. Колас.

5. Пана злавілі хутка. З непрывычкі бегаць ён не мог далёка ўцячы. Ды не было куды пану ўцякаць: за лесам пачыналася сялянскае поле, а там пан добра (давацца ў знакі, даваць сябе знаць, удацца ў косці). А. Якімовіч.

6. Мне здаецца, што было б вельмі добра, каб на старонках газеты “Літаратура і мастацтва” мы (ад выпадку да выпадку, не-не ды і, час ад часу, час-часом) таксама абменьваліся думкамі па пытаннях культуры мовы. Я. Скрыган.

Заданне 8. Сінанімічныя рады слоў характарызуюцца наяўнасцю слова-дамінанты, ці пачатковага слова ў сінанімічным радзе з адрозненнямі слоў паводле адцення значэння, экспрэсіўна-эмацыянальнай характарыстыкі ці таго і другога разам. Ці ўласціва гэта прыведзеным групам сінанімічных фразеалагізмаў? Якія ў вас доказы?

1) *і пернікам(-і) не заманіш* каго, куды – ‘нічым, ніякімі чынам не ўгаворыш, не прывабіш каго-н. быць дзе-н.’; *і на вяроўцы не зацягнеш* каго, куды; *калом /кіем /палкай не загоніш*;

2) *званіць /біць ва ўсе званы* – ‘усім і ўсюды голасна расказваць (пра якія-н. весткі, чуткі і пад.)’; *з языка не спускаць* каго, што; *як у бубен біць*; *як у званы званіць*;

3) *ісці прахам* – ‘цярпець крах, няўнаду; канчаткова разбурацца, развальвацца’; *ісці дымам*; *ісці з ветрам*; *ісці на дно*; *ісці пад адхон*; *ісці ў пясок*;

4) *дзіву давацца* – ‘крайне здзіўляцца’; *не верыць сваім вачам*; *не даваць веры сваім вачам*; *рабіць вялікія вочы*; *разводзіць рукамі*; *разяўляць рот*.

Заданне 9. Прачытайце прыведзеныя антанімічныя фразеалагізмы. Падбярыце да іх, дзе магчыма, сінанімічныя адзінкі.

Закасаўшы рукавы працаваць, брацца за справу і пад. – ‘не шкадуючы сіл, шчыра, старанна’ – *спусціўшы рукавы* – ‘без належнай стараннасці’ абы-як (рабіць што-н.)’;

з адкрытымі вачамі – ‘выразна ўсведамляючы мэту; абачліва (рабіць што-н.)’ – *з завязанымі вачамі* – ‘не раздумваючы, неабачліва (рабіць што-н.)’;

на белым кані быць, апынуцца, вярнуцца і пад. – ‘у выгадным становішчы, як пераможца’ – *пад канём быць, аказвацца* і пад. – ‘у непрыемнай сітуацыі, у нявыгадным становішчы (быць і пад.)’;

кацялок варыць у каго – ‘хто-н. разумны, кемлівы, здагадлівы’ – *мякіна ў галаве* – ‘хто-н. бесталковы, някемлівы’;

кітайская грамата – ‘што-н. зусім незразумелае, тое, у чым цяжка разабрацца’ – *простая арыфметыка* – ‘нешта вельмі лёгкае для разумення, рашэння’;

хоць іголки збірай – ‘вельмі відно, светла (дзе-н.)’ – *хоць вока выкалі* – ‘зусім нічога не відаць з-за цемры’.

Заданне 10. З прыведзеных сінанімічных радоў (1) ці антанімічных пар (2) фразеалагізмаў выберыце функцыянальна абмежаваныя і функцыянальна не замацаваныя адзінкі. Што дапамагае вам ў такім размежаванні?

1. *Дождж за карак /за шыю не лье* – ‘няма прычын спяшацца’; *за шыю /за каўнер не капае* – ‘няма прычын спяшацца; паспеецца’; *не гарыць* – ‘няма ніякіх прычын спяшацца’; *не капае* над кім, над чым – ‘няма прычын спяшацца; паспеецца’; *не на пажар* – ‘няма чаго спяшацца’; *паспееш з козамі на торг* – ‘няма чаго спяшацца, не спяшайся’.

Бойкае пяро – ‘хто-н. з лёгкасцю піша, выкладае свае думкі’; *вострае пяро* ў каго – ‘хто-н. з лёгкасцю і дасціпна піша, выкладае свае думкі’.

2. *Выбываць са строю* – ‘траціць працаздольнасць ці бяздольнасць’ – ант. *вяртацца ў строй* – ‘набываць працаздольнасць ці бяздольнасць’.

З’яўляцца, паказвацца і пад. *на гарызонце* – ‘сярод знаёмых, блізкіх і пад.’ – ант. знікаць, прападаць з гарызонта чыйго, якога – ‘з пэўнага грамадства, з кола знаёмых, блізкіх і пад.’.

Заданне 11. Прачытайце сказы і вызначце ўжытыя побач сінанімічныя фразеалагізмы і іх ролю ў кантэксце сказа. Ці маецца адрозненне паміж двума і больш сінанімічнымі фразеалагізмамі і, калі ёсць, то якое?

1. Абмёр пад коўдраю хлапчына, пабеглі па плячах мурашкі, і сталі валасы дубка у небаракі Янука, аж зуб на зуб не пападзе. К. Крапіва. 2. Ўваходзіць госць неспадзяваны, Мікодым Богут, той павук, што лістам сцэле перад панам, перад панамі гнецца ў крук; той самы Богут, што без жалю гатоў сарваць чужы кусок і высмактаць з цябе ўвесь сок, свайго ж не ўпусціць ні на цалю. Я. Колас. 3. А новы дзень прыносіць весці ім [панам] не пад масць і пад густ. Я. Колас. 4. Якія ж хлопцы вы ды хваты! Як на падбор: адзін ў адзін! Я. Колас. 5. Народ за дваццаць доўгіх лет стаў адчуваць сябе як дома, бы зноў радзіўшыся на свет. Я. Колас. 6. Пара і нашаму Міхасю садзіцца за буквар... Годзе, брат, табе бібікі біць, ганяць сабак па вуліцы, пара і за навуку. Я. Колас. 7. Захапіўшы ў першай пары Янка Маньку, Юрка Раю, даюць дыхту, даюць жару, “Сербіянку”, “Польку” шпараць, а гармонік грае, грае. Я. Купала.

Заданне 12. Прачытайце групы сінанімічных фразеалагізмаў беларускай мовы. Вызначце агульнае значэнне ў кожнай групе адзінак і ўстанавіце, што характарызуюць і як ацэньваюць названае ўтвораныя адзінкі кожнага рада.

1. *На пятыя суткі; як мокрае гарыць; як /нібы назаўтра трэба; як сонная муха; як панаў парабак; у гадзіну па чайнай лыжцы.*

2. *Маслёнку везці; цягнуць валынку; цягнуць каніцель; цягнуць рызіну; цягнуць ката за хвост.*

3. *Без галавы; без клёпкі ў галаве; без цара ў галаве; з прыветам.*

4. *Ад пуза; да адвалу; еш не хачу; за трох дурных; колькі душа жадае; колькі ўлезе; на поўную губу; на ўсю губу; не ў свой дух; хоць жывот расперажы; хоць расперажыся; як дурны на памінках; як на дзяды; як не ў сябе; як у прорву.*

Заданне 13. Знайдзіце ў сказах фразеалагізмы са значэннем ‘вельмі падобны’. Выпішыце з іх ліку спачатку тыя, што маюць нейтральную, потым – станоўчую і затым адмоўную ацэначнасць. Да якога стылю яны адносяцца?

1. Наста і Хадора былі, як кажуць, абое рабое: жылі адзінока, мужыкоў ні ў адной, ні ў другой няма, дзеці ў іх павырасталі, павербаваліся, паз’язджалі. Б. Сачанка. 2. Якія ж хлопцы ды вы хваты! Як на падбор: адзін у адзін. Я. Колас. 3. Толькі паступова, пад уплывам гутарак з Лабановічам, Каль пачынае разумець, што цар і ўсе яго слугі – аднаго поля ягады. Я. Колас. 4. Баюся я гэтых жанчын. Баюся, каб каторая кругом спадніцы танцаваць не прымусіла. Колькі я іх ведаў – і ўсе на адзін капыл. А. Кудравец. 5. Здравыя, ружатварыя, адзін у адзін, гвардзейцы выглядалі спакойнымі, нават жыццярэдаснымі. Ц. Гартны. 6. Мы ўсе, скажу табе, Мацвеевіч, з аднаго цеста і звязаны адзін з адным, як і куды б ні пнуліся – у старшыні, у дырэктары... У. Рубанаў. 7. Падышлі ўтраіх – высокія ды здаравякі, адзін у адзін, лоб у лоб. Ф. Янкоўскі. 8. – Ды гэта ж не пра Юшчыху! Гэта ж пра Плюшчыху! – Усё роўна! Адным лыкам шытыя! Я. Колас.

Заданне 14. Прачытайце сказы, вызначце фразеалагізмы і іх значэнне і ўстанавіце антанімічныя пары. Да кожнага фразеалагізма-антоніма падбярыце сінонім.

1. Адгэтуль да Свіцязі – падаць рукой. С. Грахоўскі. 2. Іншыя тым часам беглі ўніз, ды так, што дай толькі бог ногі. В. Быкаў. 3. У вакзале не павярнуцца, гасцініцы няма, ды і тых пазычаных у брата грошай кот наплакаў, хоць бы як перабіцца да першай зарплаты. С. Грахоўскі. 4. Брава Жыватоўскі з Зазыбам ішлі, што называецца, нага за нагу. І. Чыгрынаў. 5. Ледзь вырваўся з нетраў рамантызму, сімвалізму, футурызму, імпрэсіянізму... як сустрэўся з новымі літаратурнымі напрамкамі, якія з’яўляюцца як грыбы пасля дажджу. М. Танк. 6. Калі я буду за трыдзевяць краін і сэрцам пачую, што яе [Яноўскую] нехта збіраецца крыўдзіць, я прылячу адтуль... У. Караткевіч.

Заданне 15. Для арганізацыі “Хвілінкі-фразеалагінкі” ў час заняткаў па беларускай мове прапануйце падабраць фразеалагізмы-сінонімы паводле дадзенага значэння.

1. Выкрываць, даводзіць што-небудзь да ведама публікі (*выварочваць навыварат; выводзіць на белы свет; выводзіць на чыстую ваду; за вушка ды на сонейка; зрываць маску*).

2. Празмерна шчыраваць, вельмі старацца, рабіць амаль немагчымае (вылузвацца са скуры; выцягвацца ў нітку; зямлю грызці; разбівацца ў блін; разбівацца ў дошку; разрывацца на часткі).

3. Вельмі добры, самай высокай ацэнкі (адным словам; без сучка і задзірынкі; будзь-будзь; дай бог кожнаму; кругом сто дваццаць; на ўсе рукі; на ўсе сто; на яць; пальчыкі абліжаеш; пашукаць такога; першай гільдыі; першай рукі; першы клас; першы сорт; хоць куды; хоць на выстаўку; што трэба; як яечка).

4. Моцна смяцца (бакі рваць; брацца за жываты; качацца са смеху; надрываць жываты; паехаць ад смеху; пакаціцца са смеху; паміраць ад смеху).

5. Зусім блізка (адзін крок; за два крокі; за плячамі; не за гарамі; пад бокам; пад рукамі; пад самым носам; перад вачамі; перад носам; рукой падаць).

6. Празмерна ўсхваляць (куруць фіміям; падымаць на шчыт; пець дыфірамбы; спяваць асанну; спяваць песні; узносіць да нябёс).

7. Вельмі старанна, з усёй шчырасцю (рабіць што-небудзь) (закасаўшы рукавы; з аганьком; не пакладаючы рук; душы паслухаючы; у поце твару).

8. Як папала, нядбала, без ахвоты і старання (рабіць што-н.) (абы дзень адбыць; абы дзень да вечара; абы з рук; з плеч ды ў печ; з пятага на дзясятае; па канец рук; праз пятае ў дзясятае; пусці паваляюся; спусціўшы рукавы; сям-так; сям-так накасяк; цапам-лапам; цапу-лапу; цераз пень калоду; цяп ды ляп).

Заданне 16. Прачытайце фразеалагізмы беларускай і французскай моў, аб'яднаныя ў фразеасемантычную групу 'сяброўскія адносіны'. Выдзеліце з іх эквівалентныя, параўнайце іх вобразы. Якія фразеалагізмы ў кожнай мове з'яўляюцца безэквівалентнымі? Што даводзяць вобразы ў кожным фразеалагізме? Якія адзнакі сяброўства падкрэсліваюцца ў фразеалагізмах беларускай мовы, а якія – у французскай?

Бел. Быць, адчуваць сябе на кароткай назе з кім – 'у блізкіх, сяброўскіх адносінах'; вадой не разальеш каго – 'вельмі дружныя, неразлучныя, заўсёды разам'; звязаў чорт вяровачкай – 'хто-н. вельмі моцна сябруе з кім-н.'; на блізкую нагу быць, сысціся – 'вельмі блізка, у блізкіх, сяброўскіх адносінах (быць з кім-нн.)'; на брудэршафт – 'з правам дружыць і звяртацца адзін да аднаго на "ты"'; на ты быць з кім – 'у сяброўскіх, блізкіх адносінах'; не разлі вада з кім – 'вельмі дружныя, неразлучныя'.

Фр. *Ami de la première heure* (дасл.: сябар ад першай гадзіны) – ‘даўні сябар; сябар дзяцінства’; *ami de toutes les heures* (дасл.: сябар ва ўсе часы) – ‘надзейны сябар’; *ami jusqu’aux autels* (дасл.: сябар да алтара) – ‘сябар ва ўсім, акрамя рэлігіі’; *ami de quart d’heure* (дасл.: сябар на чвэрць гадзіны) – ‘мімалётны, ненадзейны сябар’; *amis à la vie et à la mort* (дасл. : сябры на жыццё і смерць) – ‘неразлучныя сябры’; *être à tu et à toi* (дасл.: быць на ты і ты) – ‘у сяброўскіх, блізкіх адносінах’; *faire ami-ami* (дасл.: рабіць сябра-сябра) – ‘выяўляць адзнакі сяброўства, пачынаць сябраваць’.

Заданне 17. Прачытайце беларускія фразеалагізмы, што складаюць фразеасемантычныя групы 1) ‘смяяцца, насмяяцца’ і 2) ‘есці’. Ці ёсць адрозненні ў семантыцы адзінак у кожнай групе? Ці адрозніваюцца фразеалагізмы стылістычнай характарыстыкай? Пракаменціруйце выбар і ролю саматычнага кампанента *зубы* ў складзе фразеалагізмаў.

1. *Выскаляць зубы; зубы грэць на сонцы; на ўсе трыццаць два зубы; паскаліць зубы; пасушыць зубы; прадаваць зубы; скаліць зубы; сушыць зубы.*

2. *На зуб; пакласці на зуб няма чаго; хоць зубы на паліцу кладзі.*

6. Стылістычная характарыстыка фразеалагізмаў

Фразеалагізмы ў залежнасці ад сваёй экспрэсіўнай афарбоўкі падзяляюцца на функцыянальна не замацаваныя за пэўным стылем (*напасці на след* – ‘атрымаць звесткі, якія дапамагаюць выявіць, знайсці каго-, што-н.; даведацца пра месца, дзе знаходзіцца хто-, што-н.’ ці *кідацца ў вочы* – ‘міжвольна запыняць на сябе чыю-н. увагу, быць асабліва прыкметным’) і функцыянальна замацаваныя за пэўным стылем, якія ў сваю чаргу падзяляюцца на кніжныя (*апошні акт; ахілесава пята; рубікон пяройдзен* і інш.), размоўныя (*дай бог ногі; на вока; простая арыфметыка; толькі і бачылі* і інш.) і прастамоўныя (*браць на арапа; вочы на лоб лезуць; у труне бачыў* і інш.).

Найбольш частотна фразеалагізмы выкарыстоўваюцца ў размоўным, мастацкім і часткова публіцыстычным стылях, дзе яны надаюць выказванню вобразны характар. У размоўным стылі ўносяць адценне шчырасці, прастаты і непасрэднасці, у мастацкіх тэкстах і асобных жанрах публіцыстыкі ствараюць яркія, трапныя вобразы, служаць выразным сродкам моўна-стылістычнай характарыстыкі персанажаў, сродкам стварэння сатыры і гумару, каламбураў і інш.

Тэксты навуковага стылю найбольш характарызуюцца ўжываннем стылістычна нейтральных слоў з ліку лексічных адзінак у сістэме моўных сродкаў перадачы навуковай інфармацыі. А “найбольш кідкай, хоць і не адзінай асаблівасцю гэтага стылю з’яўляецца выкарыстанне тэрміналогіі” [1, с. 69]. Адносна фразеалагізмаў, якія ўсё часцей заўважаюцца ў навуковых тэкстах, маюцца толькі асобныя заўвагі, пры гэтым традыцыйна пытанне аб выкарыстанні фразеалагічных адзінак мовы ў навуковых тэкстах разглядаецца ў асноўным стылістамі пры вызначэнні характэрных прыкмет і асаблівасцей навуковага стылю сярод іншых. І тут можна адзначыць тры падыходы да гэтага пытання.

Зрэдку навукоўцы заўважаюць пра абмежаванае ўжыванне фразеалагізмаў сярод іншых моўных сродкаў навуковага стылю, у прыватнасці: “Уласна фразеалогія, у большасці агульнакніжная, займае ў навуковым маўленні крайне абмежаванае месца” [8, с. 67]. Часцей наглядаецца поўнае адмаўленне ў выкарыстанні фразеалагізмаў у тэкстах навуковага стылю. Так, на думку аўтараў аднаго з даследаванняў навуковага маўлення, фразеалагізмы, якія валодаюць цэласным значэннем, экспрэсіўнасцю, унутранай формай, якая з’яўляецца адным з кампанентаў іх семантычнай структуры, шырокімі магчымасцямі індывідуальна-аўтарскага выкарыстання, не ўласцівы ўвогуле навуковаму стылю і нават супрацьпаказаны яму. І нарэшце, пытанне аб фразеалагізмах як моўных сродках навуковага стылю ўвогуле абыходзіцца ўвагай.

Глумачэнне такім меркаваннем крыецца ў адметнасцях функцыянальных рыс навуковага стылю, тых мэт і задач навуковай інфармацыі, якія выступаюць своеасаблівымі крытэрыямі адбору моўных адзінак у навуковых тэкстах. У прыватнасці, адзначаецца, што навуковы стиль “далёкі ад эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбаванасці. І лексіка, і адбор марфалагічных формаў, і характар сінтаксічных канструкцый, і парадак слоў, уласцівыя навуковаму стылю, закліканы забяспечыць дакладнасць, лагічнасць, аб’ектыўнасць і абстрактнасць выкладу. Эмацыянальная афарбаванасць маўлення не спрыяе дасягненню гэтых мэт” [25, с. 101]. Заўважым, што даследчык не ўпамінае фразеалагізмы ўвогуле пры пераліку адзінак трох найбольш важных узроўняў мовы навуковага стылю. Нават “вусныя навуковыя выступленні ў значнай ступені адчуваюць уплыў з боку кніжна-пісьмовага маўлення, таму што большасць вусных тэкстаў чытаецца па загадзя падрыхтаванаму пісьмоваму. Такое маўленне часцей за ўсё характарызуецца манатоннасцю, слабай вы-

разнасцю, адсутнасцю эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі” [13, с. 41]. А, як вядома, катэгарыяльнай уласцівасцю і абавязковай умовай існавання фразеалагізмаў з’яўляецца якраз экспрэсіўнасць. Становіцца зразумелым, чаму фразеалагізмам з такой адметнасцю іх афарбоўкі, адзінкам, якія якраз і вызначаюцца перавагай канатацыйнага элемента над намінатыўным, адмаўляецца ці іх абмяжоўваюць у выкарыстанні ў навуковых тэкстах.

Важнымі асаблівасцямі навуковага стылю лічацца абстрактнасць і абагуленасць выкладу зместу, што дасягаецца ў перавазе абстрактнай лексікі, амаль выключным выкарыстанні формаў 3-й асобы, займенніка 1-й асобы толькі ў форме мн. л., дзеясловаў цяперашняга надчасавяга, ці цяперашняга пастаяннага, значэння. І ў адпаведнасці з гэтым у строга навуковым маўленні выражэнне пачуццяў моўнымі сродкамі ўспрымаецца як адхіленне ад нормаў стылю, і адсутнасць адкрыта выражанай эмацыянальнасці ў навуковым тэксце звязана з такой яго асаблівасцю, як “абмежаванасць аўтарскага, асобаснага пачатку” [74, с. 203]. Навуковая мова пазбаўлена элементаў экспрэсіўнасці, паколькі тут няма ўстаноўкі на наўмыснае ўздзеянне. А фразеалагізмы хоць і называюць і апісваюць аб’екты рэчаіснасці, але ў большай ступені ацэньваюць месца гэтых аб’ектаў у каштоўнаснай карціне свету, характарызуюць эмацыянальна-ацэначныя адносіны носьбіта і стваральніка фразеалагізмаў, яны закліканы для выражэння станоўчых ці адмоўных адносін з боку таго, хто ўжывае гэтыя адзінкі, у адносінах да таго, каго называюць з дапамогай такіх адзінак мовы.

Дакладнасць як яшчэ адна з істотных асаблівасцей навуковага стылю прадугледжвае найперш адназначнасць разумення думкі, адсутнасць сэнсавых разыходжанняў паміж словам і абазначаным ім паняццем, і для навуковага стылю характэрна адсутнасць пераноснага ўжывання слоў, наяўнасць метафар [7, с. 85]. Што датычыць фразеалагізмаў, то яны як другасныя адзінкі мовы характарызуюцца трапеічнай прыродай сваёй унутранай формы, наяўнасцю вобразнага складніка, які “выконвае функцыі мадыфікатара адпаведнага канцэпту, дазваляючы ажыццяўляць семантычную дыферэнцыяцыю ўнутры поля па некалькі іншых асновах, чым гэта магчыма з дапамогай слоў у прамых значэннях (у адрозненне ад аднаслоўных метафар, якія ў гэтых адносінах не выяўляюць прынцыповых адрозненняў ад ідыём” [12, с. 75]. А гэта азначае, што выкарыстанне фразеалагізмаў у навуковых тэкстах немагчыма хаця б з прычыны вобразнага патэнцыялу фразеалагізмаў як “больш комплекснага і рознабаковага феномену, чым тое, што варта разумець пад моўным вобразам ці ўнутранай формай лексічнай адзінкі” [12, с. 75].

Такім чынам, на аснове адметнасцей функцый, мэт і задач навуковых тэкстаў, іх камунікатыўных якасцей адбываецца адбор моўных сродкаў, якія складаюць сваю сістэму. Сумясціць эканомнасць выражэння навуковых ведаў, дакладнасць, абстрактнасць, абагуленасць, адсутнасць уздзеяння навуковай інфармацыі на чытача з у нейкім сэнсе “збыткоўнасцю” семантыкі, экспрэсіўнасцю, перавагай ацэначнасці над намінатывнасцю фразеалагізмаў як знакаў “з максімальна поўным семантычным наборам, кадыфікаваным у форме значэння ў выглядзе макракампанентаў, што ахопліваюць граматыку, дэнатацыю, ацэнку, матывацыю, эматыўнасць і стылістычную маркіраванасць не прадстаўляецца магчымым”, надзвычай складана [77, с. 17]. А таму, паводле меркавання многіх і найперш стылістаў, у тэкстах навуковага стылю няма ці амаль няма месца фразеалагізмам.

Навуковыя тэксты ў сукупнасці складаюць змест навуковага стылю, які рэалізуецца ў чатырох падстылях: уласна навуковым (манаграфіі, артыкулы, дысертацыйныя даследаванні, аўтарэфераты, выступленні на канферэнцыях), тэхнічным (тэхнічнае апісанне апаратаў, прыбораў і да т. п.), вучэбна-навуковым (падручнікі, вучэбныя дапаможнікі, лекцыі, тлумачэнні на ўроках, практычных занятках, рэфераты і інш.) і навукова-папулярным (брашуры, лекцыі для шырокіх колаў з мэтай перадаць навуковыя веды). Аналіз такіх тэкстаў дазваляе адзначыць, што ўсё ж такі фразеалагізмы рэдка, але ўжываюцца ў іх. Вось, напрыклад, сказ з навуковага артыкула, прысвечанага вывучэнню дыялектнай лексікі ў мове І. Пташнікава: *Сапраўдную “зялёную вуліцу” пісьменнік дае народнаму слову ў рамане “Мсціжы”* [29]. Значна часцей фразеалагізмы адзначаюцца ў ліку іншых вобразных сродкаў мовы ў навукова-вучэбнай і асабліва навукова-папулярнай літаратуры, што абумоўлена ўжо неабходнасцю данесці навуковую інфармацыю цікава, даступна, падкрэсліўшы адметнасць аўтарскай пазіцыі, выявіўшы пры гэтым аўтарскі стыль выкладу. Вось некалькі прыкладаў з вучэбнага дапаможніка:

Калі тлумачыць літаральна, слова ў слова, дык гэта – Справа Усеагульная, інакш кажучы – Рэспубліка. Польскія магнаты (найбагатшыя людзі) узялі ўладу ў свае рукі і ў другой палове XVII ст. завалодалі ўсім палітычным жыццём на зямлі Беларусі; У кожным разе, запоўніць белыя прагалы на карце Беларусі, дзе, можа, і не ступала ў мінулыя стагоддзі нага збіральнікаў фальклору, ды праліць святло на даўно знятае з карыстання слова або цэлы крылаты выраз; Усё рабілася “на расійскі капыл”, а ў дадатак яшчэ прылучалася малапісьменнасць многіх пісараў; Час ад часу прыгадваюць гэты выз-

начальны для беларускай нацыі дакумент [“Дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моваў у вярхоўных органах, на прадпрыемствах, ва ўстановах і грамадскіх арганізацыях рэспублікі” 1990 г.], але, **шчыра кажучы, воз і цяпер не скранаецца з месца**; Перыяды заняпаду беларускай літаратурнай мовы прыпадаюць на ХVIII ст. і пачатак ХІХ ст., аднак ужо ў другой палове ХІХ ст. беларуская мова адраділася, **як Фенікс з пеплу**, на народна-дыялектнай аснове і пасля перыяду росквіту пачала выцясяцца ў 30-я гг. ХХ ст. на перыферыю сацыяльнага жыцця беларускага грамадства [66].

Праўда, у тэкстах навукова-папулярнага падстылю з найбольшай актыўнасцю фразеалагізмаў іх выкарыстанне падпарадкоўваецца асноўным мэтам навукова-папулярнага выкладу – давесці навуковую інфармацыю даходліва, зразумела і цікава для адпаведнага тыпу чытача.

Як відаць, выкарыстанне фразеалагізмаў у навуковых тэкстах, якія адзначаюцца ўсё ж такі ў нешматлікіх выпадках і якія можна лічыць выключэннем з агульнага правіла афармлення тэкстаў уласна навуковага і асабліва тэхнічнай літаратуры, нельга ні забараніць, ні лічыць парушэннем правіла аб іх ужыванні сярод моўных сродкаў. Украпленне фразеалагізмаў у розных паводле жанрава-стылёвай прыналежнасці навуковых тэкстах, як паказвае аналіз, зусім натуральнае, бо падпарадкоўваецца агульным законам і правілам моўнай канвы навуковага выкладу, а фразеалагізмы дапамагаюць падкрэсліць і адцяніць думку даследчыка, выразна выявіць яму сваю пазіцыю адносна ўзнятага пытання, прыцягнуць увагу чытача, ажывіць строгі і сухі выклад. Праўда, пры гэтым у тэкстах, што складаюцца сістэму навуковага стылю, найбольш часта выкарыстоўваюцца адзінкі, у якіх пераважае выкарыстанне інтэлектуальна-эмацыянальнага, а эмацыянальна-ацэначнага афарбоўка выступае дадатковай да інтэлектуальна-ацэначнай (*ніжэй усякай крытыкі, трапіць на ўрадлівую глебу, пакідае жадаць лепшага, а воз і зараз там, выводзіць у свет, выходзіць у свет, добры геній, з дарагой душой, закладваць асновы, звяртаць на сябе ўвагу і інш.*).

На аснове адзначанага можна меркаваць, што выкарыстанне фразеалагізмаў у навуковым тэксце не складае спецыфічную адзнаку гэтай адметнай групы тэкстаў, але дазваляе канстатаваць пранікненне элементаў эмацыянальнага, у нашым выпадку з дапамогай фразеалагізмаў, у навуковыя тэксты нашага часу. Дарэчы, паводле меркавання Н. Я. Мілаванавай, у сапраўды навуковым стылі экспрэсіўнасць-эмацыянальнасць неабходная і натуральная, паколькі яна адцяняе ўжо аргументаваную лагічную думку аўтара [58, с. 142]. Не ад-

маўляе навуковаму стылю ў вобразнасці, эмацыянальнасці і ўвогуле ў экспрэсіўнасці і вядомая даследчыца пытанняў стылістыкі рускай мовы М. М. Кожына [26, с. 17]. Але варта заўважыць, што назначэнне элементаў эмацыянальнага і экспрэсіўнага ў навуковай мове адметнае ад, напрыклад, размоўнага маўлення з яго нязмушанасцю і непасрэднасцю выражэння эмоцый ці ад мастацкай літаратуры, дзе яны служаць для стварэння мастацкага вобраза. У навуковай мове выкарыстанне фразеалагізмаў накіравана на прыцягванне ўвагі да таго, пра што выкладаецца, на тлумачэнне думкі, яе канкрэтызацыю.

Для навуковага стылю характэрны ўстойлівыя выразы, што з'яўляюцца сродкамі афармлення звязанасці, лагічнасці і адлюстравання структуры навуковага выкладу. Гэтыя ўстойлівыя адзінкі, ці тэкстаўтваральныя сродкі (тэрмін І. В. Адзінцовай) выкладу навуковай інфармацыі, служаць для фарміравання і падтрымання структуры навуковага тэксту, тым самым вызначаючы, сапраўды, яго спецыфіку: яны дапамагаюць успрымання, паказваюць паступовасць, дакладнасць і лагіку выкладу. Да такіх адносяцца пабочныя звароты, устойлівыя выразы, якія служаць:

– для ўказання на крыніцу інфармацыі (*наводле думкі /меркавання /выказвання /слоў; у аднаведнасці з пазіцыяй /з пунктам гледжання; як мяркуе...*);

– на парадак размяшчэння аргументаў (*па-першае, па-другое, па-трэцяе, па-чацвёртае...*);

– на адносіны да спосабу перадачы думкі (*карацей кажучы, інакш кажучы, іншымі словамі...*);

– для тлумачэння іншым спосабам (*калі можна так выразіцца, дакладней кажучы, маецца на ўвазе, справа ў тым, што...*);

– для супастаўлення розных даных ці аргументаў (*з аднаго боку, з другога боку, у адрозненне ад, разам з тым, побач з гэтым...*);

– для выдзялення і засяроджвання ўвагі на пэўнай інфармацыі (*перш за ўсё, у прыватнасці, у асаблівасці...*);

– для падкрэслівання неабходнасці ці адсутнасці пэўнага дзеяння (*мае сэнс, не мае сэнсу, ёсць усе падставы /асновы, няма падстаў /ніякіх асноў, вынікае неабходнасць, паўстае пытанне...*);

– для ўказання на часавую суаднесенасць частак выкладу ці палажэнняў, дзеяння (*перш за ўсё, у першую чаргу, побач з, як было адзначана, у далейшым, у той жа час...*);

– для фармулёўкі лагічнага вываду (*такім чынам, як відаць, з разгледжана вынікае, як бачым...*) [62, с. 106–108].

Да гэтых сродкаў звязанасці навуковага маўлення далучаюцца ўстойлівыя выразы для перадачы прычынна-выніковых і ўмоўна-выніковых адносін паміж часткамі навуковага тэксту (у сувязі з гэтым, пры такой умове, у такім выпадку).

Такім чынам, фразеалагізмы ў іх вузкім дэфініцыйным вызначэнні не з'яўляюцца актыўным моўным сродкам навуковых тэкстаў, але і не забараняюцца для ўжывання ў розных жанрах, тыпах навуковага стылю. Пры гэтым іх ужыванне не складае адметнай рысы навуковых тэкстаў, бо падпарадкоўваецца асноўным задачам адлюстравання навуковай інфармацыі. Праўда, актыўнасць выкарыстання фразеалагізмаў заўважна ўзрастае ад уласна навуковага да навукова-папулярнага падстылю і ў залежнасці ад пісьмовай формы да вуснай. Ад фразеалагізмаў, асноўным крытэрыем вызначэння якіх з'яўляецца цэласнасць значэння, трэба адрозніваць устойлівыя адзінкі іншага тыпу, у прыватнасці, 1) сістэму структурных, ці тэкстаўтваральных, сродкаў звязанасці, афармлення выкладу навуковай інфармацыі ў іх дыферэнцыяцыі паводле месца і ролі выкарыстання і 2) састаўныя тэрміны. Менавіта гэтыя дзве групы ўстойлівых адзінак якраз і выяўляюць адметнасць тэкстаў незалежна ад іх жанравай разнастайнасці і ўваходзяць у сістэму адметных моўных сродкаў навуковага стылю [38].

Практычны матэрыял

Заданне 1. Падзяліце прыведзеныя фразеалагізмы на: 1) стылістычна не замацаваныя і 2) стылістычна дыферэнцаваныя, якія ў сваю чаргу на: а) кніжныя, б) размоўныя, в) прастамоўныя. Што дапамагае вам у гэтай рабоце? Дзе могуць быць скарыстаны фразеалагізмы ў залежнасці ад іх стылістычнай дыферэнцыяцыі? З асобнымі фразеалагізмамі кожнай групы складзіце сказы і растлумачце, у якіх выпадках, у якой маўленчай сітуацыі ўжыванне фразеалагізмаў будзе да месца.

Абы з рук – ‘вельмі нядбала, недабраякасна, без ахвоты і старання (працаваць, рабіць і пад.)’; *ад мала да вяліка* – ‘абсалютна (усе), без выключэння, незалежна ад узросту’; *ад пуза* – ‘уволью, удосталь, без абмежаванняў, колькі захочацца (есці, наесціся, напіцца і пад.)’; *ад слова да слова* – ‘цалкам, поўнасьцю, ад пачатку да канца (чытаць, прачытаць, помніць і пад.)’; *вочы на лоб лезуць* у каго – ‘хто-н. адчувае нясцерпны боль, мае вельмі непрыемныя адчуванні і пад.’; *галава і два вухі* – ‘нездагадлівы, прастакаваты чалавек’; з рук купляць, пра-

даваць і пад. – ‘не ў магазіне’; з *рук у рукі* перадаваць, здаваць – ‘непасрэдна каму-н. (перадаваць, здаваць, аддаваць)’; за *дрэвамі* *не бачыць лесу* – ‘за чым-н. дробязным не заўважаць значнага, вялікага’; *кульмінацыйны пункт* – ‘найвышэйшы рубеж, вяршыня чаго-н.’; *майстар заплечных спраў* – ‘кат’; *набіваць сабе цану* – ‘старацца ўзвысіць сябе ў вачах іншых, паказаць сябе больш значным’; *пад ружжом быць*, *знаходзіцца* – ‘на ваенным становішчы, у стане баявой гатоўнасці’; *памінаць добрым словам* каго – ‘успамінаючы, добра, з удзячнасцю адгукацца, думаць, гаварыць пра каго-н.’; *пункт гледжання /погляду* – ‘пэўнае меркаванне, пэўныя адносіны да чаго-н.’; *пудрыць мазгі* каму – ‘знарок гаварыць што-н. няправільнае, падманваючы каго-н.’; *разрывацца на часткі* – ‘старацца адразу выконваць мноства розных спраў, даручэнняў і пад.’; *так ці сяк* – ‘пры любых абставінах’; *трымаць высока сцяг* чаго, каго, чый – ‘з годнасцю прадаўжаць і развіваць што-н., падтрымліваючы гонар, рэпутацыю каго-н.’; *трымаць лейцы ў сваіх руках* – ‘ажыццяўляць кіраўніцтва, кіраваць чым-, кім-н.’; *трымаць язык за зубамі* – ‘нічога не гаварыць лішняга, быць асцярожным у выказваннях; маўчаць, калі трэба’; *тыцаць пад нос* каму што – ‘даваць, падаваць, паказваць што-н. непачціва, абы-як’; *укладваць у вусны* каго, чые, каму што – ‘прымушаць каго-н. гаварыць, выказваць што-н.’; *як селядцоў у бочцы ў чым* – ‘у вялікай колькасці. Пра мноства людзей у якім-н. месцы (памяшканні, вагоне і пад.)’.

Заданне 2. Прачытайце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне. Якімі сродкамі дасягаецца ўзмоцненая экспрэсіўна-эмацыянальная характарыстыка прыведзеных фразеалагізмаў? У тэкстах якога стылю ці стыляў кожны з іх можна скарыстаць?

Вароты хлебам адкрываць; з макавае зерне; комам-ламам; куку ў руку; купацца ў малацэ /у золаце /у жыце; купіла хвост залупіла; мудрыкі на хітрыкі; намыліць пяты не да тае хаты; не майго носа палоса; ні мёду ні смуроду; ні семя ні емя; сікась-накась; страсці-мардасці; фіглі-міглі; хвіндом пад нос; цюха-мацюха; цяп-ляп; шыта-крыта.

Заданне 3. Прачытайце рады сінанімічных фразеалагізмаў. Якія адзінкі ў кожным радзе могуць ужывацца без абмежавання, а якія маюць абмежаванні стылістычнага характару.

1. *За бугром; га граніцай; за мяжой.*

2. *На брывах; на ўзводзе; пад газам; пад градусам; пад хмяльком; пад чаркай; пад шафэ.*

3. *На белым кані; на кані; са шчытом.*

4. *Без штаноў; з носам; з такам, ля разбітага карыта; на бабах; ні з чым; нясолана хлябаўшы; перад разбітым карытам; пры нікавых інтарэсах.*

Заданне 4. Прачытайце прыведзеныя фразеалагізмы і іх значэнні і паспрабуйце вызначыць, якая функцыянальна-стылістычная памета – *праст., кніжн., разм. і функц. не замац.* адпавядае кожнай адзінцы.

Ваш пакорны слуга – ‘той, хто гаворыць гэтыя словы ці піша гэтыя радкі’; *іншы раз* – ‘часам, у некаторых выпадках’; *прадзіраць вочы* – ‘прачынацца’; *пражыць як на свінні праехаць* – ‘вельмі дрэнна, няўдала’; *рукі кароткія ў каго* – ‘няма права, магчымасці, сілы зрабіць, ажыццявіць што-н.’; *сакрэт палішынеля* – ‘уяўная тайна; тое, што хоць і лічыцца тайнай, але стала вядома ўсім’; *садом і гамора* – ‘крайняе бязладдзе, поўная неразбярыха, сумятня’; *следам за дзедам* – ‘па шляху іншых, шляхам папярэднікаў (ісці, ехаць, рабіць што-н.)’.

Заданне 5. Прачытайце прыведзеныя фразеалагізмы, іх значэнне і паспрабуйце вызначыць, якая з ліку эмацыянальна-ацэначных памет – *адабр., груб, жарт., іран., неадабр., пагард., узнёсл.* – адпавядае кожнай адзінцы.

І блізка не стаяў каля каго, каля чаго – ‘не можа нават параўноўвацца (якасцямі, розумам і пад.) з кім-, чым-н.’; *Іван без роду і племені* – ‘той, хто парваў усе сувязі з роднымі, блізкімі яму людзьмі, з асяроддзем, якое выхавала яго’; *на сонях* – ‘вельмі дрэнна, нетрывала, ненадзейна (рабіць што-н., трымацца і пад.)’; *ні да рады ні да звады* – ‘раўнадушны, абыякавы’; *смактаць лапу* – ‘жыць надгаладзь, галадаць’; *станавіцца на заднія лапкі* перад кім – ‘пачынаць падлашчвацца, прыслужвацца, падлізвацца’; *старшы куды пашлюць* – ‘падсобны работнік, рознарабочы’; *сямі пядзяў у лобе* – ‘вельмі разумны, здольны, здатны’.

Заданне 6. Прачытайце ўрыўкі з навукова-папулярнай брашуры беларускага лінгвіста А. А. Крывіцкага “Што такое лінгвагеаграфія”, адрасаванай вучням сярэдняга і старэйшага ўзросту. Растворыце выдзеленыя ўстойлівыя адзінкі, вызначце іх тыпы, ролю ў тэксце.

1. Нечаканья і, безумоўна, зусім нежаданыя вынікі вялікай, шматгадовай і самаахвярнай працы, з якой Г. Венкер звязваў пэўныя

асабістыя надзеі, маглі прывесці яго калі не да трагедыі, то да расчавання. Цераспалосіца меж пашырэння розных дыялектных прыкмет **не лезла ні ў якія “тэарэтычныя вароты”**, пярэчылі звыкламу строгаму парадку рэчаў і нават, здавалася, элементарным уяўленням па дыялекталогіі. І зусім натуральна, што Г. Венкер не атрымаў ні маральнай, ні матэрыяльнай падтрымкі ад Берлінскай акадэміі навук для ажыццяўлення задуманага ім атласа.

Але трэба сказаць, што Г. Венкер **не ўпаў у адчай**.

2. Аб’ектам абследавання і наступнага аглястравання Ж. Жыльерон абраў, натуральна, народную мову французаў. **У прыватнасці**, французаў у межах усёй Францыі, а таксама мясцовае насельніцтва Бельгіі, Швейцарыі і Італіі, мова якога з’яўляецца раманскай (**дакладней кажучы**, галараманскай). Зразумела, што гэта неабсяжнае мора людзей з іх ідыядыялектамі, **з аднаго боку**, а, **з другога** – акіян разнастайных моўных і дыялектных сродкаў. Патрэбны былі навукова абгрунтаваныя абмежаванні як у адным, так і ў другім, якія б дазвалялі рашыць пастаўленую задачу па стварэнню дастаткова дэтальнай і выразнай панарамы французскай народнай мовы з найменшымі выдаткамі часу і намаганняў.

Для гэтага Ж. Жыльерон распрацаваў дзве выключна важныя рэчы для падобнага даследавання – апытальнік і сетку абследавання.

Апытальнік, **як сведчыць** яго назва, – гэта зборнік, дакладней, спіс пытанняў. Кожнае пытанне накіравана на высвятленне таго, які сродак мовы (дыялекту) характэрны маўленню для пэўнай мэты. **У прыватнасці**, у якія гукі ўвасабляецца пэўнае слова, як выглядае яго форма пры змяненні, якім словам называецца пэўны прадмет, з’ява прыроды і г. д.

Заданне 7. Прачытайце сказы з навуковых работ літаратуразнаўцаў і растлумачце значэнне, стылістычную функцыю і ролю выдзеленых выказаў.

1. І ў гэтым ён [Б. Лесьмян, польскі паэт – В. Л.] **мае рацыю**.
2. **У цэлым** працэс баладызацыі паэзіі будзе праяўляцца ў творчасці згаданых і іншых паэтаў па-рознаму. 3. І для гэтага **ёсць усе падставы**, бо нават класічная рамантычная балада, **на першы погляд** так далёкая ад рэальнасці, уздымала важныя праблемы, што хвалаявалі нацыю, той або іншы нацыяльны клас. І. Штэйнер.

1. Эпістальярная спадчына пісьменнікаў XIX стагоддзя раскрывае невядомыя дагэтуль рысы іх творчай індывідуальнасці, пашырае

ўяўленне пра дыяпазон мастацкіх і прыватна-чалавечых інтарэсаў, **прыадчыняе заслону** над бязлітаснай палітыкай расійскай улады ў дачыненні да беларускага мастацкага слова. 2. Бедная беларуская мова! **Косткай у горле** стала яна для польскіх паноў, а з канца XVIII стагоддзя і для расійскіх чыноўнікаў. Добра разумелі яны, што там, дзе жыве мова, там ёсць народ са сваёй памяццю, чалавечай і нацыянальнай годнасцю, правам на незалежную, годную будучыню. Таму і рабілі ўсё магчымае, каб **падрэзаць крылы** гэтаму слову на самым узлёце. 3. Дзённікавая форма вымагала запісаў **па гарачых слядах** падзей, па свежых уражаннях, з захаваннем вастрыві першаснага ўспрымання, як, напрыклад, у запісах А. Петрашкевіча, дзе ён расказвае пра ўмовы, у якіх праходзілі этапы ссыльных у Сібір, пра жорсткія адносіны ўлады да палітычных выгнаннікаў і інш. І **тым не менш** побытавы аспект уласнага жыцця ва ўсіх дзённіках застаецца **на другім плане**. 4. Мемуары Я. Лучыны **пралівалі святло** на ход паўстання ў Ігуменскім павеце, адкрывалі новыя імёны... 5. Сапраўды, праўда стала **краевугольным каменем** яго [В. Быкава – В. Л.] эстэтычнай і грамадзянскай пазіцыі. 6. **Ва ўнісон** душы пісьменніцы гучалі песні жанчын, іх аповеды пра нялёгкую долю; Вымушаны дажываць апошнія гады на чужыне ён [Ф. Скарына] **на векі вечныя** вярнуўся на радзіму сваімі кнігамі, сваімі геніяльнымі прарочымі ідэямі, якія жывілі не адно пакаленне беларусаў на доўгіх цяжкіх скрыжальных часу. 7. Ды і як дакажаш сваю правату, калі спекуляцыя ідзе **па самым вышэйшым рахунку**: пад сумленне ставіцца твая вернасць радзіме, партыі, камсамолу? 8. Галоўна, што **меў на ўвазе** аўтар, – перадаць атмасферу, каларыт часу. Як і чым жыве факультэт на пачатку 1950-х гадоў? На першы погляд, нічога адметнага. Берасневіч гаворыць пра такія рэчы, пра якія **на поўны голас** загаварыла наша літаратура, прэса, грамадскасць літаральна **на парозе** новага стагоддзя; На **высокай мажорнай ноце** заканчваецца твор. Л. Прашковіч.

Заданне 8. Прачытайце фразеалагізмы і вызначце, якія з іх служаць для выражэння іроніі, а якія – для выражэння жарту?

Адзін алах ведае; аршын з шапкай; атрымліваць гарбуз; нуль без палачкі; наступаць на граблі; наступаць на корак; падмазваць пяткі; падбіты ветрам; падцісканне хваста; наказваць пяткі; у белых пальчатках; як дзірка ў мосце; як сабаку пятая нага.

Заданне 9. Прачытайце фрагменты тэкстаў. Да якога стылю кожны з іх адносіцца? Ці маюцца ў іх фразеалагізмы? Якую ролю, калі такія ёсць, яны выконваюць?

1. Працуе Іван Пятровіч кіраўніком установы. Праўда, не вельмі вялікай, але не такой ужо і малой. І тут на самым першым месцы павінен быць аўтарытэт. А дзе яго ўзяць? Як стварыць сабе той аўтарытэт? Хвалаць самога сябе было б неразумна і нават прымітыўна. Іван Пятровіч знайшоў іншы шлях: не дазваляў нікому крытыкаваць яго. Толькі хто раскрые рот, каб выказаць незадавальненне парадкамі ва ўстанове, як Іван Пятровіч хуценька прыпомніць які-небудзь грашок у супрацоўніка ды зробіць яму належную вывалачку. Таму пасля ўжо не да крытыкі.

Але, як кажуць, да пары жбан носіць. “Раскусілі” гэтую тактыку ў калектыве. Праз нейкі час выклікаюць Івана Пятровіча на пасяджэнне мясцовага камітэта і гэтак сурова кажуць:

– Надта вы з падначаленымі крута, Іван Пятровіч! Крытыка для вас, як хіна для хворага. Трэба трохкі прытармазіць, успомніць часам і пра самакрытыку. Усе мы ходзім па зямлі, усе маем недахопы. Так што ўлічыце, калі хочаце працаваць у калектыве.

Выйшаў Іван Пятровіч як з лазні. Далі дыхту. Нічога не зробіш, трэба лічыцца з людзьмі. Патрабуюць самакрытыкі – што ж, калі ласка! Я так сам сябе раскрытыкую, што другім не захочацца.

А тут неўзабаве адбыўся справаздачны сход па выніках работы за квартал. Вось дзе было шырокае поле для самакрытыкі. Іван Пятровіч скарыстаў гэты зручны выпадак і, як кажуць, завёўся, выклікаў агонь на сябе.

...

...Стромка – той аднойчы не вытрымаў і са злосцю сказаў:

– Вось падхалімка! Бач, як сцелецца перад начальствам.

Але Іван Пятровіч рашуча спыніў яго.

– Вы не правы, таварыш Стрэмка. Лісічка проста заўсёды гаворыць праўду. А я люблю, калі рэжуць праўду матку ў вочы.

Але да чаго ж уедлівы гэты планавік Стрэмка! Як бы ад яго пазбавіцца? На шчасце, той знайшоў сабе другую работу, а Іван Пятровіч і не пярэчыў: хуценька падпісаў яму заяву. Ды пажадаў вялікіх поспехаў. Але каб ведаў, як можа пажаданне спраўдзіцца. Як у ваду глядзеў!

Недзе праз год выклікаюць Івана Пятровіча на нараду да начальніка ўпраўлення. Глядзіць Іван Пятровіч і вачам сваім не верыць: у кабінет заходзіць яго былы планавік Стрэмка і сядзе за стол начальніка. І хто б мог падумаць? Івана Пятровіча аж у пот кінула. У. Бычэня.

2. Бяда нашага Саюза пісьменнікаў у тым, што мы развучыліся гаварыць адкрыта там, дзе трэба казаць непрыемнае аўтару, асабліва калі аўтар гэты масціты або займае пасаду. Дзякуй богу, адышлі ўжо ў мінулае часы, калі на старонках газет і на пасяджэннях размахвалі крытычнаю дубінкай ды вучылі так, што, бывала, аўтары траплялі ў накаут. Мы навучыліся гаварыць адзін за аднаго стрымана, далікатна, шануючы здароўе, карыстаючыся і намёкамі, і прыёмамі шматзначнага маўчання, што нярэдка аказваецца своеасаблівым і надзіва эфектыўным родам крытыкі. І ўсё ж трэба б – гаварыць, па-сяброўску, з павагай і ўвагай, але проста, адкрыта, гаварыць праўдую матку. А то ж, братцы, будзем абрастаць мохам. І. Мележ.

3. А дождж пайшоў ужо як мае быць. Галлё сіпела, не хацела гарэць. Хлопцы ўткнуліся галавой у вуголле, распласталіся па зямлі і дзьмухалі з усёй сілы. А на спіны іх ліўся ўжо дождж як з лубу.

...Можа, з гадзіну цягнулася навальніца і ішоў такі праліўны дождж, што, здавалася, мог заліць які хочаш пажар. Хлопцы даўно ўжо прамоклі да апошняй ніткі, здубяnelі ад холаду, але нічога гэтага не адчувалі. Толькі напружана сачылі за ветрам і дажджом і па ветры нахілялі сваю заслону. Я. Маўр.

4. Збяруцца, сядуць у парадку,
Нахіляць чынна галаву.
– Давай Варшаву для пачатку,
А потым цэлься на Маскву.
Варшава болей для адводу
І асабліва на той час,
Калі выпоўзвае ў абходы,
Як злодзей, панскі лабатрас.
Не лыкам шыты петрушоўцы
І бачаць панскіх слуг наскрозь,
А пападзецца такі лось
Дык не паглядзяць па галоўцы. Я. Колас.

Заданне 10. Прачытайце характарыстыку, якую дае хлопчыку Якуб Колас у паэме “Савось-распуснік”. Вызначце фразеалагізмы і іх ролю ў тэксце. Станоўчыя ці адмоўныя эмоцыі выражае ўжыты ў тэксце выклічнікавы фразеалагізм?

Зваўся хлопчык наш Савось.
Ой, і быў жа ён дураслівы!
У сад лазіў па грушы, па слівы,

Дзіркі ў градах рабіў –
Моркву вырваць любіў,
І маку ён скручваў галоўкі, –
Ну, на гэта быў страх які лоўкі!

А рукі ў яго не мыты,
А сам ён сярдзіты,
Такі задзірака,
Такі забіяка,
Буян,
Грубіян.

Зачэпіць старога,
Пакрыўдзіць малога, –
Такі ўжо нягоднік,
Ды гэтакі шкоднік!
Бегаў загуменнямі,
Кідаўся каменнямі,
Пападаў у шыбы, –
Хоць гані з сялібы!
Меў на зло смякалку, –
Зніме з вежы галку,
І такі гарачка,
Няхай яго качкі!

Заданне 11. Прачытайце тэкставыя фрагменты з публіцыстычных артыкулаў К. Крапівы, вызначце ў іх фразеалагізмы, уведзеныя ў кантэкст а) без змен і б) са зменамі. Укажыце стылістычную ролю фразеалагізмаў у кантэксце твора.

1. Асаблівасцямі “метаду” І. Матвеенка з’яўляецца тое, што ён моўныя з’явы даследуе пры дапамозе лічыльнікаў, пры гэтым аперыруе лічбамі, высмактанымі з свайго пальца. Дзе факты не хочуць служыць лявацкай тэндэнцыі І. Матвеенка, так ён без усякага сораму прыцягвае іх за валасы. (“Шкодная блытаніна ў пытаннях мовы”).

2. Скажыце, людзі добрыя, ці ж я вінаваты, што вырас даўжэйшы за работнікаў швейпрома? Расці я пачаў з самага маленства і адразу набраў досыць шпаркія тэмпы. Лежачы ў калысцы і задзіраючы ногі аж да самых вушэй, я не ведаў, што гэтыя ногі некалі трэба будзе хаваць у штаны, і штаны мне патрэбны будуць больш метра даўжынёй. Не ведаў я тады і таго, што некалі мне прыйдзеца сустрэцца з швейпромам, што работнікі швейпрома – людзі ўсё кароценькія і мераюць сваю прадукцыю на свой кароценькі аршын. (“Расціце – не аглядайцеся”).

3. Але пакінем убаку негрунтоўныя разважанні, паглядзім, як жа маецца сёння сама сатыра. У тэатрах – ніводнай значнай камедыі ў сапраўдным сэнсе гэтага слова. Не расце далей сатыра, у хвасце пляецца. А хто вінават? Кажуць, Магнітабуды ды Днепрабуды “вінаваты”. Справа ў тым, што калі сатыра перад Днепрабудам апынецца, дык у яе і душа ў пяткі. Не яе гэта спажыва. Вось калі зверху міла, а ў сярэдзіне гніла, калі яно і вялікае і моцнае здаецца, а ў сярэдзіне збуцвела, гэта для сатыры самы раз, тут ёй ёсць чым пажывіцца. Нагадаем Гогаля, Салтыкова-Шчадрына. Вазьміце любы выдатны сатырычны твор, і вы заўсёды ўбачыце наяўнасць гэтай умовы: згніло, а трымаецца. Раскоша была некалі сатырыку, што ні горад, дык і Глупаў, што ні гараднічы, дык і Сквазнік-Дмуханоўскі. Бяры ўсю абшарніцкую і чыноўніцкую Расію-матухну ды ўстаўляй жывіцом у “камедыю”. А нашаму брату, савецкаму сатырыку, з агнём шукаць, як чужаедаў, як блох тых, па адным лавіць ды на свет божы вывалакаць. (“Што мне рупіць”).

Заданне 12. Прачытайце фразеалагізмы з агульным значэннем ‘гаварыць’, ужытыя ў мове твораў Янкі Купалы. Падзяліце іх з улікам адрознення ў семантыцы на групы: 1) ‘гаварыць абы-што, пустое’; 2) ‘гаварыць, каб абразіць, зняважыць каго-небудзь’; 3) ‘гаварыць пэўным чынам, з улікам спосабу, манеры’; 4) ‘гаварыць, каб укалоць каго-небудзь, папракнуць, сарамаціць’; 5) ‘гаварыць прыгожа, красамоўнічаць’; 6) ‘гаварыць многа’; 7) ‘гаварыць, каб стварыць уражанне, падмануць, заблытаць’; 8) гаварыць тое, што не адпавядае сапраўднасці; 9) гаварыць шмат і лішняе; 10) гаварыць, калі не просяць. На аснове чаго будзеце падзяляць? (Для даведак выкарыстайце “Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы” В. А. Ляшчынскай і З. У. Шведавай).

Брыды вярнуць, бубніць бубнам, вочы калоць; вочы сляпіць; вочы выбраць; дарэмшчыну вясці, дзерці вочы, жаваць жвачку, з пуштога ў парожняе пераліваць, з языком лезці, заходзіць у гутарку, малоць языком, марочыць мазгі, на вока выкідаць, намазоліць язык, плот гарадзіць, пускаць туман, разваліць язык, расцякацца мысляй па дрэву, у адным чыне біць, уткнуць свае тры грошы.

Заданне 13. Прачытайце тэкст, вызначце яго стылёвую прыналежнасць. Якія фразеалагізмы ўжыты ў тэксце? З якой мэтай яны выкарыстаны?

Кандрат і Андрэй былі блізнякі. І калі ўжо ўсе Кагуты былі падобныя, дык гэтых, пэўна, і сама маці блытала. Так яно ў дзяцінстве і здаралася. Дурэў Кандрат, а кухталёў давалі Андрэю, і наадварот. Толькі потым, у восем год, з’явілася ў Кандрата прыкмета, паўкруглы белы шрам на лобе: накінула капытом жарабя.

Але, акрамя вонкавага падабенства, нічога ў блізняках не было агульнага. На Кандрату шкура гарэла. Біцца дык біцца, скакаць дык скакаць. З раніцы да вечара ўсюды чуліся яго смех і жарты. А ў светла-сініх вачах іскрылася такая прыкметная, а таму бяспечная хітрасць, што дзеўкі нават цяпер, у пятнаццаць год, заглядаліся на яго. Заглядаліся і на Андрэя, хоць той быў зусім іншы.

Той самы, здаецца, твар, і ўсё ж не той. Вочы нават цямнейшага колеру, чым у Кандрата, пэўна таму, што веі заўсёды сціпла апушчаны. Рот нясмела ўсміхаецца. Галава схілена трохі ўбок, як кветка ў весняга “сну”. Слова часцей за ўсё абцугамі не выцягнеш. Але затое з першага разу запомніць і праспявае пачутую на кірмашы ці недзе ў млыне песню. І праспявае так, што ўспомніць маладоць самая старая баба. У. Караткевіч.

Заданне 14. Пазнаёмцеся з прапанаванай табліцай 1 на ўроку пры знаёмстве з сачыненнем-разважаннем. Для чаго скарыстана ў табліцы рубрыка “Пабочныя словы”? Якую ролю і месца ў навуковым выкладзе займаюць пабочныя словы? Якія адносіны яны маюць да фразеалогіі?

Табліца 1 – Сачыненне-разважанне

Сачыненне-разважанне	
Схема сачынення	Пабочныя словы
1. Тэзіс = пастаноўка пытання 2. Аргументы = доказы 3. Вывад = заключэнне	1. <i>Па-мойму, на маю думку, здаецца...</i> 2. <i>Па-першае, па-другое, па-трэцяе, нарэшце.</i> 3. <i>Так, такім чынам, зразумела, адным словам...</i>

Заданне 15. Падрыхтуйце вусны адказ на пытанне “Што я ведаю пра назоўнік як часціну мовы?”, занатаваўшы ў пэўным парадку спецыяльныя ўстойлівыя выразы, якія дапамогуць вам уздзеінічаць на ўспрыманне матэрыялу, пакажуць паслядоўнасць і паступовасць, дакладнасць і логіку выкладу.

Заданне 16. Прачытайце верш Янкі Купалы “Праз гультайства...”, выдзеліце ўжытыя ў ім фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне, спосаб увядзення і стылістычную ролю.

Праз гультайства, праз нядбальства
Шмат чаго гублялі мы:
Ад падданства, ад начальства,
Як начныя ніклі цьмы.
Сабе самі ўгаварылі,
Што не ў моцы збыць бяды, –
Без падпалкі так варылі
Сабе кашу ў ненаўды.
Лазма лезлі самі ў нерат,
Як бы гнаў хто ў каршэль, –
Тыц ды мыц – ні ўзад ні ўперад,
Збілі сцежкі на кісель.
І ані, каб зварухнуцца,
Азірнуцца навакол, –
Заляглі, бы ў ступе груца, –
Той не хоча, а той квол.
А ўжо час працерць, здаецца,
Вочы хоць бы кулаком
І заняць у куце месца,
А не недзе за вуглом.
Не хадзіць жа век у прочкі
Ад сябе, не знаўшы дзе,
Быць затычкай пустой бочкі –
Сорам вольнай грамадзе.

Заданне 17. Вызначце ў прыведзеных сказах фразеалагізмы і ўстанавіце аўтарскі спосаб іх афармлення і ўвядзення ў тэкст.

1. У іх рукі і сумленне ў крыві. А. Макаёнак. 2. У вас блакітная, сонечная кроз. Вы сапраўдны дваранін, рыцар не тое што гэтыя вырадкі У. Караткевіч. 3. – Пайду куды вочы глядзяць. – А куды твае вочы глядзяць? 4. – А хто цябе за язык цягне? – Выбачай, вайсковага за язык не пацягнеш, бо ён зубамі калі хваціць... У. Галубое. 5. [Пясецкая:] Пан Альфонс, вы ловіце варон. [Альфонс:] Даруйце, у мяне ж рукі ў кішэнях. 6. Зрабілася так сорамна за Кідалу, так страшэнна сорамна, што хацелася праваліцца праз гару. І. Шамякін. 7. На

паўдарозе сусед вярнуўся і з прыдыханнем выгукнуў: – Не спілуеш – мы на цябе лейцы знойдзем. У. Арлоў. 8. Як даўгі язык разваліць, – сам чорт не запрэча. Я. Купала. 9. Мой Сяргей Пятровіч – чалавек сталы, паважны, самавіты; адным словам – чалавек судзейскі, даўнейшага гарту. “Зубы з’еў на гэтым дзеле”, – хваліцца сам Сяргей Пятровіч. Ды гэта й праўда, – я сам бачыў, што ў яго з зубамі не зусім ладна”. К. Крапіва. 10. [Гарбуз:] Ого! Такое і не прымярэшчыцца! Ну й што табе набегла ў галаву? Н. Гілевіч. 11. [Дабрагост:] Я, можа быць, і не прыйшоў бы, Карпаўна, не па нутру мне турбаваць людзей, але старая вушы ўсе пракаркала: “Ці ты свайму дзіцяці ліхадзей? Чаго ты, кажа, седзячы даседзішся?” Н. Гілевіч. 12. [Дабрагост:]. Другі ж не знае ні касьбы, ні ворыва, а тым часам есць за трох і ўсмак. Н. Гілевіч.

Заданне 18. Як дасягаецца рыфмаванне кампанентаў у складзе прыведзеных фразеалагізмаў?

Зух з колам да мух; комам-ломам; намыліць пяты не да тае хаты; прайсці Крым і Рым; ні мёду ні смуроду; прыйдзе коза да воза; сікась-накась; страці-мардасці; фіглі-міглі; шыварат-навыварат.

Заданне 19. Прачытайце фразеалагізмы, выдзеліце сярод іх групу мімічных і групу жэставых у залежнасці ад вытоку ўтварэння. Пракаменціруйце свой падзел.

Адной нагой стаяць у чым, на чым – ‘адчуваць сваю блізкасць да чаго-н., непарыўнасць з чым-н.’; атрэпваць рукі – ‘рашуча пазбаўляцца ад каго-, чаго-н.’; біць ногі – ‘хадзіць куды-н. доўгі час’; браць голымі рукамі – ‘авалодваць кім-, чым-н, захопліваць каго-, што-н. без асаблівых цяжкасцей’; валицца з ног – ‘даходзіць да поўнай знямогі, ператамляцца’; выпростаць ногі – ‘паміраць’; выцягнуць ногі – ‘памерці’; даваць па руках – ‘вельмі рашуча выкараняць, спыняць якія-н. дзеянні’; задзіраць ногі – ‘паміраць’; запускаяць руку – ‘красці, прысвойваць чужое’; зацяць рукі – ‘заняцца якой-н. карыснай працай як сродкам для існавання’; зачаниць рукі – ‘заняцца чым-н., знайсці які-н. занятак для сябе’; звязваць рукі – ‘пазбаўляць каго-н. магчымасці свабодна дзейнічаць’; згарнуць рукі – ‘памерці’; закрываць /заціскаць рот – ‘прымушаць маўчаць каго-н.’; з працягнутай рукой – ‘жабруючы, выпрошваючы што-н.’; з распрасцёртымі рукамі – ‘прыветна, гасцінна, з вялікім задавальненнем’; капыліць

губу – ‘крывіцца, выражаючы незадаволенасць, злосць’; *кіўнуць пальцам* – ‘намякнуць, падаць знак’; *кляваць носам* – ‘драмаць седзячы ці стоячы’; *круціць носам* – ‘адмаўляцца, упірацца, натурыцца’; *крывіць губы* – ‘крывіцца, выражаючы незадаволенасць, злосць і пад.’; *ламаць рукі* – ‘даходзіць да адчаю, узрушэння’; *ледзь стаяць на нагах* – ‘з цяжкасцю хадзіць, рухацца’; *ляскаць зубамі* – ‘адчуваць моцны голад; недаядаць, галадаць’; *махнуць рукой* – ‘перастаць звяртаць увагу на каго-, што-н., перастаць цікавіцца кім-, чым-н.’; *падаваць руку* – ‘аказваць дапамогу ў цяжкую хвіліну, выручаць’; *падаць на калені* – ‘уніжана прасіць аб чым-н.’; *палец аб палец не ўдарыць* – ‘нічога не зрабіць, нічым не дапамагчы каму-н.’; *пальцам не варухнуць* – ‘нічога не зрабіць, не прыкласці ніякіх намаганняў’; *паказваць пальцам* – ‘адкрыта, публічна асуджаць, ганіць каго-, што-н.’; *паціранне рук* – ‘вялікае задавальненне ад поспеху ў якой-н. справе’; *поўзаць на каленях* – ‘прыніжацца, дагаджаючы’; *складваць рукі* – ‘пераставаць дзейнічаць’; *склаўшы рукі* – ‘нічога не робячы, бяздзейнічаючы’; *станавіцца на калені* – ‘скарацца, падпарадкоўвацца каму-н., прызнаўшы сябе пераможаным’; *трымацца абедзвюма рукамі* – ‘высока цаніць каго-н., даражыць кім-н.’; *трымаць руку* – ‘цалкам падтрымліваць каго-н., быць на чыім-н. баку’; *тыкаць пальцам* – ‘адкрыта, публічна асуджаць, ганіць каго-, то-н.’; *станавіцца на ногі* – ‘папраўляцца пасля хваробы, ачуньваць, выздараўліваць’; *умываць рукі* – ‘адмаўляцца ад удзелу ў чым-н., ухіляцца ад адказнасці’; *хапацца абедзвюма рукамі* – ‘з вялікай ахвотай скарыстоўваць што-н.’; *цягнуць руку* – ‘падтрымліваць каго-н., падзяляючы яго думкі, погляды і пад.’.

Заданне 20. Прачытайце сказы, знайдзіце памылкі пры ўжыванні фразеалагізмаў, устанавіце іх тып (пашырэнне ці звужэнне кампанентнага складу, замена кампанента, неадпаведнасць стылёвай афарбоўкі, неадпаведнасць значэння фразеалагізма сэнсу выказвання, нематываванае расчлянненне фразеалагізма, няправільнае афармленне і інш.) і выпраўце іх.

1. Кніга, якую я прачытаў, да душы здзівіла мяне. 2. Спартсмен прыкладаў усе намаганні, плыў да апошняга дыхання, каб выйграць, і перамога дасталася яму. 3. Гісторыкі сведчаць, што сяляне жылі бедна, надзелы зямлі былі невялікія, як старой бабе сесці. 4. Мы выйшлі з хаты за адным швом. 5. Разгарэлася сапраўдная дыскусія па

абмеркаванні пытання, скрыжоўвалі шпагі многія ўдзельнікі. 6. Вучыцца стараюся ва ўвесь дух, і бацькі, і я радуемся вынікамі маёй вучобы. 7. Хлопчык добра выканаў усю работу, апусціўшы рукавы. 8. Грышка сеў за рычагі, крута развярнуў бульдозер, згарнуўшы гусеніцамі ў кучу грязь – паехаў: ручніком дарога! 9. Сёлета, дзякуй богу, у буслоў было толькі адно бусляня. 10. Бачыла яго і па скуры паўзлі нервовыя мурашкі, казытала душу пачуццё, што гэты паважаны вяскоўцамі чалавек, магчыма, кахае яе. 11. Не, не можа яна паехаць, не дачакаўшыся Сяргея, не пагаварыўшы з ім душа ў душу. 12. Прышло пісьмо пра кіраўніцтва гаспадаркі, якое ліха ўцірае акулеры нават кантралёрам. 13. Засячы сабе на носе: адзнакі павінны быць высокімі, а не, дык ты мяне ведаеш. 14. Што ты цягнеш гуму, думай і рашай хутчэй. 15. Альфай і амегай брыгадных падвозчыкаў было своечасовае назапашванне дабраякасных кармоў для жывёлы.

III. ЛИНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ ВЫВУЧЭННЯ ФРАЗЕАЛОГІІ

З улікам прызнанага сёння навукай і падмацаванага практыкай вывучэння фразеалогіі і засваення фразеалагізмаў як адзінак не толькі мовы, але і культуры народа-стваральніка і носьбіта гэтых адзінак, навучанне фразеалогіі ў сярэдняй і вышэйшай школе цесна звязана з лінгвакультуралогіяй і лінгвакультуралагічным “прачытаннем” зместу і формы фразеалагічных адзінак мовы.

Прадметам лінгвакультуралогіі як навукі, што ўзнікла пры ўзаемадзеянні лінгвістыкі і культуры, з’яўляецца сфера ўзаемадзеяння культуры і мовы “ў дыяпазоне культурна-нацыянальнай самасвядомасці і яго фразеалагічнай рэпрэзентацыі” [23, с. 54], паколькі мова выступае адным са сродкаў існавання культуры, з’яўляецца яе часткай, сродкам засваення, захавання, перадачы культуры і ўмовай яе існавання. Нездарма мова – “унікальны архіў гістарычнай памяці народа, адлюстраванне яго вобраза жыцця, вераванняў, псіхалогіі, маралі, нормаў паводзін” [28, с. 26].

Мэтай лінгвакультуралогіі з’яўляецца вывучэнне мовы як феномена культуры. А паколькі фразеалогія – самастойны ярус моўных адзінак, якія лічацца самымі “культураноснымі”, то менавіта фразеалагічныя адзінкі трапляюць у цэнтр увагі лінгвакультуралогіі, і асноўнай мэтай лінгвакультуралогіі адносна фразеалогіі з’яўляецца “выяўленне спосабаў і сродкаў увасаблення культуры ў змесце фразеалагізмаў” [23, с. 53].

Метады і прыёмы вывучэння фразеалагізмаў. Асноўным метадам лінгвакультуралогіі з’яўляецца *метада лінгвакультуралагічнага аналізу* моўных адзінак, у тым ліку і найперш фразеалагічных. Сутнасць яго заключаецца ў выяўленні і апісанні культурнай інфармацыі, культурна-нацыянальных канатацый, што “ўзуальна суправаджаюць значэнне ў форме вобразных асацыяцый з эталонамі, стэрэатыпамі і іншымі культурнымі знакамі (звычаймі, павер’ямі і да т. п.) і суадносных адзін з другім сродкамі кагнітыўных працэдур, што надаюць гэтым канатацыям асэнсаванне” [76, с. 309–310].

Лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагізмаў беларускай мовы дазваляе выявіць сувязь вобразнай асновы фразеалагізма з эталонам, стэрэатыпам, сімвалам, што выступаюць як культурныя знакі, сувязь паміж выражэннем станоўчай і негатыўнай канатацыяй і выбарам найменняў з’яў, рэчаў, прыродных аб’ектаў, спалучэнняў слоў, якія

сапраўды выбіральных і адлюстроўваюць у пэўнай ступені адметнасць светапогляду, бо абумоўлены найперш асэнсаваннем уласцівасцей, якасцей, дзеянняў самога чалавека і з’яў, якія яго акружаюць і якія служаць матэрыялам для сімвалічнага прыпадабнення іх розным бакам існавання чалавека і выражэння ацэнкі.

Возьмем для ілюстрацыі фразеалагізмы з кампанентам *шапка*, выбар якога на першы погляд тлумачыцца шырокай распаўсюджанасцю і ўжывальнасцю такога віду галаўнога ўбору з ліку шматлікіх. Але галоўнае ў адборы гэтай лексемы – замацаванасць за ёю пэўнай сімволікі, дзякуючы чаму фразеалагізмы з гэтым кампанентам “ўтойваюць” факты матэрыяльнай, духоўнай культуры, светапогляду народа на пэўных этапах яго гісторыі, а створаны з дапамогай гэтага кампанента вобраз кожнага фразеалагізма “становіцца тым своеасаблівым правадніком культуры, дзякуючы якому ажыццяўляецца ўзаемапранікненне дзвюх сяміятычных сістэм – культуры і мовы” [24, с. 280].

Несумненна, што актуалізацыя лексемы *шапка* як складніка і асновы стварэння вобразаў амаль трыццаці фразеалагізмаў [48] абавязана ўжыванню гэтай лексемы з прычыны яе актуалізацыі ў якасці наймення пэўных сімвалаў. Сапраўды, для ўсіх фразеалагізмаў з кампанентам *шапка* характэрна скарыстанне агульнай метафары “шапка”, якая ўжываецца для апісання розных з’яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы гэтаму віду галаўнога ўбору чалавека, прыпісаныя яму ва ўяўленні чалавека і могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца.

Так, вобраз аднаго з ліку дзеяслоўных фразеалагізмаў з кампанентам *шапка* створаны на аснове жэставай сімвалізацыі вітання, прынятага паміж мужчынамі або на аснове выпрацаванага рытуалу здымаць шапку пры ўваходзе ў храм, у дом, за сталом, на пахаванні, пры сустрэчы з пахавальнай працэсіяй і інш. (параўн. чалму, цюрбан у іншых народаў). І гэта стала зыходным для метафарызацыі выразу *здымаць /знімаць шапку* і ўтварэння фразеалагізма са значэннем ‘адносіцца да каго, чаго-н. з глыбокай павагай’, дзе здыманне шапкі пры сустрэчы з кім-н. ці рытуальнае дзеянне чалавека з галаўным уборам у пэўных абставінах прыпадабняецца да выражэння павагі, пашаны ці проста вітання, асабліва пры сустрэчы асоб на адлегласці і немагчымасці выразіць вітанне яшчэ і словамі. Гэтая адзінка перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра пачуццё глыбокай павагі, уважлівых адносін аднаго чалавека да другога.

Другая аснова ўтварэння яшчэ аднаго фразеалагізма абавязаны ўсведамленню шапкі як наймення яшчэ аднаго сімвала – сімвала

абароны чалавека. І тады на аснове метаніміі, дакладней, сінекдахі, калі частка, а гэта шапка, замяняе цэлае – чалавека, утвораны антанімічны папярэдніму паводле значэння фразеалагізм *шапкі не здымаць* перад кім – ‘быць незалежным, самастойным, не ўгоднічаць, не падхалімнічаць перад кім’ і антанімічныя гэтаму фразеалагізмы *шапку зняць* перад кім – ‘уніжацца, падхалімнічаць перад кім, пяткі лізаць каму’; *знімаць шапку* – ‘паводзіць сябе лагодліва, лісліва’. У аснову вобразаў гэтых фразеалагізмаў пакладзена метафара, паводле якой годнасць, раўнапраўе (*шапкі не здымаць*) або, наадварот, прыніжэнне, залежнасць, падхалімства аднаго чалавека перад другім (*шапку зняць*) прыпадабняецца да нездымання ці здымання шапкі. У першым выпадку шапка, якую не здымаюць, – гэта паказчык абароны і незалежнасці, аховы і раўнапраўя з іншымі, а ў другім такі рытуальны жэст з шапкай, што характэрны для выражэння павагі, пашаны да каго-небудзь, не адпавядае сапраўднасці і служыць толькі прыкрыццём няшчырасці і карыслівых мэт выканаўцы такога дзеяння.

Яшчэ адзін аспект культурнай інфармацыі гэтых адзінак захоўваецца і даводзіць пра тое, што непакрытая галава чалавека ў выніку здымання шапкі, як зазначае І. У. Зыкава, “дае таксама магчымасць выкрыць яго ў якіх-небудзь парушэннях, выявіць доказы для яго абвінавачвання” [16, с. 167]. Іншымі словамі, чалавек, які не здымае шапкі, ні ў чым не вінаваты, не мае заган, а які здымае шапку перад другім – гэта ў чымсьці перад ім вінаваты, характарызуецца якойсьці заганай перад другім ці ў параўнанні з ім, а таму і ліслівіць, прыніжаецца перад гэтай асобай, здымаючы шапку. І менавіта гэты скрыты факт сімвалікі лексемы *шапка* ляжыць у аснове негатыўнай канатацыі, якую выражаюць фразеалагізмы *шапку зняць*, *знімаць шапку* і якая выяўляецца пры ўважлівым “прачытанні” культурнай інфармацыі і мэты стварэння вобразаў (параўн. *сінанімічныя віляць хвостом; гнуцца ў дугу; лізаць боты; поўзаць на каленях* і інш., дзе выразна, у адрозненне ад фразеалагізмаў з кампанентам *шапка*, даводзіцца негатыўная ацэнка праз абраныя вобразы-дзеянні, протасітуацыі для адлюстравання няшчырых намераў, выражэння ліслівасці, угодлівасці).

Лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагізмаў нярэдка дапаўняецца *этымалагічнымі даведкамі*, якія датычаць тых адзінак, сэнс якіх ці асобных іх слоў-кампанентаў незразумелы. Так, каб раскрыць і “прачытаць” абраны вобраз дыялектнага фразеалагізма *вожыгам гарэць* – ‘балець надзвычай пякуча’, які служыць для выражэння

і характарыстыкі нябачнай, але вельмі адчувальнай з’явы – моцнага адчування болю, трэба найперш выявіць этымалогію скарыстанага кампанента-лексемы *вожыг*, ці патрэбны этымалагічныя даведкі. Назоўнік *вожаг* – гэта малаўжывальная сёння літаратурная лексема з замацаваным за ёю значэннем ‘дзяржальня вілак, качаргі’ [80, с. 500]. Дыялектны варыянт *вожах* мае некалькі значэнняў: ‘кіёк, якім мяшаюць вуголле ў печы, дровы’; ‘палка, на якую насаджваюць вілкі, качаргу і інш.’ і нават ‘касцёр, вогнішча’ [72, с. 322–323]. Яго варыянты *вожаг*, *вожыг*, як адзначаецца ў этымалагічным слоўніку беларускай мовы, абазначаюць ‘дзяржанне вілак, качаргі, памяла і г. д.’; ‘палка з вострым канцом’; ‘палка з апаленым канцом’ [88, с. 182]. Вядома гэта лексема рускай мове як *о́жег*, *о́жог*, *о́жиг* – ‘палка, якая ўжываецца замест качаргі’, украінскай як *о́жог*, *о́жуг* з тымі ж значэннямі, польскай як *ożeg*, кашубскай як *ożãk*, чэшскай, славацкай як *ožeň*, дыял. *vožeň* ‘дзяржанне вілак, качаргі; палка, якой разграбаюць вуголле’ і іншым славянскім мовам [88, с. 182].

У выніку становіцца зразумелым, што ў аснове вобраза фразеалагізма *вожыгам гарэць* ляжыць метафара, паводле якой тая сіла ўздзеяння пякучасці, нясцерпна моцнага болю, які ў пэўных выпадках і паводле розных прычын адчувае чалавек, прыпадабняецца да моцы і сілы ўздзеяння агню на прыладу (*вожыг*), што непасрэдна звязана з ім ці яго праяўленнем, – палку, якой мяшаюць вуголее ў печы, чапляу, якой выцягваюць з печы гаршкі і пад. Тут абраны адметны кампанент-назоўнік *вожыг* у форме Тв. скл., ці творны параўнання *вожыгам*, для адлюстравання тыповага ў мінулым уяўлення пра сілу болю ад уздзеяння агню праз выкарыстанне параўнання яго ўздзеяння на палку ці прыладу чалавека, дзякуючы якой ён упраўляецца з агнём ці тым, што на агні (параўн. славен. *ožeg* ‘качарга; палка з абпаленым канцом’, макед. *ожег* ‘жалезная качарга’, балг. дыял. *ожег* ‘качарга’ [Тамсама]). Фразеалагізм *вожыгам гарэць* набыў ролю эталона моцы, вялікай сілы болю, які прыраўноўваецца да апёку, уздзеяння агнём.

Этымалагічныя звесткі патрабуюцца і пры лінгвакультуралагічным аналізе многіх іншых фразеалагізмаў, што ўтрымліваюць незразумелыя словы, напрыклад, *з’язджаць з глузду* – ‘вар’яцець, станавіцца псіхічна хворым’ і ‘дзеінічаць неразумна, рабіць глупства’ (лексема *глузд*), *у віру на калу* – ‘вельмі далёка, у аддаленым месцы (быць, знаходзіцца, будавацца і пад.)’ (лексема *кол*) і многія іншыя адзінкі з мінулых часоў.

Дапаўняе метадад лінгвакультуралагічнага аналізу і *краіназнаўчы каментарый*, які выкарыстоўваецца, калі патрэбна раскрыць сэнс фразеалагізма, выявіць культурную інфармацыю з прычыны “зацемненай” семантыкі невядомага слова як абазначэння пэўнага і зраз невядомага гістарычнага ці культурнага факта з жыцця беларускага ці іншага народа. Напрыклад, беларускі фразеалагізм *адрабляць шарварку* – ‘марудліва, абыякава, без старання рабіць якую-небудзь справу’ выяўляе сувязь з архетыпічным супрацьпастаўленнем “свой – чужы” і адпаведна “добра – дрэнна”, паколькі абавязаны сваім утварэннем пераасэнсаванню свабоднага словазлучэння *адрабляць шарварку*, у якім назоўнік *шарварка* як устарэлая сёння адзінка ў свой час абазначала ‘грамадскую працоўную павіннасць па будаўніцтве і рамонце дарог, мастоў, грэбляў’. Такі абавязак насельніцтва быў характэрны на тэрыторыі Беларусі з часоў Вялікага Княства Літоўскага і дайшоў, напрыклад, у Заходняй Беларусі, амаль да сярэдзіны ХХ ст. Брукаваныя вуліцы ў мястэчках, будынкі агульнага грамадскага ўжывання рамантаваліся, прыводзіліся ў парадак паводле чаргі як адрабленне шарваркі. Зразумела, што выкананне працы не на сваім, а на грамадскім участку было абавязковым, а таму выконвалася без вялікай ахвоты і старання. Так канкрэтны факт з гісторыі Беларусі, яго найменне было абрана як базавы матэрыял для ўтварэння новай адзінкі як наймення і, галоўнае, для ацэнкі, выражэння адносін да новага абстрактнага паняцця (параўн. сінанімічныя фразеалагізмы *цягнуць валынку, цягнуць каніцель, цягнуць ката за хвост*).

Без уліку каментарыяў *гістарычнага парадку* нельга правесці лінгвакультуралагічны аналіз, напрыклад, такіх фразеалагізмаў, як *адпраўляць у штаб Духоніна* – ‘расстрэльваць’; *адкрываць Амерыку* – 1) ‘гаварыць, аб’яўляць пра даўно ўсім вядомае’ і 2) ‘знаходзіць, выяўляць што-небудзь зусім новае’; *як дзядзька ў Вільні* – ‘збянтэжана, непрывычна, ніякавата (адчуваць)’; *пацёмкінская вёска* – ‘ашуканства, паказуха, за якой хаваецца дрэнны стан чаго-небудзь’; *як Мамай /Батый прайшоў* – ‘дзе-небудзь поўны беспарадак, неразбярыха’ і інш.

Як можна заўважыць, прымяненне кожнага віду аналізу пры вывучэнні фразеалогіі служыць дапаўненнем, пашырэннем магчымасцей “прачытання”, усебаковага пазнання фразеалагізмаў, паколькі пры аналізе фразеалагічных рэсурсаў кожнай мовы адзін від дапаўняецца другім, вымушае прымяняць іншыя ці, як адзначае В. І. Паставалава, “лінгвакультуралагічны аналіз у фразеалогіі мае патрэбу ў дапаўненні яго лінгвакагнітыўным і іншымі відамі аналізаў у рэчышчы антрапалагічнай лінгвістыкі” [67, с. 32], бо менавіта вы-

карыстанне комплексу аналізаў, прыёмаў дае магчымасць выявіць культурную аснову фразеалагізмаў. І тады пры кагнітыўна-лінгвакультуралагічным асвятленні фразеалагізмы раскрываюць свой змест, прадстаўляючы і выступаючы своеасаблівым тэкстам, які, паводле вызначэння М. Л. Каўшовай, дае розныя тыпы інфармацыі: *дэнататыўную* як пэўную сацыяльна-культурную ўстаноўку, правіла, *ацэначную* як спосаб таму, хто гаворыць ці слухае, выразіць ці ўспрыняць станоўчую або адмоўную ацэнку таго, што абазначана фразеалагізмам, *матывацыйную* як вызначэнне ўнутранай формы фразеалагізма праз яе вобраз [21, с. 165].

1. Спосабы ўтварэння і вытокі, крыніцы фразеалагізмаў

Фразеалагізмы як новыя, другасныя адзінкі мовы ўтвараюцца шляхам *пераасэнсавання*, ці *фразеалагізацыі*, *ідыяматызацыі*, гатовых адзінак мовы як свабодных спалучэнняў слоў, у выніку чаго яны атрымліваюць новае, фразеалагічнае, значэнне. Напрыклад, у вобразе фразеалагізма *дзверы адчынены /расчынены /парасчынены* – ‘хто-н. мае свабодны доступ куды-н., для каго-н. створаны спрыяльныя ўмовы’ ляжыць метафара, якая прыпадабняе абстрактнае паняцце – доступ, сувязь, кантакт, дружба – канкрэтнаму факту – адчыненым дзвярам, якія сімвалізуюць магчымасць аднаму чалавеку ці многім што-небудзь спазнаць, пра нешта новае даведацца, атрымаць магчымасць, мець спрыяльныя ўмовы для выканання новага дзеяння, ажыццяўлення ўзаемаадносін і пад. у выніку пранікнення знадворку ўнутр (*У нас маладому чалавеку дзверы ўсюды адчынены. Хочаш – ідзі рабочым на завод, вытрымае конкурс у інстытут – вучыся, скажам, на інжынера.* М. Гроднеў). Фразеалагізм канстатуе факт магчымасці ўбачыць, пазнаць, наладзіць і пад. дзякуючы адчыненым дзвярам.

Ці возьмем фразеалагізмы з кампанентам *сцяна* як найменнем найбольш важнай канструкцыі хаты, дома, будынка, што служаць для наймення, характарыстыкі і ацэнкі эмацыянальнага стану чалавека. Гэта, напрыклад, дзеяслоўныя фразеалагізмы *палезці на сцяну* – ‘пачаць крайне ўзрушацца, раздражняцца, злавацца’; *лезці на сцяну* – ‘крайне ўзрушвацца, раздражняцца, злавацца’, якія служаць для перадачы высокай ступені выражэння розных эмоцый у іх праяўленні (*Дасталося мне, але ж і з яго, праклятага, хапіла. Ледзь на сцяну не палез ад злосці, як растлумачыў перакладчык сэнс збітых рог.* А. Пальчэўскі; *Апейкаўская ўпартая парода!.. Знарок ле-*

зе на сцяну, каб даказаць сваю нягоршасць перад братам. І. Мележ). Вобразы фразеалагізмаў, па-першае, захоўваюць і даносяць інфармацыю пра скрытыя веды аб войнах у далёкім мінулым, калі гарады, паселішчы абносіліся высокімі каменнымі ці драўлянымі сценамі, а зверху на тых, хто штурмаваў гэтыя сцены – лез на сцяну, “стралялі, іх калолі, аблівалі кіпнем і гарачай смалой, закідвалі камянямі. *Лезці на сцяну* азначала праяўляць выключную смеласць, а таксама – іншым разам – і безразважную гарачнасць” [4, с. 667]. Па-другое, фразеалагізмы ілюструюць метафарычнасць мыслення, дзякуючы чаму становіцца зразумелым, як ад станоўчай ацэнкі канкрэтнага дзеяння чалавека, што называюць словазлучэнні *лезці на сцяну, палезці на сцяну*, назіраецца пераход пры іх метафарызацыі ў працэсе фразеалагізацыі да наймення такога абстрактнага паняцця, як эмоцыя, і да адмоўнай ацэнкі такога эмацыянальнага стану чалавека, як узбуджэнне, раздражненне ці злосць, якія былі характэрны воінам, што абаранялі “сваю” тэрыторыю, “сваю” прастору – уласны дом, зямлю, радзіму.

Выказваюць меркаванне і пра ўзнікненне фразеалагізма *лезці на сцяну* са свабоднага словазлучэння, але ў выніку яго аднясення да характарыстыкі дзеянняў “раз’юшаных, раздражнёных ці напалоханых жывёл. Напрыклад, у байцы К. Крапівы “Далікатныя парасяты”: “Наставіўшы хібы і папусціўшы пену, на дзверы лезуць і на сцену”. Або ў апавяданні Ядвігіна Ш. “Чортава ласка”: “Раве скаціна, аж на сцену лезе, а з хлява ані руш!” [31, с. 252].

Крыніцай, вытокаам свабодных выразаў для іх пераасэнсавання, фразеалагізацыі служаць:

1) *свабодныя спалучэнні слоў*, якія часцей за ўсё пераасэнсоўваюцца ў выніку метафарызацыі, напрыклад, фразеалагізм *дзверы зачынены /зачыніліся* – ‘хто-н. не мае свабоднага доступу куды-н., пазбаўлены якіх-н. магчымасцей’, які выступае з супрацьлеглым паводле значэння да вышэй узгаданага фразеалагізма *дзверы адчынены /расчынены /парасчынены* і вобраз якога таксама заснаваны на метафары, што прыпадабняе прасторавыя і міжасобасныя адносіны. Тут зачыненыя дзверы сімвалізуюць немагчымасць уваходу ў “чужую” прастору і адсутнасць умоў для ажыццяўлення новага дзеяння, для наладжвання добрых сувязей з іншымі людзьмі і інш. (*Ты ж маеш доступ у “вышэйшыя сферы”, а нам туды зачынены дзверы, – даволі суха адказаў Лабановіч.* Я. Колас). Фразеалагізм *дзверы зачынены /зачыніліся* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра спыненне ці поўную немагчымасць кантактавання, доступу куды-небудзь;

2) *састаўныя тэрміналагічныя выразы* з розных галін навукі і тэхнікі, сфер жыцця, напрыклад: фразеалагізмы *акцыі падаюць* –

‘чые-небудзь шансы на поспехі ці значэнне, уплыў каго-небудзь зніжаюцца’; *акцыі падымаюцца* – ‘чые-небудзь шансы на поспехі ці значэнне, уплыў каго-небудзь узрастаюць’; *залаты фонд* – ‘самае лепшае, самае каштоўнае, самае значнае’; *зводзіць канцы з канцамі* – 1) ‘задавальняць жыццёвыя патрэбы, знаходзячы выйсце з цяжкага матэрыяльнага становішча’ і 2) ‘пераадольваючы якія-небудзь перашкоды, спраўляцца з цяжкасцямі’; *у ажуры* – 1) ‘добра, паспяхова, удала, як і павінна быць’ і 2) ‘паспяховы, удалы, такі, як і павінны быць’ бяруць выток з эканамічнай тэрміналогіі; *аддаваць чэсць, браць на мушку, браць у палон, выбываць са строю, на прээднім плане, пахне порахам, уступаць у строй, шырокім фронтам* і інш. – з ваеннай тэрміналогіі; і інш. [5, с. 106–124];

3) *пераасэнсаваныя выразы ці гатовыя фразеалагізмы з Бібліі*, напрыклад: *ад Адама* – 1) ‘з даўніх часоў, здаўна’ і 2) ‘здалёк’; *адамаў яблык* – ‘другая назва кадыка ў мужчын’; *іерыхонская /ерыхонская труба* – ‘чалавек з вельмі гучным голасам’; *каінава пячаць* – ‘след злачыннасці’; *мафусаілаў век* – ‘вельмі доўгае жыццё, даўгалецце’; *пацалунак юды ці юдаў пацалунак* – ‘зрадніцкі ўчынак пад маскай добразычлівасці, дружбы’; *у касцюме Адама* – ‘без усякага адзення, голы’ і інш.

З ліку адзінак гэтай групы разгледзім фразеалагізм *казёл адпушчэння* – ‘той, на каго звальваюць чужую віну, адказнасць за другіх’, крыніцай якога з’яўляецца тэкст Бібліі пра старажытнаяўрэйскі рытуал ускладання грахоў народа на жывога казла і забівання казла як ахвярапрынашэнне. Вобраз фразеалагізма суадносіцца з заморфным кодам культуры, ці тым стэрэатыпным уяўленнем аб якасцях, уласцівасцях жывёлы (тут з ліку найменняў жывёл, заанімаў, абраны казёл) як крыніцы ці спосабу асэнсавання чалавекам такога паняцця, як ахвяраванне ўвогуле і ахвяра Богачалавека ў імя чалавецтва ў прыватнасці. Унутраная форма адзінкі даводзіць, што казёл абраны як жывёла нявінная, але ў чымсьці ўсё ж вызначаецца (у гэтым выпадку яго паводзіны, нядобры пах, дэманічная сіла). У аснове вобраза новай адзінкі ляжыць метафара, паводле якой назіраецца прыпадабненне ролі казла як ахвярапрынашэння да ролі чалавека, на якога ўскладаецца чыясьці віна, ці які без віны вінаваты, або таго, хто аказваецца ў ролі абранага на такое. І фразеалагізм *казёл адпушчэння* выконвае ролю стэрэатыпага ўяўлення чалавека пра ўяўную віну таго, хто павінен адказваць за чыюсьці яўную віну, грахі ці праступкі другога чалавека;

4) *пераасэнсаванне выказаў са старажытных міфаў і легендаў*, напрыклад: *аўгіевы стайні /канюшні* – 1) ‘вельмі забруджа-

нае памяшканне’ і 2) ‘поўнае бязладдзе, назвычайная запушчанасць спраў у якой-небудзь арганізацыі’; *ахілесава пята* – ‘найбольш слабае, паражальнае месца’; *двухаблічны /двулікі Янус* – ‘крывадушны чалавек’; *пракрустава ложка* – ‘мерка, пад якую сілком, штучна падганяюць ці прыстасоўваюць пад што-небудзь’; *сядлаць Пегаса* – ‘займацца паэзіяй, пісаць вершы’; *траянскі конь* – 1) ‘ашуканства, хітры падман’ і 2) ‘чалавек, які са здрадніцкімі намерамі дамагаецца чыйго-небудзь даверу, выдае сябе не за таго, кім з’яўляецца на самай справе’; *укладвацца ў пракрустава ложка* – ‘насільна прыстасоўвацца да чаго-небудзь, падганяцца да пэўнай меркі’ і інш.

Дзякуючы такой крыніцы для ўтварэння фразеалагізмаў у розных мовах свету маюцца ідэнтычныя адзінкі, як, напрыклад, *ахілесава пята*, што мае адпаведнікі: руск. *ахиллесова пята*, англ. *Achilles’ heel* ці *the heel of Achilles*, ням. *die Ferse des Achilles*, ісп. *el talon de Aquiles* і інш., выток якога звязаны з міфам, паводле якога марская багіня Фетыда акнула свайго сына Ахілеса ў свяшчэнную ваду падземнай ракі Стыкс, каб зрабіць яго несмяротным. Але пятка, за якую, апускаючы ў ваду, трымала маці малога, засталася неабароненым месцам. І Ахілес, які ў час Траянскай вайны праславіўся подзвігамі, быў забіты Парысам, страла якога была накіравана ў пяту героя. Фразеалагізм *ахілесава пята* як пераасэнсаваны выраз набыў ролю эталона слабага месца чалавека (*Калі б то быў які-небудзь іншы прадмет, дык, можа, Алесь ужо з першай мінуты і ўбіўся б у належную каляю. А то хімія – яго “ахілесава пята”, самае слабае месца.* Б. Стральцоў);

5) *пераасэнсаванне* выразаў з твораў мастацкай літаратуры, напрыклад, фразеалагізмы *людзьмі звацца* – ‘быць свабоднымі, шчаслівымі, займаць у жыцці належнае чалавеку месца’ абавязаны вершу “А хто там ідзе?” Я. Купалы (*А чаго ж, чаго захацелася ім, /Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім? /– Людзьмі звацца*); *плячысты на живот* – ‘прагны да яды, пражэрлівы, любіць многа есці’ і ‘таўстапузы’ – вершу “Фрыцавы трафеі” К. Крапівы (*Сала, масла, цукар, мёд гітлераўца вабяць: фрыц плячыты на живот і мастак паграбіць*); *свінтус грандыёзус* – ‘ганебны, няўдзячны чалавек, нахабнік’ – выразу з камедыі “Хто смяецца апошнім” К. Крапівы; *сіняя птушка* – ‘сімвал шчасця; тое, што ўвасабляе для каго-небудзь найвышэйшае шчасце’ – назва п’есы бельгійскага паэта і драматурга М. Матэрлінка “Сіняя птушка”; *ківаць на Пятра* – ‘звальваць віну на іншых’, крыніца якога – мараль байкі “Люстэрка і малпа” І. А. Крылова, дзе ў перакладзе М. Клімковіча на беларускую мову чытаем: *Што Клімыч рукі грэць умее, – людзі знаюць; /Пра хабар Клімычу чытаюць /А ён украдкаю ківае на Пятра*, і інш.;

б) ідыяматызацыя перыфразу, ці пераход іх у фразеалагізмы ў выніку шырокага выкарыстання пэўных перыфразу, напрыклад: *белая смерць* – ‘соль’; *богава нявеста* – ‘манашка’; *божы палец* – ‘дубінка гумовая’; *каралева палёў* – ‘кукуруза’; *каралева спорту* – ‘лёгка атлетыка’; *моцны пол* – ‘мужчыны’; *паўночны шоўк* – ‘лён’; *прыгожы пол* – ‘жанчыны’; *слабы пол* – ‘жанчыны’; *чорнае золата* – ‘нафта’ і інш.

Пераход перыфразу у разрад фразеалагічных адзінак разгледзім на прыкладзе фразеалагічнай адзінкі *белыя мухі* – ‘снег, сняжынкi. Пра снег, што падае’, якая абавязана сваім утварэннем перыфразу як тропу, што заключаецца ў замене звычайнага слова *снег* апісальным выразам *белыя мухі*. Немалаважным фактарам пераходу ў разрад фразеалагічных з’яўляецца тое, што перыфраз *белыя мухі* служыць для вобразнага наймення, эмацыянальнага ўспрымання і ўздзеяння і асабліва для выдзялення адной з ліку іншых прыкмет такога прыроднага рэчыва, як снег, сняжынкi, што выяўляецца ў час іх выпадання. Новая адзінка суадносіцца з заонімным (праз кампанент-энтамонім *мухі*) і каляровым (праз кампанент *белыя*) кодамі культуры. Іх адбор і спалучэнне – гэта, па-першае, сінтаксічная мадэль “прыметнік + назоўнік” як тыповае словазлучэнне для ўтварэння фразеалагізмаў; па-другое, як вынік назіральнасці чалавека і даніна метафарычнасці яго мыслення, што пераводзіць свабоднае спалучэнне слоў у новую адзінку мовы. І калі каляровы кампанент-прыметнік *белы* выступае ў сваім зыходным значэнні – ‘які мае колер снегу, малака’ [80, с. 365], што выяўляе непасрэдную сувязь са снегам як падказку перыфрастычнага выразу-загадкі, то кампанент *мухі* скарыстаны паводле асацыяцыі і на аснове ўстанаўлення знешняга падабенства паміж часцінкамі снегу, сняжынкамі з мухамі ў часе іх палёту ў паветры: мухі, як і сняжынкi, лятаюць, кружацца, іх многа. А для вобразнага ўспрымання чорны ці цёмны колер мух заменены на белы, уласцівы снегу. І фразеалагізм *белыя мухі* набыў ролю эталона для вызначэння чалавеку адметнага снегу, ці таго лёгкага, ціхага ападання снегу ў паветры, і тым самым для выражэння экспрэсіі, адносін да такой прыроднай з’явы і яе станоўчай ацэнкі.

Перыфрастычныя фразеалагічныя адзінкі, што ўзнікаюць на базе асобных слоў, можна прадставіць, паводле С. А. Гваздарова, у выглядзе наступных разнавіднасцей:

а) уласна перыфрастычныя ўтварэнні, што вобразна ўказваюць на асобныя прыкметы і прадстаўляюць з’явы рэчаіснасці, напрыклад: *чорнае золата* – ‘нафта’;

б) табуіраваныя ўтварэнні, што ўзніклі як іншасказы, калі сапраўдную назву вымаўляць забаранялася (табу), напрыклад: *нячыстая сіла* – ‘чорт, д’ябал’;

в) эўфемістычныя ўтварэнні, з дапамогай якіх больш мякка, ветліва называюцца з’явы, што па той ці іншай прычыне лічацца непрыстойнымі, напрыклад: *адыходзіць на той свет* – ‘паміраць’; *у касцюме Адама, у касцюме Евы, у чым маці нарадзіла* – ‘без усякага адзення, голы’; *камбінацыя з трох пальцаў* – ‘дуля, фіга’;

г) дысфемістычныя ўтварэнні, ці такія, у якіх звычайна найменне замяняецца крыўдным, грубым (працэс, процілеглы эўфемізацыі): *чарнільная душа* ці *канторскі пацук* з агульным значэннем ‘канцылярскі чыноўнік, бяздушны фармаліст, бюракрат’;

д) выразы, у якіх ствараецца памылковы вобраз шляхам выкарыстання слоў, што не адпавядаюць семантычна сутнасці абазначанай з’явы, але маюць гукавое падабенства з матывавальнай базай; у гэтых выпадках нярэдка скарыстоўваюцца словы, якія ў мове не існуюць у свабодным выглядзе, а спецыяльна прыдуманія, напрыклад: *прадаваць дрыжыкі* – ‘дрыжаць ад холаду’; *даваць драпака* – ‘уцякаць’;

е) выразы, у якіх адзін з кампанентаў суадносіцца фармальна і семантычна з матывавальнай базай і якія прадстаўляюць як бы складаную форму слова – матывавальнай базы: *наводзіць чысціню* – чысціць; *атрымаць перамогу* – перамагчы [10];

7) *ідыяматызацыя*, ці *фразеалагізацыя*, *параўнальных зваротаў*, напрыклад: *як гусь з парасём* – ‘не разумеючы адзін аднаго, парознаму адносячыся да прадмета размовы’; *як лапцем па цымбалах* – ‘вельмі недарэчна і нетактоўна’; *як Марка па пекле* – ‘безупынна і бесталкова’; *як маслам па душы* – ‘вельмі падабаецца, вельмі прыемна’; *як па масле* – ‘вельмі лёгка, добра, без перашкод і ўскладненняў’; *як перст* – ‘зусім (адзін), без сям’і’; *маўчаць як рыба* – ‘зацята’; *як рыба ў вадзе* – 1) вельмі свабодна, натуральна і проста (адчуваць сябе)’ і 2) ‘досыць свабодны, упэўнены, натуральны’; *патрэбны як рыбе парасон* – ‘зусім не, ніколькі не (патрэбны каму-небудзь)’ і інш.

Пераасэнсаванне параўнальных зваротаў і ўтварэнне новых адзінак мовы праілюструем на прыкладзе двух кампаратыўных фразеалагізмаў – <як /што> *нож у сэрца* і *як нажом па сэрцы* з агульным значэннем ‘што-небудзь непрыемнае, нясцерпнае, такое, што выклікае душэўны боль’, якія абодва ўтвораны ў выніку фразеалагізацыі параўнальных зваротаў.

Метафарычны вобраз фразеалагізмаў даводзіць аб прыпадабненні нясцерпнага душэўнага болю да дзеяння чалавека нажом у сэрца (падразумяваецца дзеянне праткнуць, укалоць) ці па сэрцы (падразумяваецца дзеянне рэзаць, парэзаць, разрэзаць). Тут выбар кампанента-лексемы *сэрца* абумоўлены тым, што сэрца з’яўляецца найважнейшым органам кровазвароту і выступае сімвалам жыццядзейнасці чалавека, сукупнасці эмоцый і адчуванняў, а яшчэ на аснове метаніміі абазначае чалавека як цэлае праз цэнтральны і найбольш важны яго орган-частку. Факультатыўны кампанент *як* выступае ў якасці мадальна-параўнальнай часткі, што выражае здагадку ці дапушчэнне.

Перавод параўнальнага зварота ў фразеалагізм адбываецца праз пераўтварэнне кампаратыўнага значэння гэтых выразаў у метафарычныя, калі параўнанне рэалізуе ўжо не толькі ўласцівасць, але і дэсемантызаваную экспрэсію ўзмацнення. Як вынік такой структуры абраных вобразаў-эталонаў, без якіх не можа рэалізавацца кампаратыўная семантыка, замацавана сімволіка новых адзінак: фразеалагізмы *<як /што> нож у сэрца і як нажом па сэрцы* выступаюць у ролі эталонаў чагосьці вельмі пакутлівага, нясцерпнага, непрыемнага ў адчуваннях, перажываннях чалавека;

8) базай для ўтварэння фразеалагізмаў служаць прыказкі, дакладней фразеалагізмы ўтвараюцца ў выніку *ўсячэння ці скарачэння прыказак*, якія па структуры суадносяцца з простым ці складаным сказам і з якіх часцей за ўсё абіраюцца тыя, што маюць поўнае ці частковае пераноснае значэнне. Напрыклад, прыказка *Танелец і за саломінку хапаецца* (У бязвыхадным становішчы, калі няма выбару, звяртаюцца да безнадзейнага сродку) стала асновай утварэння фразеалагізма *хапацца за саломінку* – ‘шукаючы выйсця, спрабаваць выратавацца хоць якім, хоць і ненадзейным спосабам’. А фразеалагізм *мая, твая, яго, яе, ваша, іх, іхняя хата з краю* – ‘каго-н. зусім не датычыцца; што-н. не мае ніякіх адносін да каго-н.’ абавязаны ўсячэнню другой часткі складанага сказа як структуры прыказкі *Мая хата з краю, нічога не знаю*, якая складаецца з дзвюх частак і ўтварае складаны бяззлучнікавы сказ [49, с. 16–25].

Практычны матэрыял

Заданне 1. Прачытайце фразеалагізмы з агульным дзеяслоўным кампанентам *гуляць*, устанавіце іх значэнне. Якое значэнне мае дзеяслоў *гуляць* у свабодным сваім ужыванні? Прасачыце, ці захоўвае яго дзеяслоўны кампанент у складзе фразеалагізмаў? Што паслужыла вытокаў утварэння фразеалагізмаў? Як утвораны прыведзеныя фразеалагізмы?

Гуляць у адны вароты; гуляць у бірулькі; гуляць у жмуркі; гуляць у ката і мышку /у кошкі-мышкі; гуляць у паддаўкі; гуляць у хованкі; вецер гуляе ў кішэнях; вецер у галаве гуляе; трус у карты не гуляе; чэрці вяселле гуляюць.

Заданне 2. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне і прыём, троп, які ляжыць у аснове пабудовы кожнага (аксюмаран, алітэрацыя, антытэза, гіпербала, градацыя, каламбур, літота, метанімія, метафара, рыфма, таўталагія). Якая роля гэтых прыёмаў ва ўтварэнні фразеалагізмаў?

Ад зямлі не адрас; варочаць горы; воленс-ноленс; грэбці лапатай; жывы труп; задаваць храпавіцкага; залатыя горы абяцаць; замуж за пана Пясоцка; з'ездзіць у рыгу; з плеч ды ў печ; зух супроць /супраць мух; кату на пяту; куку ў руку; купіла хвост залупіла; неба з аўчынку здаецца; мора на калена; мудрыкі на хітрыкі; мухі не пакрыўдзіць; намыліць пяты не да тае хаты; не нашага носа проса; ні да рады ні да звады; нос не дарос; пацеха з пустога меха; прайсці Крым і Рым; хадзіць ходырам; цямя-лямя; хоць у плуг запрагай; шахер-махер; як з раку смаку.

Заданне 3. Прачытайце тэкст. Пра гісторыю ўзнікнення якога фразеалагізма расказвае аўтар? Як і калі можна выкарыстаць матэрыял на ўроку?

Першымі вокладкамі, як сведчыць гісторыя, былі якраз прыгожа аздобленыя васковыя таблічкі са слановай косці. Імі абкладвалі спярша манастырскія кнігі.

Аправа рукапісаў штораз удасканальвалася.

Некалькі пергаменных сшыткаў злучаліся адзін з адным, а тады на спінкі ім падкладваўся вялікі кавалак тканіны так, каб яго краі заходзілі ў спецыяльныя ямкі, зробленыя ў драўляных дошках – вокладках кнігі.

Гэтыя дошкі былі найчасцей дубовыя, букавыя, кляновыя. Памяць пра драўляныя кніжныя вокладкі жыве і цяпер у выразе “прачытаць ад дошкі да дошкі” – гэта значыць, ад пачатку да канца. Як пра пергамен – у выразе “і на валовай скуры не спішаш”...

Вокладкі-дошкі абцягвалі скураю, валоваю ці свіною, а каб пергамен пры сырым надвор'і не карабаціўся, завязвалі шнуркамі або зашпільвалі металічнымі засцежкамі. А. Клышка

Заданне 4. Прачытайце фразеалагізмы рускай мовы, падбярыце адпаведныя ім у беларускай і вызначце іх вытокі, крыніцы ўтварэння. Якія стэрэатыпныя ўяўленні адлюстраваны ў вобразных асновах фразеалагізмаў?

Братъ под своё крыло; вить гнездо; вольная птица; вылететь из гнезда; девятый вал; заговаривать зубы; закидывать удочки; заметать следы; и след простыл; как рукой сняло; как с цепи сорвался; перемывать косточки; поджечь хвост; подрезать крылья; показывать зубы /когти; разводит мосты; стоят на задних лапках; через час по чайной ложке.

Заданне 5. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце значэнне кожнага і вызначце, якія традыцыі, звычкі, павер'і, забабоны і пад. знайшлі ў іх адлюстраванне і фіксацыю.

Аж у роце чорна; вадзіць казу; выводзіць на чыстую ваду; вынесці ўперад нагамі; завязаць вузляк; з лёгкай рукі; зубы заговарваць; нарадзіцца пад шчаслівай зоркай; скласці рукі; устаць з левай нагі; чортаў тузін; чорная кошка дарогу перабегла; як за каменнай сцяной; як на дзяды; як на каменную сцяну; як рукой зняло; як у ваду глядзеў; як чорт ад ладану.

Заданне 6. Прачытайце фразеалагізмы, назавіце значэнне кожнага. Якія асацыяцыі ўзнікаюць у вас пры іх чытанні і як гэта звязана з крыніцай, вытокамі іх паходжання?

Авохці мне! апошні з магікан; архіпелаг ГУЛАГ; блуканне па пакутах; варона ў паўлінавых пёрах; воз і цяпер там; выдраць лысаму валасы; вясельны генерал; голы кароль; глядзець у корань; дзям'янава юшка; ёсць яшчэ порах у парахаўніцах; жаба ў каляіне; людзьмі звацца; ля разбітага карыта; мёртвыя душы; настаўляць акуллары; наступаць на граблі; ні бэ ні мя; плячысты на жывот; рыцар ночы; хварэць на пана; язык гладка ходзіць; як дзядзька ў Вільні; як ойча наш; як папа Карла; як шчыгрынавая скура.

Заданне 7. Адною з крыніц узнікнення фразеалагізмаў з'яўляюцца прыказкі. Аднавіце прыказкі па прыведзеных фразеалагізмах беларускай і рускай моў.

Бел. *Абы дзень да вечара* → ... (Абы дзень да вечара, а там печ увечары); *абяцанка-цацанка* → ... (Абяцанка-цацанка, а дурню радасць); *адальюцца слёзы* → ... (Адальюцца воўку авечыя слёзы); *вочы калоць* → ... (Праўда вочы коле); *гнацца за двума зайцамі* → ... (За двума зайцамі пагонішся, ніводнага не зловіш); *губа не дура* → ... (Губа не дура: знае, што прымае); *журавель у небе* → ... (Лепш сініца ў руцэ, чым журавель у небе); *<i>кнігі ў рукі* → ... (Вучонаму і кнігі ў рукі); *крывое кола* → ... (Крывое кола на сябе бруд /балота кідае); *мая, твая, яго, яе, ваша, іх, іхняя хата з краю* → ... (Мая хата з краю, нічога не знаю); *мора па калена* → ... (П'янаму мора па калена); *палец у рот не кладзі* → ... (Не кладзі сабаку палец у рот); *пужаная варона* → ... (Пужаная варона <i>куста баіцца); *раса вочы выядае* → ... (Пакуль сонца ўздыдзе – раса вочы выесць); *сабака на сене* → ... (Сабака на сене ляжыць, сам не есць і другім не дае); *сініца ў руках /у руцэ* → ... (Лепш сініца ў руцэ, чым журавель у небе); *стары верабей* → ... (Старога вераб'я на мякіне не правядзеш); *як /бы гарох пры дарозе* → ... (Як гарох пры дарозе, хто ні ідзе – ушчыпне).

Руск. *На кривой не объедешь* → ... (На кривой лошади плута не объедешь); *лыком шит* → ... (Хоть лыком шит, да мылом мыт); *ни за копеечку* → ... (Пропал рублик ни за копеечку); *как с гуся вода* → ... (Лейся беда, как с гуся вода); *запретный плод* → ... (Запретный плод сладок); *и книги /карты в руки* → ... (Кто больше знает, тому и книги в руки).

Заданне 8. Прачытайце эквівалентныя фразеалагізмы беларускай і рускай моў, устанавіце іх значэнне і назавіце крыніцу іх паходжання. Дапоўніце, па магчымасці, эквівалентнымі фразеалагізмамі з англійскай, нямецкай, французскай ці іншых моў. Вашы назіранні і вывады?

Абяцаная зямля – обетованная земля – ...

Адамаў яблык – адамово яблоко – ...

Блудная /заблудная /аблудная авечка – заблудшая овца – ...

Блудны сын – блудный сын – ...

Вавілонскі гармідар – вавилонское столпотворение – ...

Валтасараў баль – валтасаров бал – ...

Воўк у авечай скуры /шкуру – волк в овечьей шкуре – ...

Дамоклаў меч – домоклов меч – ...

Забаронены плод – запретный плод – ...

*Закопчаць свой талент у зямлю – зарываць /зарыць талент
в землю – ...*

Каінава пячаць – каінова печать – ...

Мафусаілаў век – мафусаілов век – ...

Садом і гамора – содом и гоморра – ...

У касцюме Адама – в костюме Адама – ...

Заданне 9. Прачытайце фразеалагізмы. Якое значэнне кожны з іх мае? Раскрыце вытокі фразеалагізмаў праз вызначэнне гістарычнай падзеі, пэўнага факта гісторыі, што паслужылі асновай метафарычных вобразаў прыведзеных фразеалагізмаў (Выкарыстайце “Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава).

Адпраўляць у Магілёўскую губерню; адпраўляць у штаб Духовіна; варфаламееўская ноч; вось табе <бабка> і Юр’еў дзень! вярста каломенская; жывы летапіс; китаяская сцяна; пацёмкінская вёска; шапка Манамаха; як Мамай /Батый прайшоў; як швед пад Палтавай.

Заданне 10. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне. Якія старажытнагрэчаскія міфы паслужылі крыніцай узнікнення прыведзеных фразеалагізмаў? Дапішыце адпаведнікі з іншых моў. Як можна назваць наяўнасць такіх фразеалагізмаў у розных мовах адным словам?

Арыядніна нітка – ...

Асядлаць пегаса – ...

Аўгіевы канюшні /стайні –

Ахілесава пята – ...

Двухаблічны /двулікі Янус – ...

Гордзіеў вузел – ...

Звязвацца вузамі Гіменя – ...

Скрыня пандоры – ...

Танталавы мукі – ...

Траянскі конь – ...

У абдымкі /абдоймы Марфея – ...

Узор: *ахілесава пята* – руск. *ахиллесова пята* – англ. *Achilles’ heel* ці *the heel of Achilles* – ням. *die Ferse des Achilles* – ісп. *el talon de Aquiles*.

Заданне 11. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне і крыніцу, выток іх утварэння паводле сферы дзейнасці чалавека, яго прафесіі, роду заняткаў і пад.

Акцыі падаюць; белымі ніткамі шыта; браць на абардаж; браць на буксір; даваць задні ход; даць газу; даць здачы; закладваць фундамент; заключны акорд; закручваць гайкі; здымаць стружку; знімацца з якара; зорка першай велічыні; іграць першую скрыпку; кінуць якар; круціць баранку; лакмусава паперка; на другім /на заднім плане; надзяваць маску; напасці на след; на ўсіх парах; на халастым хаду; нізкай пробы; ні на гран; першая скрыпка; у абцугі браць; як па нотах.

Заданне 12. Прачытайце іншамоўныя выразы, запішыце іх літарамі беларускага алфавіта. Што яны абазначаюць? Да якіх адзінак адносяцца паводле паходжання? Якія іх вытокі?

Alma-mater – ...; carte blanche – ...; de facto – ...; de jure – ...; homo sapiens – ...; idee fixe – ...; memento mori – ...; persona non grata – ...; post factum – ...; post scriptum – ...; pro forma – ...; vis-à-vis – ...; volens nolens – ...; terra incognita – ...; tete-a-tete – ...

Узор: tete-a-tete – фразеалагізм *тэт-а-тэт* – ‘без сведак, без пабочных асоб, удвух з кім-небудзь (гаварыць, пагаварыць, спытаць і пад.)’, запазычаны з французскай мовы, дзе даслоўна абазначае ‘*галава да галавы*’.

Заданне 13. Раствлумачце прыведзеныя фразеалагізмы, звязаныя з антычнай культурай. Падбярыце да іх сінанімічныя фразеалагізмы ў беларускай мове.

1) *альфа і амега*; 2) *двулікі Янус*; 3) *кануць у лету*; 4) *перайсці рубікон*; 5) *да грэчаскіх календаў*; 6) *ахілесава пята*.

Для даведак: 1) *усяму галава*; 2) *воўк у авечай шкуры*; 3) *быллём зарасло, з вадой сплыў*; 4) *ісці ва-банк*; 5) *у доўгую скрыню*; 6) *вузкае месца, балючае месца, слабае месца, слабая струнка*.

Заданне 14. Вызначце ў тэкставых фрагментах з твораў В. Быкава тэрміналагічныя і прафесійныя фразеалагізмы, устанавіце іх

сувязь з пэўнай сферай дзейнасці ці прафесіяй, родам заняткаў чалавека. Якое значэнне кожны фразеалагізм мае? Якую ролю выконвае? Якія змены ў структуры, кампанентным складзе фразеалагізмаў выяўляюцца?

1. Учуйшы далёкую, знаёмую па тэмпу чаргу нямецкага кулямёта, Карпенка рвануў дзверы і зычным голасам, здольным узняць полк, закрычаў у старожку: “У ружжо!”. 2. Колька штурхае мяне ў бок: маўляў, што вочы разявіў, аддавай чэсць, гэта ж твой хрэснік – начштаба. 3. Ён [Агееў] не мог даўмецца чаму, але Марыя ўжо ўладарыла і без рэшты захапіла яго пачуцці, запоўніла сабой ягоную істоту – яго памяць, увагу, думкі – і, здаецца, ужо стала яго каханнем. 4. Ён [Валока] не ведаў ужо, як супраціўляцца і інстынктыўна ўчапіўся ў твая рукі, што сціскалі яго шыю. Ён ірваў іх ад сябе, стараючыся разняць мёртвую хватку і не даць кіпцюрастым пальцам ашчаперыць глотку. 5. Ну, усё зразумела, падумаў Агееў. Закідвае кручок надзеі. 6. [Ксяндзоў:] Як табе вядома, скончыў інстытут, злучам працаваў. Кватэру нажыў не горш за тваю. Сад, гарод. Як кажуць, поўны ажур. 7. Рыпаў снег пад падэшвамі, паліцаі ішлі пармейску ў нагу, поруч па тратуары крочыў старшы – ладны вайсковец у апярэзаным рамяням і паліцэйскім шынялі. 8. Тая ланцуговая рэакцыя, што ахапіла навуку і тэхніку, скіроўвае ўсё болей і болей у бок знішчэння, а ніяк не стварэння.

Заданне 15. Прачытайце прыведзеныя загалоўкі-фразеалагізмы твораў беларускіх мастакоў слова, растлумачце значэнне кожнага фразеалагізма і ўстанавіце яго ролю, мэту выкарыстання як назвы твора. Дапоўніце прыкладамі такога ўжывання фразеалагізмаў.

“Асінае гняздо” А. Якімовіча; “Вялікае сэрца” К. Чорнага; “З дарогі”, “З дня ў дзень”, “На ўсе рукі”, “Не ўсе дома”, “Чым хата багатая” Я. Купалы; “На ростанях” Я. Коласа; “Жаба ў каляіне” К. Крапівы; “Грушы на вярбе” С. Шушкевіча; “Калі ласка” П. Броўкі.

Заданне 16. Прачытайце сказы, выдзеліце ў іх складзе фразеалагізмы, укажыце значэнне кожнага і ўстанавіце крыніцу, выток яго ўтварэння (карыстайцеся “Этымалагічным слоўнікам фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава).

1. А мне што? Кінуць-рынуць усё мазалём нажытае? Петуюся як Марка ў пекле, і яны – кіўнуў [бацька] на сям’ю, – адхлання не ба-

чаць. С. Грахоўскі. 2. Раней саўгасы былі толькі ў колішніх маёнтках, а цяпер усе заняпалыя гаспадаркі дзяржава ўзваліла на свае плечы і неяк сточвае канцы з канцамі. С. Грахоўскі. 3. Я думаў сваё, а маёр Ушакоў загаворваў мне зубы, суцяшаў, што нічога страшнага не будзе, што ёсць нейкае ўказанне, успомніў ён і маю лекцыю прапагандыста. С. Грахоўскі. 4. Праўда, тут не апошнюю ролю адыгрывалі і палітычныя прычыны. М. Танк. 5. Варона сватаецца да Яноўскай, атрымлівае гарбуза і пасля, каб адпомсціць, пачынае выкідваць жарцікі з дзікім паляваннем. У. Караткевіч. 6. Калі я некаму замінаў, загадалі б, сам з'ехаў бы, каб і след прастыў. С. Грахоўскі. 7. Некаторыя хочуць прыкінуцца лаяльнымі, старанна працуюць, каб ціхай сапай нашкодзіць на любым участку народнай гаспадаркі. С. Грахоўскі. 8. Праз дзень ціхі наш прыстанак ператварыўся ў стоўпатварэнне вавілонскае. У. Караткевіч.

Заданне 17. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне, спосаб і прыём утварэння кожнага.

Зух з колам да мух; комам-ломам; прайсці Крым і Рым; ні мёду ні смуроду; ні роду ні плоду; намыліць пяты не да тае хаты; прыйдзе коза да воза; раз-пораз; рана ці позна; сікась-накась; страсці-мардасці; фіглі-міглі; фінансы пяюць рамансы; шыварат-навыварат.

Заданне 18. Якія назіранні чалавека за паводзінамі, знешнім выглядам, уласцівасцямі ці дзеяннямі жывёл, насякомых, раслін сталі асновай для ўтварэння прыведзеных фразеалагізмаў? Каго і як характарызуюць прыведзеныя фразеалагізмы? Калі і з якой мэтай выкарыстаеце гэтае заданне на ўроках беларускай мовы?

Асінае гняздо; біцца як рыба аб лёд; віляць хвостом; выса-лапіўшы язык; глухі цецярук; і вухам не вядзе; закусіць цуглі; можна ў плуг запрагаць; на задніх лапках ходзіць; на хвост станавіцца; сляды замятаць; смактаць лапу; станавіцца на дыбы; станавіцца на заднія лапкі; трымаць хвост пісталетам; хвост падтуліць; як асінавы ліст калаціцца, дрыжаць; як бабёр плакаць, расплакацца; як <чорны> вол рабіць, працаваць; як кот /кошка з сабакам жыць; як лінку абадраць; як мокрая курыца; як муха на смале; як на сабаку зажываць, загойвацца; як шэрыні.

Заданне 19. Укажыце назву твора ці зборніка твораў і іх аўтара, адкуль узяты крылатыя выразы, што сталі асновай для прыведзеных ніжэй фразеалагізмаў.

1) *Асадзі назад!*; 2) *выдраць лысаму валасы*; 3) *жаба ў каляіне*; 4) *кветкі з чужых палёў*; 5) *людзьмі звацца*; 6) *ні бэ ні мя*; 7) *свінтус грандыёзус*; 8) *сена на асфальце*; 9) *хварэць на пана*; 10) *адмыкаць адамкнёныя дзверы*.

Для даведак: 1) верш “Асадзі назад!” Я. Коласа; 2) паэма “Хвядос – Чырвоны нос” К. Крапівы; 3) байка “Жаба ў каляіне” К. Крапівы; 4) назва зборніка “Кветкі з чужых палёў” Ю. Гаўрука; 5) з верша “А хто там ідзе?” Я. Купалы; 6) з байкі “Дыпламаваны Баран” К. Крапівы; 7) з камедыі “Хто смяецца апошнім” К. Крапівы; 8) назва апавядання і зборніка апавяданняў “Сена на асфальце” М. Стральцова; 9) з паэмы “Новая зямля” Я. Коласа; 10) з рамана “Сястра” К. Чорнага.

Заданне 20. Прачытайце прыведзеныя кампаратыўныя фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне. Устаноўце, якія з іх часткова захоўваюць значэнне параўнання, а якія поўнасьцю страцілі, але па форме суадносяцца з параўнаннем.

Як асінавы ліст; як апараны; як воўчае вока; як з-над зямлі; як Заблоцкі на мыле; як зрэнку вока; як ліпку; як на дзяды; як на сабаку; як пугай на вадзе; як пятае кола ў возе; як на злосць; як мыш на крупы; як мёртваму кадзіла; як піліп з канпель; як царкоўная мыш; як штык; як серада на пятніцу; як скурат на агні; як сыр у масле купацца; як тры грошы даў.

Заданне 21. Пры ўтварэнні фразеалагізмаў нярэдка назіраюцца прыкметы мастацка-паэтычнага характару: наяўнасць слоў-сінонімаў ці слоў-антонімаў, каламбурных канструкцый, таўталагічных спалучэнняў, эўфанізмаў (з элементамі рыфмы, рытму) і інш. Прааналізуйце з гэтага пункту гледжання ніжэй прыведзеныя фразеалагізмы. Якую ролю гэтыя сродкі адыгрываюць?

Ад выпадку да выпадку; адзін на адзін; воляй-няволяй; выдраць лысаму валоссе; з вуснаў у вусны; з хвораі галавы на здаровую; давялося чарвяку на вяку; да пары да часу; замуж за <пана> Пясоцкага;

зімой і летам адным цветом; з плеч ды ў печ; з рыпам і скрыпам; з хвораі галавы на здаровую; і нашым і вашым; косць ад косці; канца-краю не відаць; крупіна за крупінаю ганяецца з дубінаю; купіла прытупіла; наводзіць цень на пляцень; направа і налева; на мяжы жыцця і смерці; не знай не ведай; ні адсюль ні адтуль; ні гарыць ні тлее; ні жывы ні мёртвы; ні к сялу ні к гораду; ні слуху ні духу; ні сыры ні печаны; першы-лепшы; проста з моста; рожкі ды ножкі; сам-насам; самі з вусамі; сценка на сценку; твар у твар; удоўж і ўпоперак; фіндос пад нос; хоцькі-няхоцькі; цот у цот; цюцелька ў цюцельку; часам з квасам, а парою з вадою; чорным па белым; шапку ў ахапку; што праўда то праўда; шурум-бурум.

Заданне 22. Раствлумачце прыведзеныя фразеалагізмы і падзяліце на групы ў адпаведнасці з тымі ці іншымі вераваннямі, звычаямі, абрадамі, праклёнамі і інш., якім яны абавязаны сваім утварэннем. Падзяліце фразеалагізмы на групы.

Біць паклоны; дарогу перабягаць; даць гарбуз; забіць асінавы кол; зубы заговорваць; кінуць камень; костачкі перамываць; лебядзіная песня; ліць кракадзілавы слёзы; між двух агнёў; рукой пайсці; у гарачай вадзе купаны; у сарочцы нарадзіцца; хлеб-соль; ціпун табе на язык; чалом біць; чорная кошка перабегла; як у ваду глядзеў.

Заданне 23. Прачытайце фразеалагізмы, якія лічацца запазычанымі ці скалькаванымі ў беларускую мову з іншых моў, устанавіце іх значэнне. Па магчымасці, падбярыце да іх уласныя адпаведнікі.

Рукі прэч (з англ. hands jff); сіняя панчоха (з англ. blue-stockings).

Ні рыба ні мяса (з ням. nicht Fisch nicht Fleisch); наветраныя замкі будаваць (з ням. Luftscöösser); ставіць на карту (з ням. auf eine Karte setzen); узняць на шчыт (з ням. auf den Schild heden).

Пажаць лаўры (з фр. moissonner des lauriers); праглынуць язык (з фр. avaler sa langue); рыцар без страху і дакору (з фр. le chevalier sans peur et sans reproche); цягаць з агню каштаны (з фр. tirer les marrons du feu).

Рыцар журботнага вобраза (з ісп. el Caballero de la Triste Figura).

Залатыя горы абяцаць (з лац. montes auri polliceri); з глыбіні душы (з лац. ab imopectore).

Узор: *ні рыба ні мяса* – ‘пасрэдны чалавек, які нічым не вызначаецца’ – з *сярэдзінкі на палавінку*; *ні богу свечка ні чорту качарга*; *ні два ні паўтара*; *ні сыры ні печаны*; *ні тое ні сёе*; *так сабе*.

Заданне 24. Прачытайце фразеалагізмы розных моў, аб’яднаныя ў семантычную групу ‘адчуванне сораму’. Якое значэнне і ўнутраная форма кожнай адзінкі? Параўнайце вобразы фразеалагізмаў розных моў. Што ў іх агульнае і адметнае? Пра што яны гавораць?

Англ. *to get /have a red face* (дасл.: станавіцца, мець чырвоны твар); *to burn with shame*; *be unable to look smb in the face*; *to have egg on your face*; *to lose face*; *to make a face of yourself*; *to put your foot in it*; *to reproach yourself*.

Бел. *згараць ад сораму*; *кроў кінулася ў твар*; *недзе вочы дзяваць каму*; *пячы ракаў*; *патупіць вочы*; *падаць тварам у гразь*; *свяціць вачамі*; *хаваць вочы*; *хоць скрозь зямлю праваліся*.

Ням. *vor Schande vergehen*; *Hätte in den Erdboden versinken mögen*; *Die Augen niederschlagen*; *Er kann mir nicht in die Augen sehen*; *Ein Gewissen zu haben*.

Руск. *готов сквозь землю провалиться*; *к стыду*; *не знает, куда глаза девать*; *ни стыда ни совести*; *потерять стыд*; *сгорать от стыда*; *стыда не оберёшься*.

Заданне 25. Пра што гаворыць выкарыстанне ў прыведзеных фразеалагізмах нямецкай мовы ўласнага імені вядомага ў Германіі з XVI ст. аўтара падручніка па арыфметыцы Адама Рызо, караля Прусіі Фрыдрыха I, прускага маршала Гебхарда Блюхера? Што з іх жыцця паслужыла асновай для ўтварэння новых адзінак? Якую культурную інфармацыю захоўваюць прыведзеныя фразеалагізмы? Дапоўніце прыкладамі фразеалагізмаў такога тыпу ў беларускай, рускай ці іншай мове.

Neh Adam Riese – ‘па ўсіх правілах, абсалютна дакладна’.

Seinen Friedrich Wilhelm unter etw. Setzen – ‘падпісваць што-н.’.

Rangehen wie Blücher – ‘дзеінічаць рашуча’.

Заданне 26. Прачытайце эквівалентныя фразеалагізмы англійскай, беларускай і рускай моў. Устанавіце іх значэнне і параўнайце вобразы адзінак. Што агульнага і адметнага ў іх? Як растлумачыце наяўнасць агульных вобразаў у трох мовах? У рускай і беларускай? Які каштоўнасны сэнс утрымліваюць адзінкі ў кожнай мове?

A storm in a tea-cup – бура ў шклянцы вады – буря в стакане воды; *take the bull by the horns* – узяць быка за рогі – взять быка за рога; *wolf in sheeps clothing* – воўк у авечай шкуры – волк в овечьей шкуре; *have a head (or a good head) on one's* – мець галаву на плячах – иметь голову на плечах; *lose one's head* – губляць галаву – терять голову; *beat the air (or fish in the air)* – таўчы ваду ў ступе – толочь воду в ступе; *wash one's dirty linen in public* – выносіць смецце з хаты – выносить сор из избы.

Заданне 27. Параўнайце эквівалентныя паводле значэння фразеалагізмы розных моў. Устанавіце іх значэнне. Якія вобразы іх? Пра што яны вам гавораць?

Англ. *Between you and me and the door-post* (дасл.: паміж намі і касяком дзвярэй).

Бел. *Адзін на адзін; вока на вока; з вока на вока; на чатыры вокі; сам-насам.*

Ням. *Unter vier Augen* (дасл.: пад чатырма вачыма).

Руск. *Один на один; с глазу на глаз.*

Фр. *Entre quatre yeux* (дасл.: сярод чатырох вачэй).

Заданне 28. Прачытайце эквівалентныя фразеалагізмы англійскай і беларускай мовы. Якім агульным кампанентам аб'яднаны прыведзеныя фразеалагізмы дзвюх моў? Якая сімволіка яго? Які код культуры прадстаўляюць прыведзеныя фразеалагізмы?

Be (or get) out of hand – адбіцца ад рук; *bind somebody hand and foot* – звязаць на руках і нагах; *change hands (or pass from hand to hand)* – пераходзіць з рук у рукі; *come to hand (s)* – нападаць пад руку; *fall (get) into somebody's hands* – напасці ў чые-н. рукі; *have (gain, get) the upper hand* – браць верх; *трымаць у руках; get something off one's hands* – збыць з рук; *lift (lift up) one's hand against somebody* – падняць на каго-н. руку; *on one's hands* – на руках; *tie one's hands* – звязаць рукі; *wash one's hands of* – умываць рукі; *have a hand in something (or take a hand)* – прыкласці рукі да чаго-н.; *at first hand* – з першых рук; *at second hand (or at second-hand)* – з другіх рук.

Заданне 29. Прачытайце фразеалагізмы рускай мовы, якія ўзыходзяць да біблейскіх тэкстаў, і запішыце эквівалентныя ім у беларускай мове. Раствлумачце значэнне іх і ўстанавіце змест тэкстаў з Евангелля, да якіх узыходзяць фразеалагізмы беларускай і рускай мовы.

Бесплодная смоковница; блудный сын; бросать камень; вавилонское столпотворение; волк в овечьей шкуре; глас вопиющего в пустыне; заблудшая овца; запретный плод; земля обетованная; иудин поцелуй; ищите и обряцете; каинова печать; как манны небесной ждать; камень преткновения; камня на камне не оставлять /не оставить; книга за семью печатями; краеугольный камень; Лазаря петь; манна небесная; между небом и землёй; метать /рассыпать бисер перед свиньями; от Адама; от века <веков>; притча во языцех; путеводная звезда; содом и гоморра; соломоново решение; терновый венец; трудиться в поте лица; умывать руки; Фома неверующий; хлеб насущный.

2. Культурная інфармацыя, ці канатацыйнае значэнне, фразеалагізмаў; культурныя пласты і коды культуры

Вывучэнне фразеалагізмаў беларускай мовы ў святле лінгвакультуралогіі як новага кірунку сучаснага мовазнаўства важна і неабходна, паколькі ў моўнай прасторы гэтых адзінак у сціслай вобразнай форме зафіксаваны вопыт многіх пакаленняў беларусаў, утрымліваецца культурная інфармацыя, выяўленне якой само па сабе складае вялікую каштоўнасць. Увага да фразеалагізмаў акцэнтуюцца на паняцці культурнай інфармацыі, ці культурнай канатацыі, паколькі фразеалагічнае значэнне істотна адрозніваецца ад, напрыклад, лексічнага значэння слова сваёй ускладненасцю, якая абумоўлена не толькі своеасаблівым сімбіёзам семантычных і кагнітыўных ярусаў, але і тым, што фразеалагізмы – моўныя і культуралагічныя знакі другой намінацыі, роля якіх найперш у ацэньванні, у характарыстыцы і выражэнні адносін да таго, што названа, у захаванні і перадачы культурнай інфармацыі, тых каштоўнасцей, што стварылі нашы продкі, нашы папярэднікі для перадачы кожнаму новаму пакаленню. Праблема каштоўнасцей у культуры важная для адэкватнага разумення феномена культуры ўвогуле. Як даказвае Г. Рыкерт, навучка можа адрозніць культурныя працэсы ад прыродных толькі тады, калі засноўваецца на прынцыпе каштоўнасці: “Ва ўсіх з’явах культуры мы заўсёды знойдзем увасабленне якой-небудзь прызнанай чалавекам каштоўнасці, дзеля якой гэтыя з’явы і створаны” [69, с. 70].

Культурная інтэрпрэтацыя фразеалагізмаў спалучае ў адно цэлае моўную семантыку і культурную канатацыю, утвараючы, асаблівае, фразеалагічнае, ці, паводле тэрміна рускага лінгвакультуралага М. Л. Каўшовай, культурна-моўнае, значэнне [23, с. 69].

Фразеалагізмы – гэта другасныя адзінкі мовы, паколькі яны ўзнікаюць, як заўважае І. Я. Лепешаў, “на аснове адзінак іншых моўных узроўняў – словазлучэння, сказа, слова” [30, 17]. А гэта азначае, што фразеалагізмы ўтвораны на базе свабодных словазлучэнняў, састаўных тэрмінаў ці скарачэння прыказак, якія былі пераасэнсаваны, калі назва з адной з’явы ці паняцця пераносіцца на другую з’яву ці паняцце, ці ўтвораны па аналогіі, па існуючых мадэлях у фразеалогіі. Зразумела, што ў аснове найперш пераносу ляжыць параўнанне, існуе ўяўная сувязь, але тым не менш у выніку ўтвараецца новая адзінка з новым значэннем, якое ўжо не выводзіцца з сумы значэнняў складнікаў свабодных словазлучэнняў і істотна адрозніваецца ад значэння тэрміналагічных і іншых зыходных словазлучэнняў. Менавіта гэта асаблівасць утварэння фразеалагізмаў сведчыць, папершае, пра так званы адбор першасных адзінак як асновы ўтварэння новых адзінак; па-другое, пра адметнасць значэння фразеалагізмаў, якое, па заўвазе рускага фразеолога В. М. Тэліі, “заўсёды больш насычана “дэталямі”, чым значэнне слова” [75, с. 132]. А яшчэ фразеалагічныя адзінкі “як феномен выключна складаны» характарызуюцца “перавагай канатацыйнага кампанента” [34, с. 18].

Вызначэнне канатацыйнага кампанента ў складзе фразеалагічнага значэння асабліва важна для ўсведамлення не толькі адметнасці ўтварэння фразеалагізмаў, але і для выкарыстання іх у маўленчай практыцы. Справа ў тым, што фразеалагізмы як “згорнутыя тэксты” прызваны да кадзіравання ведаў, да выражэння кожным народам свайго практычнага вопыту і духоўных здабыткаў, але толькі самага важнага ў жыцці, і да выражэння не толькі ведаў пра свет і сябе ў свеце, але і для перадачы той ацэнкі і выражэння характарыстыкі ўсяму таму, што адлюстравана і названа ў гэтых адзінках, ці ў іх адлюстроўваюцца здабыткі культуры. І роля фразеалагізмаў у гісторыі мовы, у жыцці кожнага народа – трансляцыя кожнаму новаму пакаленню носьбітаў мовы своеасабліва сфармуляваных правілаў, часцей праз антрыправілы, устаноў, ці той культурнай інфармацыі, пазнанне якой і служыць засваенню правіл і норм культуры свайго народа, спрыяе злучэнню пакаленняў у адзіны народ. А кожны фразеалагізм сваім вобразам, унутранай формай, той падтэкставай інфармацыяй, якая ляжыць у аснове вытокаў яго ўтварэння, выражае ацэнку, якая можа быць станоўчай ці адмоўнай пры перавазе схільнасці да апошняй.

Так, напрыклад, фразеалагізмы *Андрэй Кузьме родны Хвёдар /Хвёдар* – ‘той, хто важнічае, хваліцца блізкасцю ці сваяцтвам з нераўнёй’; *ківаць на Пятра* – ‘звальваць віну на іншага’; *пацалунак*

юды – ‘здрядніцкі ўчынак пад маскай добразычлівасці, дружбы’; *у касцюме Адама* ці *ў касцюме Евы* – ‘без усякага адзення’; *гог і ма-гог* – ‘люты чалавек, які выклікае страх’; *як Мамай /Батый прайшоў* – ‘дзе-небудзь поўны беспарадак, неразбярыха’; *унтэр прышыбееў* – ‘самачынны ахоўнік парадку, душыцель свабоды’ і інш. негатыўна ацэньваюць, адмоўна характарызуюць чалавека, яго ўчынкі, паводзіны, уласцівасці, прыкметы і інш. І негатыўная канатацыя звязана найперш з інфармацыяй, якую нясуць як адабраныя кампаненты-найменні, напрыклад, прозвішча Прышыбееў, героя аднайменнага апавядання А. П. Чэхава і інш. Гэта і тая інфармацыя фразеалагізмаў, што пабудаваныя на аснове адабраных протасітуацый, якія выклікаюць, паводле сваёй інфармацыі, сутнасці, зместу, адмоўную канатацыю, як, напрыклад, апусташальныя набегі на Русь у XIV ст. татараў на чале з ханам Мамаем і інш.

В. М. Тэлія піша: “Пад канатацыяй увогуле намі разумеецца любы прагматычна арыентаваны кампанент плана зместу моўных сутнасцей (марфем, слоў, фразеалагізмаў і адрэзкаў тэксту), які дапаўняе дэнататыўны і граматычны іх змест на аснове звестак, суадносных з прагматычнымі фактарамі рознага роду: з асацыятыўна-фонавымі (эмпірычнымі, культурна-гістарычнымі, светапогляднымі і пад.) ведамі носьбітаў пэўнай мовы аб уласцівасцях ці праяўленнях абазначанай рэаліі ці сітуацыі, з рацыянальна-ацэначнымі ці эмацыянальна-ацэначнымі (эматыўнымі) адносінамі таго, хто гаворыць, да абазначанага, са стылістычнымі рэгістрамі, што характарызуюць умовы маўлення ці сферу моўнай дзейнасці, сацыяльныя адносіны паміж удзельнікамі маўлення, яе формы і г. д.” [77, с. 197]. Ці пад канатацыйным значэннем прынята разумець усю тую дадатковую інфармацыю, якую ўтрымлівае фразеалагізм: “гэта і асацыятыўная вобразнасць, і нацыянальны каларыт, гэта гістарычная памяць, эмацыянальная ацэначнасць, стылёвая функцыя – адным словам, усе тыя адчуванні, якія ўзніклі ў адрасата маўлення ў сувязі з успрыманням той ці іншай адзінкі тэксту ці тэксту ўвогуле” [18, с. 47].

Канатацыйнае значэнне фразеалагізмаў асабліва выразна выяўляецца з улікам тых культурных складнікаў, якія ляжаць у аснове ўтварэння гэтых адзінак. У змесце фразеалагізмаў як знакаў мовы і знакаў культуры ўтрымліваюцца розныя пласты культуры, якія вызначаюцца ў часе “ад старажытных форм усведамлення свету чалавекам да сучасных” [78, с. 776]. У адпаведнасці з часам і формай усведамлення свету, розных крыніц культурнага зместу можна гаварыць пра розныя пласты культуры, якія пакінулі след і якімі з’яўляюцца архетыпічны, міфалагічны, біблейскі, фальклорны, гістарычны, мастацка-публіцыстычны.

Архетыпічны пласт культуры, ці найбольш старажытныя міфалагічныя формы ўсведамлення чалавекам свету, вызначаецца праз адлюстраванне старажытных уяўленняў пра свет і яго рэаліі, праз усведамленне архетыпічных процілегласцей “добра – дрэнна”, “высока – нізка”, “высокі – нізкі”, “верх – ніз”, “далёка – блізка”, “малы – вялікі”, “светлы – цёмны”, “чорны – белы”, “свой – чужы”, “частка – цэлае” і інш.

Напрыклад, вобразы фразеалагізмаў з кампанентам *дзверы* ўзыходзяць да архетыпічнага пласта культуры, адной з базавых апазіцый якога з’яўляецца супрацьпастаўленне “свой” – “чужы” чалавек, “свая” – “чужая” прастора. Дзверы як элемент хаты, дома надзелены ў народнай свядомасці сімволікай мяжы паміж “сваёй” і “чужой” тэрыторыямі, абжытай і неабжытай прасторай. Дзверы – месца магічных дзеянняў. І ўсе фразеалагізмы з кампанентам *дзверы* набываюць значныя для культуры функцыянальныя сэнсы. Дзверы, напрыклад, зачыненыя, – гэта своеасаблівая мяжа, якая вызначае і надае аформленасць сваёй прасторы і аддзяляе яе ад чужой, свой свет ад чужога свету. У выніку фразеалагізмы з кампанентам *дзверы* са сваім складаным зместам служаць для абазначэння новых рэалій (*дзень, дні адчыненых дзвярэй*), для выражэння найперш рознага тыпу ўзаемаадносін людзей паміж сабой (*адчыняць дзверы; застукаць ва ўсе дзверы; нагой дзверы адчыняць; паказваць на дзверы і інш.*) і, галоўнае, для ацэнкі гэтых адносін – станоўчай ці адмоўнай, для абазначэння, захавання і перадачы ў часе і прасторы выпрацаваных устаноў міжасобасных сувязей у жыцці беларусаў.

Ці возьмем фразеалагізмы з кампанентам *парог*, дзе гэта слова з’яўляецца яшчэ адным найменнем сімвала “мяжа”, што і скарыстана пры ўтварэнні фразеалагізмаў, якія ўзыходзяць да архетыпічнага пласта культуры, адной з базавых апазіцый якога з’яўляецца супрацьпастаўленне “свой” – “чужы”, “свая” – “чужая” прастора, напрыклад: *не пускаць на парог* – ‘не прымаць у сваім доме, не дазваляць заходзіць у свой дом’ і *на парог не ступаць* – ‘не прыходзіць, не заходзіць, не наведваць каго-небудзь’. Кожны з іх ілюструе пазіцыю негатыву прадстаўнікоў процілеглых бакоў – з хаты як асвоенай тэрыторыі і з чужой, не асвоенай, прасторы, сімвалічнай мяжой паміж якімі, аддзяленнем “сваёй” тэрыторыі ад знешняга свету, указаннем месцазнаходжання людзей з процілеглых тэрыторый і выступае парог. Але ў першай адзінцы даводзіцца пра нежаданне бачыць каго-небудзь у сваім доме – *не пускаць на парог*, дзе на аснове сінекдахі парог як частка выступае найменнем цэлага – хаты,

а ў другой – нежаданне кім-небудзь наведваць каго-небудзь – *на парог не ступаць*, дзе асоба са знешняга боку парога не хоча, не прыходзіць у дом, наведваць, бачыцца там з кім-небудзь. Дадаткова дзеяслоўныя кампаненты абедзвюх адзінак выяўляюць сувязь з антропным кодам культуры, паколькі называюць дзеянні, што ажыццяўляюцца чалавекам, і відавочная сувязь з прасторавым кодам культуры праз прыназоўнік *на ў* спалучэнні з назоўнікам *парог*. У выніку названія фразеалагізмы перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра негатыўныя адносіны адных да другіх, пра нежаданне бачыцца, кантактаваць адзін з другім, толькі ў кожнай выяўляецца пазіцыя процілеглага боку.

А вось дыялектныя фразеалагізмы *нагі /падэшвы /падмёткі не варты /не варт /не стоіць* – ‘не ідзе ні ў якае параўнанне з кім, з чым, не заслугоўвае ўвагі, нязначны ў параўнанні з кім, з чым’ і ў *падмёткі не гадзіцца* – ‘быць нічога не вартым’ падразумяваюць, што адна асоба пры параўнанні з другой ці другімі рэзка адрозніваецца і не самым лепшым чынам, а таму і не заслугоўвае ўвагі да сябе. Узыходзяць фразеалагізмы да архетыпічнага, найбольш старажытнага ў культурным асваенні свету супастаўлення “верх – ніз” і адпаведна “варты – няварты” ці “добры – дрэнны”. Вобразы фразеалагізмаў ствараюцца метафарай, паводле якой адсутнасць годнасці чалавека або малейшай увагі да яго прыраўноўваецца да ніжэй за вартасць падэшвы як ніжняй часткі абутку, і матываваны старажытным атажсамліваннем часткі і цэлага: ногі як неаддзельная частка цэлага (цела чалавека) і абутак ці яго частка – падэшва, падмёткі як неад’емны іх атрыбут замяшчэння самога чалавека. З глыбокай старажытнасці ногі звязваюцца з цялесным нізам, абутак – з матэрыяльна-цялесным нізам. Выбар *падэшвы, падмёткі* ў якасці кампанента і асновы вобразаў фразеалагізмаў абумоўлены найперш сімволікай гэтых лексем як сродкаў абазначэння часткі абутку – ніжэй ужо нішто не можа быць паводле размяшчэння чалавека па вертыкалі. Падэшвы, падмёткі выконваюць ролю эталона самага нізкага, прыземленага. З’яўляючыся той часткай абутку, якая судакранаецца з зямлёй, на якую наступаюць гэтай часткай абутку, якая часцей за ўсё зношваецца, псуецца, прыходзіць у нягоднасць, а таксама яе роляй у касцюмна-рэчавым кодзе культуры як “знака” культуры, падэшва сімвалізуе «рэчыўны ніз» і служыць для адмоўнай ацэнкі, для выражэння высокай ступені негатыву. У выніку і самі фразеалагізмы выяўляюць эталанізаванае ўяўленне пра статус чалавека як нічога не вартага ў параўнанні з іншымі, як чалавека, які не заслугоўвае ўвагі да сябе.

Міфалагічны пласт культуры выяўляецца ў цэлым шэрагу фразеалагізмаў, утвораных на базе зместу міфаў і легендаў беларусаў і іншых народаў, як своеасаблівых выразаў для ўсведамлення і засваення такім чынам сфармуляваных норм этыкі і эстэтыкі, агульных для людзей пэўнай краіны ці нярэдка розных краін і народаў.

Напрыклад, возьмем фразеалагізм *кануць у лету* – ‘бяследна знікнуць, назаўсёды аказацца забытым’, узнікненне і існаванне якога абавязана выкарыстанню ўласнага матэрыялу і мадэлі параўнання (параўн.: *як камень у ваду, як у ваду кануць*, дзе *кануць* – ‘упасці кропляй’) і грэчаскай міфалогіі, дзе Лета – рака забыцця ў падземным царстве Аіда, ці царстве мёртвых, з якой душы тых, хто трапляў на той свет, пілі ваду, а адзін глыток гэтай вады прымушаў іх забываць зямлю і ўсё сваё жыццё на ёй. У выніку фразеалагізм *кануць у Лету* з’яўляецца крыніцай інфармацыі міфалагічнага сюжэта і перадае, як і фразеалагізаваныя ўласныя параўнанні (*як у ваду ўпаў /пайшоў* – ‘нечакана прапаў, знік’; *як /нібы /што ў ваду кануў* – ‘нечакана прапаў, знік’; *як камень у ваду*, да якіх далучаем дыялектны фразеалагізм *як у Нёман кануў* – ‘прапаў, знік, не паяўляецца куды-н.’), стэрэатыпнае ўяўленне пра бяследнае і хуткае знікненне, але з істотнай адметнасцю – гэта стэрэатып яшчэ і забыцця.

Ці возьмем фразеалагізмы, што складаюць цэлую групу з кампанентам *балота*, выбар якога для ўтварэння новых адзінак абумоўлены найперш не толькі наяўнасцю такіх мясцін на тэрыторыі Беларусі, а іх асабліва ў мінулым было вельмі многа, колькі той іх роляй, сімвалізацыяй наймення гэтай рэаліі, што замацавана за названым прыродным аб’ектам, чаму паслужылі міфалагічныя ўяўленні пра балота як месца чарцей, пра балота, што “як элемент прыроднага ландшафту суаднесены ў міфапаэтычных уяўленнях з хтанічным ярусам светабудовы, нячыстай сілай (часцей чортам), з ідэяй хаосу і дэструкцыі” [55, с. 39]. У народных уяўленнях тварцом балота быў Чарнабог.

Заўважым, што і лексема *балота* сваім семантычным аб’ёмам (‘нізкае багністае месца, звычайна з стаячай вадой і вільгацелюбівай расліннасцю’; *разм.* ‘вялікая гразь на вуліцы, у двары’; ‘усё, што характарызуецца застоём, адсутнасцю жывой дзейнасці, маральным падзеннем’ [80, с. 334]) служыць і звязана з абазначэннем адмоўных з’яў – гразі, застою, маральнага падзення. І гэта вынікае з больш глыбінных міфалагічных ўяўленняў чалавека пра балота з замацаваным за ім негатывам, што і паслужыла адбору гэтай лексемы і наданню ёй ролі знака для абазначэння пэўнай сімвалікі. У выніку

набыцца такой функцыі лексема *балота* і была адабрана і скарыстана ў новай для яе ролі – у якасці кампанента і асновы вобразаў фразеалагізмаў беларускай мовы.

Так, фразеалагізм <з> *аднаго балота чэрці* – ‘абсалютна аднолькавыя ў якіх-небудзь адносінах, без розніцы’ сваім вобразам і складнікамі структуры нясе выразна адмоўную ацэнку праз прыкмету падабенства, выражае негатыў да людзей, якія падобныя ў тым, што не адпавядае нормам. І гэты негатыў, адмоўнае стаўленне даводзіцца яшчэ і праз выкарыстанне кампанента *чэрці* як наймення антрапаморфнай і дэманалагічнай істоты славянскай міфалогіі, але якая нават у міфалогіі невысока характарызуецца, паколькі чорт “істотна адрозніваецца ад д’ябла (ці сатаны)”, з’яўляецца сярод падобных сабе істотай не самага высокага “рангу”, паколькі жыве ў балоце [56, с. 307], і, дадамо, на аснове чаго і параўноўваюцца з ім людзі паводле сваіх, несумненна, негатыўных прыкмет ці адзнак, што ўласцівы ці замацаваны як стэрэатыпныя ўяўленні пра чорта. А праз кампанент *аднаго* фразеалагізм суадносіцца з лічбавым кодам культуры і сімвалізуе пра адзінства, яднанне, адно цэлае і аднолькавасць (параўн. сінанімічныя адзінкі *аднаго крою; аднаго поля ягады; адным лыкам шытыя; адным мірам мазаны; з аднаго цеста <спечаны>; зроблены на адзін капыл; на адзін лад; на адзін манер*, дзе тая ж сімволіка кампанентаў *адным, адзін*). У складзе фразеалагізма кампанент *балота* суадносіцца з прыродна-ландшафтным кодам, успрымаецца як нейкае месца без пэўных прасторавых каардынат, што служыць для ацэнкі гэтага месца як патэнцыяльна небяспечнага. І фразеалагізм сімвалізуе “чужую” прастору, супрацьпастаўленую “сваёй”, выражаючы і ўзмацняючы негатыўную канатацыю ўсяго выраза.

Фразеалагізм <з> *аднаго балота чэрці* ўспрымаецца на фоне метафары, паводле якой балота прыпадабняецца жанчыне-маці, якая нарадзіла дзяцей, а ў аснове вобраза адзінкі ляжыць метафара, што прыпадабняе падобных у чым-небудзь людзей, аднаго роду, сацыяльнага стану, – з *аднаго балота*. Падабенства прыпадабняецца роднасным сувязям, агульнаму паходжанню. Фразеалагізм <з> *аднаго балота чэрці* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра людзей (*чэрці*), якія падобныя адзін да другога сваімі не самымі лепшымі паводзінамі, характарам, поглядамі, адносінамі да жыцця.

Менавіта міфалагічнымі вытокамі тлумачыцца значная колькасць фразеалагізмаў з кампанентам *балота* ў літаратурнай і дыялектнай мове, напрыклад: *чорт з балота* – ‘невядома хто’; ‘зусім неаўтарытэтны; невядома хто, наогул ніхто’; *як чорт з балота* –

‘вельмі брудны, запэцканы хто-небудзь’; ‘вельмі хутка, імкліва (выбегчы і пад.)’; як */што чарцей у балоце* – ‘надзвычай многа’, якія захоўваюць і з далёкай мінуўшчыны даводзяць ўяўленні беларусаў пра балота як месца збору нячыстай сілы, розных нячысцікаў, сярод якіх, напрыклад, маюцца Балотнік, Багнік, Аржавеннік, ці мноства чарцей, што жыве ў балоце, якія заманьваюць людзей. А таму гэта было своеасаблівым правілам, устаноўкай, што папярэджвала людзей, вучыла быць асярочным на балоце, паколькі балота – гэта найперш небяспечнае месца. Вось чаму негатыўная ацэнка адзінак выцякае праз параўнанне мноства людзей з мноствам чарцей з балота [47].

Біблейскі пласт культуры шырока прадстаўлены ў фразеалогіі, што выяўляецца праз адбор гатовых выразаў з біблейскіх тэкстаў як ужо фразеалагізаваных або ў выніку іх пераасэнсавання ці інтэрпрэтацыі тэкстаў Евангелля і яго асобных эпізодаў, напрыклад: *абяцаная зямля; ад Адама; арэдавы вякі; выпіць горкую чашу да дна; егіпецкая кара; запець лазара; каінава пячаць; манна нябесная; несці свой крыж; соль зямлі; Фама няверны; юдаў пацалунак; як іерыхонская труба* і інш.

Так, утварэнне і вытокі вобраза назоўнікавага фразеалагізма *соль зямлі* – ‘лепшыя прадстаўнікі народа, цвет якога-небудзь асяроддзя’ абавязаны выразу з Евангелля, дзе цытуюцца словы Ісуса вучням: “Вы – соль зямлі”. Ацэнка, што даводзіць фразеалагізм, не проста станоўчая, а нават узвышана станоўчая, асабліва ў параўнанні з аднаструктурнай *пуп зямлі* – ‘самы важны, самы галоўны; лепшы за ўсіх’ як спосаб іранічнага наймення чалавека ці нават выражэння насмешкі. І гэта становіцца відавочным асабліва пры ўжыванні фразеалагізма ў маўленчай практыцы (– *Вот люблю свайго брата настаўніка! Гэта – соль зямлі!* – *крыкнуў ён, зірнуўшы на фельчара і старшыню. Я. Колас; Зразумей, Аксеня: людзі працы – соль зямлі. І. Гурскі*). Тут вобраз і высокая ацэнка, якая замацавана за гэтай адзінкай мовы, звязаны з адборам кампанента-лексемы *соль*, якая сімвалізуе самае важнае, без чаго нельга жыць і, як адзначае В. М. Макіенка, “не кошт солі, не працаёмкасць яе здабычы і нават не смакавыя якасці сталі асновай пераасэнсавання гэтага прадукту харчавання ў фальклору і міфалогіі. Здаўна стала вядомым рэдкая ўласцівасць солі – ахоўваць прадукты (асабліва мясныя) ад гніення, кансерваваць іх” [59, с. 229]. Адсюль і асноўная сімволіка – сімволіка пастаянства, вечнасці, вернасці, дружбы і павагі. І з абранай метафарай у аснове фразеалагізма, паводле якога людзі, што вызначаюцца найбольшай актыўнасцю, творчымі здабыткамі, людзі, прызнаныя і высока ацэненыя ў грамадстве, прыпадабняюцца да солі. А кампа-

нент зямля ў вобразе фразеалагізма метанімічна сімвалізуе людзей, якія прадстаўляюць зямлю як краіну, зямлю як народ, зямлю як усё чалавецтва. Фразеалагізм *соль зямлі* набыў ролю эталона вызначэння і высокай ацэнкі эліты грамадства, народа, свету.

А вобраз фразеалагізма *юдаў пацалунак* – ‘здрадніцкі ўчынак пад маскай добразычлівасці, дружбы’ суадносіцца з духоўным кодам культуры і ўзыходзіць да евангельскай прытчы пра здраду Юдам Хрыста. Юда Іскарыёт, адзін з дванаццаці вучняў Ісуса, прадаў свайго настаўніка за трыццаць сярэбранікаў, прывёўшы стражнікаў у сад і паказаўшы сваім пацалункам Хрыста. У выніку ўчынак Юды ўспрымаецца як “узорная” здрада, а само імя стала абазначаць здрадніка, здрадніцтва.

Фальклорны пласт культуры вызначаецца дзякуючы створаным фразеалагізмам, іх вобразам, унутранай форме, што раскрываюць і даводзяць пра мінулыя вераванні беларусаў, прынятыя прымхі, павер’і і пад. Напрыклад, да нашых дзён захавалася шмат розных павер’яў адносна сувязі дзвярэй, іх адкрывання ці закрывання са смерцю, шлюбам, нараджэннем чалавека, родамі жанчыны. Так, “калі ў хаце знаходзіўся памерлы, то дзверы адчынялі, каб памагчы яго душы пакінуць цела, і трымалі іх адчыненымі да таго часу, пакуль родныя не вернуцца з могілак пасля пахавання” [20, с. 193]. У радзінным абрадзе адкрыванне дзвярэй выкарыстоўвалася як магічны сродак для аблягчэння цяжкіх родаў. Забараняецца перадаваць што-небудзь праз парог ці вітацца за руку людзям, што знаходзяцца па розных баках адчыненых дзвярэй ці з розных бакоў парога як яшчэ адной сакральнай мяжы. Думаецца, што гэта сімволіка дзвярэй і стала, па-першае, “прычынай” уключэння, выкарыстання наймення гэтай часткі жылля чалавека ў вобразе фразеалагізмаў і, па-другое, была перададзена фразеалагізмам з гэтым кампанентам як другасным адзінкам мовы таго сімвалічнага, каштоўнаснага складніка іх значэння.

Для ілюстрацыі возьмем фразеалагізмы з кампанентам *вада*, утварэнне якіх абавязана самым розным рытуалам, павер’ям беларусаў, што звязаны з вадой, напрыклад, выкарыстанне яе ў час пачатку і канца вялікіх дзён (Чысты чацвер і Купалле), у знахарскай практыцы. Лічылася, што без вады немагчымы пераход на той свет, таму пакойніка прынята абавязкова мыць як пасля смерці, так і пры вяртанні ў гэты свет, свет жывых, таму нованароджанае дзіця абавязкова мыюць на дзвярты дзень і хрысцяць у царкве на саракавы дзень народзін [56, с. 54]. Да сённяшніх дзён дайшло вераванне аб магчымасці ведзьмакоў, чараўнікоў прадказваць будучыню, лёс чалавека толькі гледзячы на паверхню вады, пры гэтым замаўляючы пэўныя словы.

І гэтыя, як і многія іншыя, звесткі пра мінулыя вераванні і ўяўленні, звязаныя ў чалавека з вадой, знайшлі сваё адлюстраванне ў фразеалагізмах, якія даносяць сучаснаму носьбіту гэтых адзінак пра былое ўяўленне чалавека пра ваду, якая ў мінулым падзялялася на мёртвую, лячэбную, і жывую, ці крынічную, якая служыла незаменным атрыбутам пры гаданнях, выступала магутнай магічнай сілай.

Аналіз фразеалагізмаў з кампанентам *вада* дазваляе адзначыць, што дамінантны сэнс утварэння значнай колькасці адзінак з гэтым кампанентам звязаны з старажытнымі ўяўленнямі аб вадзе. Асабліва выразна такая сувязь перадаецца праз выкарыстанне ўстойлівых параўнанняў, напрыклад, *як у ваду ўпаў /найшоў* – ‘нечакана прапаў, знік’; *як /нібы /што ў ваду кануў* – ‘нечакана прапаў, знік’; *як камень у ваду*, дзе праз параўнанне з бяследным знікненнем кінутага каменя ці чаго-небудзь у ваду абазначаецца звычайна прапажа, знікненне чалавека. Аднак гэта толькі самы просты спосаб тлумачэння матывацыі гэтых адзінак, які і сёння досыць асэнсаваны і зразумелы, але не зусім дакладны і поўны пры аргументацыі выбару параўнальнага звароту ў якасці зыходнага матэрыялу для ўтварэння новай адзінкі з цэласным значэннем і вобразным прадстаўленнем і характарыстыкай такой з’явы, як знікнення чаго-ці каго-небудзь з дадатковымі дыферэнцыяльнымі семамі ‘хутка’, ‘раптоўна’, ‘бяследна’.

Вада як прыродная стыхія, як рэчыва, без якога нельга быць усяму жывому, надзелена і вызначаецца шматлікай сімволікай. У дадзеным выпадку як падмацаванне і ілюстрацыя гэтага вада абрана як сімвал стыхіі з яе глыбіннай, а значыць невядомай, непазнанай прасторай (дарэчы ўгадаць і пра суаднесенасць вобразаў фразеалагізмаў з прасторавым кодам культуры праз спалучэнне прыназоўніка з назоўнікам *у ваду ў форме В. скл.* як указання напрамку дзеяння ў водныя глыбіні), вада як сімвал варожай і моцнай сілы, якая паглынае і захоўвае, скрывае ўсё жывое ў сваіх глыбінях. Узгадаем радкі М. Багдановіча ў вершы “Над возерам” пра цёмныя воды і водныя глыбіні возера: “Як у нязнаны свет акно, / Ляжыць, халоднае, яно, / Жыццё сабою адбівае / І ўсё, што згінула даўно, / У цёмнай глыбіні хавае”.

Расшыфроўваючы метафарычны вобраз фразеалагізмаў, яго можна разумець так: імклівы працэс знікнення чаго-небудзь ці якога-небудзь прадмета, што знікае, прападае, ды яшчэ хутка, бяследна, нечакана ў глыбінях вады як цёмнай сілы, прыпадабняецца да знікнення чалавека ці чаго іншага. Менавіта дзякуючы гэтаму і названыя фразеалагізмы выконваюць ролю стэрэатыпа, эталона бяследнасці знікнення чалавека ці прадмета.

Вобраз фразеалагізма *як у кроплі вады* ўтрымлівае метафару, у якой кропля выступае эталонам мінімальнай меры, самай малой колькасці вады (параўн. *капля ў моры*), ці кроплі як адзінцы дакладнасці, а вада звязана са стрэатыпным уяўленнем з магчымасцю адлюстроўваць усё, што было, ёсць і будзе. Фразеалагізм *як у кроплі вады* выступае ў ролі эталона дакладнасці бачання і тлумачэння падзей, прадбачання лёсу чалавека ці яго пэўных паказчыкаў.

А ў аснову фразеалагізма *як у ваду глядзеў* таксама пакладзена канструкцыя параўнання, якая набыла пераноснае значэнне, а зыходная сінтаксічная канструкцыя абавязана найменню магічнай аперацыі варажбітоў, якія гадалі на “чыстай”, “свежай” вадзе (параўн. *выводзіць на чыстую ваду* – ‘выкрываць чые-небудзь цёмныя справы, нядобрыя ўчынкі’), каб угадаць таго, хто сурочыў каго-небудзь, зрабіў нядобрае (архетыпічныя супрацьпастаўленні “чысты – брудны”, “добры – нядобры”). Фразеалагічная адзінка даводзіць пра сваю суаднесенасць і найперш праз кампанент *ваду* з далёкім мінулым, з архаічнымі ўяўленнямі пра ваду як раку часу, у якой адлюстравана мінулае, сучаснае і будучае чалавецтва (параўн. *Шмат вады ўцякло; Што было, тое з вадой сплыло*), пра ваду, на якую дзяўчаты кідаюць вянкi з мэтай даведацца, выйдуць яны замуж ці не, пра ваду як субстанцыю, на якую глядзелі з мэтай варажбы – гідрамантыі. У сувязі з гэтым фразеалаг рускай мовы В. М. Макіенка піша: “Углядаючыся ў расплывістыя адлюстраванні прадметаў на паверхні рэк, азёр ці проста рандэлька з вадой, нашы продкі спрабавалі разгадаць свой лёс, знайсці падмацаванне правільнасці прынятых рашэнняў, прадбачыць чарговую пагрозу” [61, с. 233]. Адсюль становіцца зразумелым, што параўнанне як абраны метафарычны вобраз паслужыў асновай утварэння фразеалагічнага значэння новай адзінкі, асабліва такой семы, як ‘прадбачыць’. Фразеалагізм *як у ваду глядзеў* выступае ў ролі эталона, стрэатыпу, ці той меры вызначэння здагадлівасці, здольнасці чалавека прадбачыць, прадказаць што-небудзь раней часу.

У аснову метафарызацыі пры ўтварэнні фразеалагізмаў пакладзена народнае ўяўленне пра ваду як сімвал духоўнага і маральнага ачышчэння. Гэта, напрыклад, фразеалагізмы *выводзіць на чыстую ваду* – ‘выкрываць чые-небудзь цёмныя справы, нядобрыя ўчынкі’; *чыстай /чысцейшай /найчысцейшай вады* – ‘самы сапраўдны’. Даследчыкі лічаць, што “зварот *вывесці на чыстую ваду* ў XVIII ст. ужываўся ў асноўным у форме *вывесці на свежую ваду*, і размова звычайна ішла пра якое-небудзь махлярства, якое ста-

навілася яўным дзякуючы прадбачлівасці ці якім-небудзь звесткам пра гэтага чалавека ці справу” [61, с. 232]. І *вывесці на чыстую ваду* азначала ‘выклікаць на паверхню вады яго адлюстраванне’.

Усе названыя фразеалагізмы аб’яднаны кампанентам-прыметнікам, які асабліва значны ў “характарыстыцы” вады як абраным вобразе ў складзе кожнага і які даводзіць і асацыіруецца не толькі з чыстай, свежай – ‘незабруджанай’ вадой, але характарызуецца найперш такім пераносным значэннем, як ‘маральна бездакорны, шчыры і сумленны, без брудных, карыслівых думак і дзеянняў’ і ‘які не мае ў сабе падману, хлусні’ [85, с. 333]. І толькі праз свежую, чыстую ваду як канал сувязі з памерлымі, якія прадказвалі будучае тым, хто жыве, можна было сказаць дакладна пра чалавека. І тут, як асабліва ў фразеалагізме *выводзіць на чыстую ваду*, выяўляюцца даўнія ўяўленні пра ваду, якой чалавек прыпісваў цудадзейныя лекавыя і ачышчальныя ўласцівасці і праз якую можна было ўгадваць мінулае і будучае.

Метафарычны вобраз фразеалагічнай адзінкі *выводзіць на чыстую ваду* даводзіць, што ашуканства, падман, махлярства, нагавор ці розныя непрыстойныя і заганныя дзеянні чалавека можна выявіць, для чаго трэба вывесці на чыстую ваду, ці тую ваду, якая падкажа, выявіць брудныя справы, думкі, намеры. Фразеалагізм перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб неабходнасці выкрыцця махінатараў і ашуканцаў, людзей брудных дзеянняў і нядобрых учынкаў.

Гістарычны пласт культуры адлюстраваны і выяўляецца ў многіх фразеалагізмах, выток утварэння якіх абавязаны тым гістарычным звесткам з жыцця нашага ці іншых народаў у розныя часы іх існавання. Выбар найменняў гістарычных падзей, пэўных гістарычных фактаў, як і іншых зыходных, базавых, ці матывацыйных, сродкаў для ўтварэння фразеалагізмаў, абавязаны неабходнасці вобразнага, запамінальнага і дакладнага адлюстравання пэўнага правіла, устаноўкі, нормы паводзін праз усведамленне і вобразнае бачанне важных гістарычных падзей, гістарычных асоб і пад. У выніку ў складзе фразеалагізмаў адзначаюцца ўласныя імёны рэальных людзей, падзей, мясцовасці, напрыклад, антрапонімы (*над Катоўскага стрыгчы*, *стрыгчыся*, *падстрыгчы* – ‘дагала, зусім, поўнасцю’; *шапка Манамаха* – 1) ‘галаўны ўбор як сімвал царскай улады’; 2) ‘адзінае, паўнаўладнае кіраўніцтва дзяржавай’; як *Заблоцкі на мыле* – ‘зусім нічога, ніколько ці амаль нічога, амаль ніколько не (зарабіць і інш.), тапонімы (*адкрываць Амерыку* – 1) ‘знаходзіць, выяўляць што-небудзь зусім новае, невядомае’; 2) ‘гаварыць, аб’яўляць пра даўно ўсім вядомае’; *прапасці як швед над Палтавай* – ‘зусім, канчаткова’) ці вытворныя ад іх лексем-кампаненты (*адгароджвацца*

кітайскай сцяной – ‘вельмі моцна, наглуха адасабляцца, адмяжоўвацца ад каго-ці чаго-небудзь’; *мамаева пабоішча* – ‘вялікая сварка, бойка’; у *Магілёўскую губерню трапіць, папасці, збірацца* і пад.) – ‘у замагільны свет, супрацьпастаўлены зямному жыццю’) і інш.

Так, фразеалагізм *чырвоны памешчык* – ‘старшыня калгаса як гаспадар з неабмежаванай уладай’ кожным са сваіх кампанентаў асацыятыўна звязваецца з розным часам, перыядам гісторыі: *чырвоны* апелюе да рэвалюцыйнай дзейнасці, звязаны з перыядам рэвалюцыі 1917 г., з савецкай дзяржавай, сацыялістычным ладам, а кампанент *памешчык* – з дарэвалюцыйным часам, калі памешчыкі, дваране, паны як землеўладальнікі мелі бязмежную ўладу над бяспраўнымі сялянамі. У выніку ў вобразе фразеалагізма да памешчыка прыпадабняецца чалавек, які з’яўляецца старшынёй калгаса і ўлада якога бязмежная.

А вось фразеалагізм *шапка Манамаха* – ‘галаўны ўбор як сімвал царскай улады’ і ‘адзінае, паўнаўладнае кіраўніцтва дзяржавай’, несумненна, запазычаны з рускай мовы, пра што сведчыць і яго ўжыванне, як правіла, у творах на гістарычную тэму пра самазванцаў на царскую ўладу ці захоп улады, імкненне да адзінапраўлення (*Хто б мог падумаць, акрамя хіба самога авантурыста Глінскага, што ён, хоць і не ў шапцы Манамаха, а ўсё ж пакіруе Масковіяй пры малалетнім цару. Глінскі рупіўся пра такую блізкую зараз шапку Манамаха.* А. Петрашкевіч). Фразеалагізм абавязаны выразу «Ох, тяжела ты, шапка Мономаха» з трагедыі А. С. Пушкіна “Барыс Гадуноў” са значэннем ‘цяжка кіраваць дзяржавай’. Лічыцца, што гэтую шапку насіў вялікі князь кіеўскі Уладзімір Манамах (1053–1125) і гэтай шапкой як сімвалам улады вянчалі на царства маскоўскія цары [31, с. 414].

Літаратурна-публіцыстычны пласт культуры выяўляецца ў фразеалагізмах, што абавязаны сваім утварэннем ці, дакладней, такім сваім вытокам, як творы розных жанраў літаратуры, якая сама па сабе складае пласт культуры кожнага народа, аўтараў з розных краін і народаў. І гэта ўтвораня на базе непасрэдных выразаў з пэўных твораў у выніку пераасэнсавання, напрыклад: *браты нашы меншыя* – ‘звяры (свойскія ці прыручаныя чалавекам)’; *вайна з ветракамі* – ‘дарэмная трата сіл, здольнасцей у барацьбе з уяўнай небяспекай ці несапраўднымі цяжкасцямі’; *варона ў паўлінавых пёрах* – ‘чалавек, які марна імкнецца паказаць сябе лепшым, больш значным, чым ён ёсць на самай справе’; *дзям’янава юшка* – ‘тое, што назойліва прапануецца каму-небудзь у вялікай колькасці’; *ківаць на Пятра* – ‘звальваць віну на іншага’; *людзьмі звацца* – ‘быць свабоднымі, шчаслівымі, займаць у жыцці належнае чалавеку месца’; *свінтус гран-*

дыёзус – ‘ганебны, няўдзячны чалавек, нахабнік’; *трышкаў кафтан* – ‘непапраўнае становішча, сітуацыя, калі з ліквідацыяй адных недахопаў непазбежна ўзнікаюць другія’; *унтэр прышыбееў* – ‘самачынны ахоўнік парадку, душыцель свабоды’; *хварэць на пана* – 1) ‘доўга спаць, вылежвацца’ і 2) ‘весці сябе высакамерна, фанабэрыста, выяўляючы нечаканыя звычаі, імкненне да раскошы і пад.’; *як дзядзька ў Вільні* – ‘збянтэжана, непрывычна, ніякавата (адчуваць сябе, паводзіць сябе і пад.)’; *як шчыгрынавая скура* – ‘прыкметна, адчувальна (скарачацца, звужацца, меншыць і пад.)’ і інш.

Так, фразеалагізм *трышкаў кафтан /каптан* – ‘непапраўнае становішча, сітуацыя, калі з ліквідацыяй адных недахопаў непазбежна ўзнікаюць другія’ лічыцца калькай з рускай мовы і абавязаны сваім узнікненнем аднайменнай байцы І. А. Крылова [31, с. 370]. Паводле зместу байкі, яе герой Трышка адразае рукавы, каб залатаць дзіркі на локцях кафтана, а каб падоўжыць кароткія рукавы, абразае полы. У выніку кафтан сапсаваны. Пераасэнсаваны выраз фразеалагізаваўся, і вобраз фразеалагізма выступае ў ролі эталона безвыходнасці як выніку бяздумнага, паспешлівага рашэння праблем.

Аналіз фразеалагізмаў беларускай мовы дазваляе адзначыць, што ў любым фразеалагічным знаку дзякуючы абранаму пры яго ўтварэнні вобразу макраметафарычнай мадэлі ўтрымліваецца значны аб’ём дыферэнцыяльнай культурнай інфармацыі: архетыпічная, міфалагічная, рэлігійная, а яшчэ эмацыянальна-пачуццёвая, этычная і эстэтычная інфармацыя. Праўда, розныя тыпы культурнай інфармацыі не выступаюць як абасобленыя, хутчэй наадварот, але яны ўпарадкаваныя, узаемазвязаныя і нават узаемаабумоўленыя. Напрыклад, у аснове вобразаў фразеалагізмаў *свяціць голым целам /пузам /задам* ці *свяціць голым жывотом /целам //свяціць голымі жывотамі* – ‘вельмі бедна апранацца, насіць падраную вопратку’ ляжыць антрапаморфная метафара, якая прыпадабняе бедна апранутага чалавека, які перажывае пачуццё сораму за свячэнне голым целам ці трасеннем трантамі (*транты* – ‘лахманы; старая падраная адзежа, бялізна’ [84, с. 509]) ці рыззём (*рыззё* – ‘старое, падранае адзенне’ [83, с. 735]) як найменні і выражэнне адмоўнай ацэнкі адзення чалавека. Выкарыстанне варыянтных кампанентаў *цела – жывот – пуза – зад* выяўляе ступень узрастання адмоўнай ацэнкі, негатыву ў адносінах да адзетага такім чынам чалавека і ўплывае на абмежаванае выкарыстанне фразеалагізма. Вобразы фразеалагізмаў узыходзяць да архетыпічнага супрацьпастаўлення “адкрыты – закрыты” і адпаведна “дрэнна – добра” і служаць найперш выражэнню

культурнай устаноўкі беларусаў пра пачуццё сораму і парушэнне нормы адносна адзення, праз якое відаць цела. Вось чаму гэтыя адзінкі суадносяцца яшчэ і з рэлігійна-духоўным кодам, ці з пэўнымі рэлігійна-маральнымі ўстаноўкамі і ўяўленнямі беларусаў. У фразеалагізмах знаходзіць адлюстраванне мінулае ўяўленне пра недапушчальнасць адкрытага цела для ўспрымання іншымі як своеасаблівага граху чалавека, што абумоўлена найперш супастаўленнем цела і душы як матэрыяльнага першага, якое можа быць апаганена, і духоўнага другога, а таксама падранага адзення як бессаромнасці, ляюты і падобных негатыўных якасцей чалавека.

Сваімі вобразамі адзінкі даводзяць, што ў такім адзенні неэтычна быць чалавеку, і перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра адмоўнае стаўленне да чалавека ў старым падраным адзенні, праз якое можна бачыць голае цела (а гэта грэшна з пункту гледжання рэлігійна-маральнай этыкі), ці ў такім адзенні, якое трасецца на чалавеку.

Фразеалагізмы, што ў сваіх вобразах адлюстравалі, захавалі і данеслі да нашага часу ў нязменным выглядзе культурныя здабыткі свайго часу, даводзяць этычную і эстэтычную інфармацыю, якая вызначаецца як вяршыня агульнакультурнай мадальнасці ўспрымання пэўнага факта, перадаецца ў вобразах фразеалагізмаў беларускай мовы як сродак давядзення яе да адрасата і па праву характарызуецца як “ядро” культурнай канатацыі (паводле В. М. Тэлія).

Сутнасць і змест фразеалагізмаў якраз і заключаецца ў вызначэнні ацэнкі праз вобразы, унутраную форму, канкрэтнай ацэнкі – добра ці нядобра рабіць тое ці іншае, быць такім ці іншым, ва ўстанавленні, этычна ці неэтычна названае дзеянне, прыкмета, той ці іншы аспект жыцця чалавека.

Такім чынам, вобразы фразеалагізмаў даюць ход развіцця іх культурнай інтэрпрэтацыі і дазваляюць устанавіць культурную канатацыю, тым самым выяўляючы іх двайную суаднесенасць з культурай: самі фразеалагізмы як адзінкі мовы – гэта ўжо мова культуры, паколькі “літаральнае” яе прачытанне суадносіць вобраз са стэрэатыпным, эталонным ці сімвальна значным для беларускай лінгвакультурнай супольнасці светабачаннем, у якім адлюстравалася якая-небудзь уласцівасць, выпадак, з’ява ці сітуацыя – з аднаго боку, а з другога – гэты вобраз, які ўсведамляецца і інтэрпрэтуецца носьбітамі дадзенай мовы ў адпаведнасці з іх культурнай кампетэнцыяй [77, с. 251].

Пры ўспрыманні фразеалагізмаў носьбіт мовы ўстанаўлівае ці ўлаўлівае ў словах-кампанентах, у вобразе адзінак закадзіраваны культурны сэнс, які прачытваецца суб’ектам мовы ў культуры, да-

кладней, у сістэме кодаў. Вось чаму пры лінгвакультуралагічным аналізе ўстанаўленне суадносін слоў-кампанентаў і найперш слоў-сімвалаў у складзе фразеалагізмаў з кодамі культуры з’яўляецца “ключавым звязом яго культурнай інтэрпрэтацыі”, паколькі “менавіта гэта працэдура абумоўлівае дэкадзіраванне культурных сэнсаў фразеалагізма, якія служаць інтэрпрэтантамі фразеалагічнага знака, рэканструююць культурную канатацыю фразеалагізма, фарміруюць яго ролю як знака культуры” [22, с. 65].

Культурныя коды фарміруюць пэўныя фрагменты карціны свету, якія аб’ядноўваюць уяўленні чалавека аб надзеленых культурнымі сэнсамі рэаліях, што адносяцца да аднаго тыпу феноменаў. І мова з гэтага пункту гледжання выступае як спецыфічная прыкмета этнасу, як адзін з элементаў, што арганізуюць яго, выступаюць у пэўным аб’ёме нацыянальна-культурнай інфармацыяй, ці тых ведаў пра свет, якія пэўны народ набыў і зафіксаваў у значэннях моўных адзінак нацыянальных ідыёмаў (В. М. Тэлія).

Культурныя коды непасрэдна звязаны з карцінай свету, якая і задаецца кодамі, і з культурнымі мадэлямі метафар як уласцівасцю мыслення чалавека, які жыве ў пэўным прыродным і сацыяльным асяроддзі, пераносіць на фізічны свет і свой унутраны свет і яго аб’екты, антрапамофныя, біяморфныя і прадметныя характарыстыкі. Знакаміты швейцарскі мовавед Ф. Сасюр пісаў, што менавіта “ў метафарах найбольш выражае сябе дух народа, яны больш дакладна перадаюць розніцу ў мысленні і адчуванні...” прадстаўнікоў розных краін [73, с. 76]. Вобразы, якія стаяць за словамі, што абазначаюць адну і тую ж рэалію ў розных мовах, нярэдка розныя. Прычыны выкарыстання і замацавання ў розных лінгвакультурах адрозных асацыяцый і прыкмет варта шукаць “у спецыфіцы традыцыйных уяўленняў і светаўспрымання носбітаў лінгвакультур” [27, с. 25]. Таму інтэрпрэтацыя вобразнай асновы фразеалагізмаў, пошук асноў для ўзнікнення метафар у выглядзе суадносін рэальных уласцівасцей і прыкмет, якія прыпісваюцца абраным рэаліям, дазваляе выявіць як універсальныя, так і нацыянальна-спецыфічныя асаблівасці моўнай карціны свету таго ці іншага моўнага калектыву пры параўнанні і супастаўленні з іншым ці іншымі моўнымі калектывамі. А ў аснове культурных кодаў ляжыць міфалагічны сімвалізм, сутнасць якога заключаецца ў пераносе вобразаў канкрэтных прадметаў на абстрактныя з’явы, і ў кожнай культуры выяўляюцца свае сувязі, свае асацыяцыі.

Напрыклад, у фразеалагізмах іспанскай мовы скарыстаны такія гастранамічныя лексем-кампаненты, як: 1) *карыца*, якая з’яўляецца

важным складнікам іспанскай кухні і якая з Сярэдніх вякоў лічылася дарагой і каштоўнай спецыяй, што і паслужыла ў іспанскім нацыянальным светабачанні выступаць эталонам станоўчай ацэнкі ўвогуле і цудоўнага чалавека, прыгожай дзяўчыны ў прыватнасці і пад. (*ser canela /canela fina /sanela en rama*, што літаральна азначае быць карыцай /карыцай дробнага памолу /палачкай карыцы); 2) *сыр*, які лічыцца далікатэсам, на аснове чаго сімволіка лексемы скарыстана для вобразнай перадачы станоўчай і эстэтычнай ацэнкі чалавека (*estar como un queso* – дасл. быць як сыр, што прыблізна можна перадаць як *выключны чалавек, дзяўчына-цукерачка*), а на аснове nepřыемнага паху некаторых гатункаў сыру – для адмоўнай ацэнкі (*oler queso* – дасл. пахнуць сырам’, ці фразеалагізм атрымаў значэнне ‘справа нячыстая’); 3) *хамон* (адпавядае прыблізна беларускай лексеме шынкі) як аснова смакавай ці агульнай станоўчай ацэнкі на аснове ўласцівасцей хамона пры ўжыванні ў ежу (*pasarlo jamon* – ‘выдатна бавіць час’) ці знешняга выгляду хамона (*jamon serrano* – ‘прыгажуня!’) і інш. [57].

А ў беларускай мове такімі нацыянальна адметнымі гастронамічнымі лексэмамі выступаюць *хлеб, вада, соль, масла, сыр* як самае каштоўнае, значнае і як сімволіка і стэрэатыпізацыя нацыянальнага бачання, на аснове чаго ў фразеалагізмах абазначана ўяўленне беларусаў пра новыя абстрактныя паняцці, напрыклад, мінімальнасць ежы, беднае існаванне (*скарынка хлеба* – ‘мізэрныя сродкі для існавання’; *хлеб надзённы* – 1) ‘тое, што крайне неабходна для жыцця, для існавання’ і 2) ‘самае важнае, неабходнае’; *перабівацца з хлеба на квас /ваду* – ‘сяк-так, надгаладзь, не наядаючыся’; *сядзець на хлебе і <на> вадзе* – ‘жыць надгаладзь, галадаць’), сродак пакарання (*садзіць на ваду* – ‘караць голадам’), уяўленне пра дастатак харчавання (*хлеб і да хлеба* – ‘іншыя, апрача хлеба, прадукты харчавання’; *як сыр у масле купіцца* – ‘жыць прывольна, у поўным дастатку’), жыццё нахлебніка (*есці хлеб* – ‘жыць за чый-небудзь кошт, знаходзіцца на чым-н. утрыманні’; *на ласкавым хлебе быць, жыць* ‘на чым-н. утрыманні’) і інш. [35].

Вось чаму важна выявіць, як прадстаўлены свет у свядомасці пэўнай лінгвакультурнай супольнасці людзей, якім лінгвакультурным кодам патрэбна карыстацца, каб моўная карціна свету адпавядала канцэптуальнай карціне кожнага прадстаўніка гэтай супольнасці. Лінгвакультурны код – гэта сістэма сімвалаў, якія аб’яднаны тэматычнай агульнасцю, акумулююць і транслююць культурна значную інфармацыю, гэта вынік экспансіі культурнага кода ў мову.

Коды культуры займаюць цэнтральнае месца ў нацыянальнай карціне свету, і такімі з'яўляюцца антропны, артэфактны, ці артэфактна-рэчавы, архітэктурны, ці архітэктурна-будаўнічы, гастронамічны, духоўны, ці духоўна-рэлігійны, зааморфны, колеравы, колькасны, ці лічбавы, прастораваы, прыродны, раслінны, ці фларыстычны, рэлігійны, ці рэлігійна-рэчавы, рэчава-касцюмны, саматычны, ці цялесны, часавы і інш.

Антропны, ці антропна-дзеясны, код культуры ў фразеалагізмах выяўляецца праз кампаненты, што не толькі называюць асобу чалавека, яго дзеянні і ўсё, што так ці інакш звязана з ім, але і вызначаюцца дадатковымі сэнсамі культуры. Напрыклад, дзеяслоўныя фразеалагізмы *вастрыць зброю* – ‘рыхтавацца да ўзброенай барацьбы з кім-небудзь’; *вісець на тэлефоне* – ‘часта званіць і доўга гаварыць па тэлефоне’; *выбіваць з сядла* – ‘пазбаўляць каго-небудзь цвёрдай упэўненасці ў сабе, выводзіць са стану раўнавагі’; *кідаць пальчатку* – ‘уступаць у барацьбу з кім-, чым-небудзь, рабіць рашучы выклік каму-, чаму-небудзь’; *ламаць дровы* – ‘рабіць грубыя памылкі’ і інш. суадносяцца з антропным ці, дакладней, антропна-дзеясным кодам культуры праз дзеяслоўныя кампаненты, што ўказваюць на чалавека як выканаўцу названых дзеянняў. А фразеалагізмы *ваш брат* – ‘вы і падобныя да вас. Часцей пра мужчын’; *іхняя сястра* – ‘яны і падобныя да іх жанчыны’; *кум каралю <і сват міністру>* – 1) ‘свабодны, ні ад каго не залежны, у выгадным становішчы’; 2) ‘багаты, заможны, забяспечаны’ і 3) ‘вельмі добра, цудоўна (жыць, адчуваць сябе і пад.)’; *мамчын /мамін сыноч /сыночак* – ‘распешчаны, збалаваны, ні да чаго не прыстасаваны хлопчык, малады чалавек’; *пастухова Ганна* – ‘кожны, нават някемлівы чалавек (разумее, зразумее, зробіць што-небудзь)’; *у касцюме Адама* – ‘без усякага адзення, голы. Пра мужчыну’ ці ў *касцюме Евы* – ‘без усякага адзення, голая. Пра жанчыну’ і інш. суадносяцца з антропным кодам культуры праз кампаненты-найменні роднасных і сваяцкіх адносін, уласнае імя чалавека ці вытворны ад яго кампанент-дэрыват.

Так, агульным кампанентам-найменнем роднасных сувязей аб’яднаны дзве групы фразеалагізмаў, якія ўступаюць у антанімічныя адносіны на аснове архетыпічных супрацьпастаўленняў “жанчына – мужчына” і “свой – чужы”, а асноўным сродкам аб’яднання мужчын ці жанчын, сваіх ці чужых абраны лексемы *сястра* і *брат*, якія ў складзе фразеалагізмаў і асабліва пры іх спалучэнні з кампанентамі-займеннікамі набываюць новыя семы – ‘роўны’, ‘падобны’, ‘блізкі паводле адносін да іншых’. З аднаго боку,

гэта фразеалагізмы з агульным кампанентам *сястра* (*ваша сястра* – ‘вы і падобныя да вас. Пра жанчын’; *іхняя сястра* – ‘яны і падобныя да іх жанчыны’; *наша сястра* – ‘мы і падобныя да нас. Пра жанчын’ і *свая сястра* – ‘чалавек, блізкі па поглядах, роўны па становішчы. Пра жанчын’), якія выкарыстоўваюцца ў адносінах да жанчын. Ім супрацьпастаўляюцца фразеалагізмы з агульным кампанентам *брат* (*ваш брат* – ‘вы і падобныя да вас’; *іхні /іх брат* – ‘яны і падобныя да іх. Часцей пра мужчын’; *наш брат* – ‘мы і падобныя да нас. Пра мужчын’; *свой брат* – ‘чалавек, блізкі поглядамі, роўны становішчам. Пра мужчын’ і *твой брат* – ‘ты і падобныя да цябе. Пра мужчын’), якія выкарыстоўваюцца ў адносінах да мужчын.

Як відаць, займеннікавыя кампаненты поўнасьцю не страчваюць сваё абагулена-ўказальнае значэнне, у адрозненне ад кампанентаў-найменняў роднасці *сястра* і *брат*, якія, пераасэнсоўваючыся ў выразках і набываючы новыя значэнні, усё ж служаць для адрознення мужчын і жанчын і нават іх супрацьпастаўлення. І таму ўсе фразеалагізмы ў абедзвюх групах выступаюць як найменні для адлюстравання ў чымсьці падобных, блізкіх паміж сабой людзей, але пры гэтым, і гэта галоўнае, для выражэння супрацьпастаўлення адносін паміж людзьмі (ваш – наш, мы – вы, я – ты), а наяўнасць двюх груп – для супрацьпастаўлення мужчын і жанчын.

Ці возьмем фразеалагізм на аснове агульнасці выкарыстання ў яго складзе кампанентаў-найменняў роднасці і сваяцтва *ні сват ні брат* са структурай словаспалучэння двух аднатэматычных кампанентаў, аб’яднаных паўтаральным злучнікам *ні*, дзе абодва кампаненты аднолькава актыўна ўдзельнічаюць у стварэнні вобраза. Тут выбар кампанентаў выразна выяўляе сувязь з паняццямі роднасці (*брат*) і сваяцтва (*сват*), бо яны ў складзе фразеалагізма поўнасьцю не страчваюць сваё значэнне, а семантыка ўсяго выразу дасягаецца за кошт выкарыстання парнага злучніка *ні* пры кожным, у выніку чаго фразеалагізм выступае з празрыстай матывацыяй і служаць для наймення асобы ці асоб, якія не выяўляюць ні роднасных, ні сваяцкіх адносін, называючы такім чынам нешта трэцяе, няпэўнае з выразнай адмоўнай ацэнкай. У аснове вобраза фразеалагізма ляжыць антропная метафара, паводле якой мяркуецца абавязковая наяўнасць роднаснасці ці сваяцтва для ажыццяўлення пэўных сувязей чалавека з іншымі.

Фразеалагізм *ні сват ні брат* адметны яшчэ і тым, што характарызуецца наяўнасцю рыфмы апорных кампанентаў, якая якраз і выступае разам з адметнай структурай істотным фактарам стварэння экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкі гэтай адзінкі. Важную ро-

лю адыгрывае і паўторны злучнік *ні – ні*, які, адмаўляючы, служыць узмацненню выказвання. І ў выніку фразеалагізм *ні сват ні брат* выяўляе сувязь з архетыпічным супрацьпастаўленнем “свой – чужы” і звязанай з ім дылемай “добры – дрэнны”, выяўляючы важнасць роднасных і сваяцкіх сувязей для беларусаў. Фразеалагізм *ні сват ні брат* выступае ў ролі эталона сцётых, няпэўных, нявыражаных роднасных ці сваяцкіх сувязей чалавека.

З антропным кодам праз уласныя імёны суадносіцца фразеалагізм *не па Сеньку /Хомку /Юрку шапка* – ‘зусім немагчыма, вельмі цяжка (рабіць што-н.)’, дзе падразумяваецца, што каму-небудзь не па сіле, не хапае здольнасці выканаць пэўную работу, быць кіраўніком ці кіраваць чым-небудзь. У аснове метафарычнага вобраза беларускага фразеалагізма *не па Сеньку /Хомку /Юрку шапка* ляжыць прыпадабненне неадпаведнасці, немагчымасці выканаць, зрабіць што-небудзь да неадпаведнасці паводле памераў шапкі да галавы чалавека, што абазначана варыянтнымі ўласнымі імёнамі, тым самым як бы ствараючы ўяўны, больш канкрэтны вобраз. У выніку фразеалагізм *не па Сеньку /Хомку /Юрку шапка* выступае эталонам пра неадпаведнасць здольнасцей чалавека абраным дзеяннем, пасадзе і пад.

Архітэктурна-будаўнічы код культуры ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў прадстаўлены значнай колькасцю фразеалагізмаў, а выразнікам суаднесенасці гэтых адзінак з архітэктурна-будаўнічым кодам культуры выступаюць словы-найменні розных збудаванняў, іх частак, якія вызначаюцца дадатковым, акрамя свайго прамога прызначэння, культурным сэнсам. У складзе фразеалагізмаў архітэктурна-будаўнічага кода культуры беларусаў выяўляюцца кампаненты-найменні збудаванняў (*аптэка, вежа, вятрак, дом, замак, званіца, кантора, канцылярыя, лавачка /крамка, манастыр, млын, палац, стайня /канюшня, хата, хлеў*), частак будынкаў, якімі з усёй колькасці абраны *акно, вугал /кут, дах /страха, дзверы, парог, сцяна* як адзінкі архітэктурна-будаўнічага кода, што служаць для асэнсавання чалавекам свету і выступаюць у ролі знакаў “мовы” культуры. Напрыклад: *абіваць парогі* – ‘настойліва хадзіць куды-небудзь, просячы, дамагаючыся чаго-небудзь’; *адмыкаць адамкнёныя дзверы* – ‘настойліва даказваць, сцвярджаць тое, што даўно ўсім вядома і не выклікае прэчання’; *вароты пірагамі /пірагом падпёрты(-я)* – ‘усяго ўволю, колькі хочаш. Пра багатае жыццё’; *глядзець са сваёй званіцы* – ‘меркаваць аб кім-, чым-небудзь аднабакова, са сваіх пазіцый’; *казённы дом* – ‘турма’; *не туды хата* – ‘дарэмна; не тое, на што хто-небудзь разлічваў. Пра неапраўданыя надзеі, разлікі, мер-

каванні'; *наветраныя замкі* – 'нерэальныя, фантастычныя планы, што-н. нязбытнае'; *пад адным дахам /пад адной страхой жыць, пражыць* – 'у адным доме, у адной кватэры, разам'; *паліць <усе> масты <за сабой>* – 'рашуча парываць з мінулым, робячы немагчымым вяртанне да яго'; *пусты млын* – 'чалавек, які займаецца пустымі размовамі; балбатун, пустаслоў'; *сцяна ў сцяну жыць (пражываць)* і пад. – 'зусім побач, у непасрэднай блізкасці, па суседству'; *чортава акно* – 'багністая бяздонная прорва, глыбокая ўпадзіна з вадой сярод балота'; як *сцяна маўчаць* – 'зацята, упарта'; як у *аптэцы* – 1) 'вельмі дакладна'; 2) 'абсалютна дакладна' і інш..

Найбольш частотным у складзе фразеалагізмаў архітэктурна-будаўнічага кода культуры беларусаў выступае кампанент *хата /дом*, паколькі хата, жыллё – "гэта не толькі матэрыяльны аб'ект. У традыцыйным грамадстве жыллё – адзін з ключавых сімвалаў культуры" [2, с. 3]. Сімволіка была асновай выбару месца і будаўніцтва хаты, вызначэння чатырох вуглоў, верху і нізу, дыяганалі кут – печ, дзе кут сімвалізуе святло, божае святло, а печ – цемру; межаў дома, якімі выступаюць сцены, парог, дах і інш.

Так, фразеалагізм *была ў сабакі хата* як выраз для адмоўнага адказу на пытанне і сцвярджэнне аб наяўнасці, існаванні каго-, чаго-н. як няма і не было каго-, чаго-небудзь сведчыць найперш аб важнасці і значэнні наяўнасці сваёй хаты, свайго ўласнага жылля. А скрытае параўнанне чалавека з сабакам, які не мае ўласнага жылля, для адмоўнага адказу на пытанне пра наяўнасць увогуле чаго-небудзь абавязана назіраннем чалавека за сваім меншым братам і адносінамі чалавека да сабакі як прыручанага яшчэ з каменнага веку, але ўсё ж поўнасцю залежнага і падпарадкаванага чалавеку. Створаны выраз пра сабаку асацыятыўна звязваецца з чалавекам: чалавек, які не мае сваёй хаты, дома, падобны да сабакі. Менавіта з сабакам параўновае чалавека адзін з герояў драмы "Раскіданае гняздо" Янкі Купалы: "Без зямлі, без свае хаты чалавек, што шалёны сабака – адна цана: ані яму прыстання, ні яму скарынкі хлеба, ні яму добрага слова!". У аснове ўтварэння фразеалагізма ляжыць прыём антыфразісу, што вядомы як стылістычная фігура, якая заключаецца ў выкарыстанні выраза з процілеглым, звычайна іранічным, значэнні. Менавіта такой будовай і тлумачыцца, што фразеалагізм *была ў сабакі хата* служыць менавіта для выражэння іроніі і перадае эмацыянальны стан таго, хто такім чынам дае адмоўны адказ на пытанне аб наяўнасці чаго-ці каго-небудзь (*Каму карысць? Бацькам ягоным? Дык яны ў зямлі даўно. Дзецям? А дзе яны? Была ў сабакі хата.* У. Карпаў) [51, с. 23–24].

У склад адзінак архітэктурна-будаўнічага кода як культурнай прасторы для інтэрпрэтацыі фразеалагізмаў з сімвальным значэннем уваходзяць і ўсе фразеалагізмы на аснове агульнага кампанента *дзверы*. А тое, што кампанент *дзверы* ў складзе выдзеленых [фразеалагізмаў і самі фразеалагізмы з гэтым кампанентам выступаюць у ролі сімвалаў, эталонаў, стэрэатыпаў і нясуць культурную, сімвалічную, семантыку, не падлягае сумненню, таму што звесткі пра сімвальнае значэнне самой рэаліі – дзвярэй падмацавана фактамі культуры, тымі звесткамі пра сімвалічнае значэнне гэтай рэаліі як культурнага знака.

Возьмем для ілюстрацыі “гукавы” вобраз фразеалагізма *бразгаць дзвярамі* – ‘выяўляць рэзкі пратэст, не дабіўшыся свайго, жаданага’, які звязаны з іншымі агульнай тэмай “закрытых” дзвярэй, толькі тут іх закрываюць адметным спосабам. Маецца на ўвазе, што пэўная асоба, якая была на тэрыторыі другой асобы ці групы асоб і хацела штосьці атрымаць, мець пэўны вынік, яго не атрымала. І тады пры выхадзе з “чужой” тэрыторыі асоба моцна стукае, бразгае дзвярамі, выражаючы свой эмацыянальны стан незадавальнення, раздражнення ці злосці і выказваючы такім чынам пратэст, нязгоду і незадавальненне з такім вынікам (*Думалася: чым гэтак мучыцца, ці не лепей адразу скончыць усе свае пакуты? А перад тым як скончыць, хацелася мне бразнуць мацней дзвярыма*. М. Гарэцкі). Тут рэзкасць маўлення, эмацыянальны стан суадносіцца з бразганнем дзвярэй як асновай метафары, паводле якой рэзкасць выказвання, нязгода слоўная і пачуццёвая прыпадабняюцца да стуку дзвярэй пры іх закрыванні як сімваліцы разрыву, адмежавання, пратэсту. Выкарыстанне кампанента *дзверы* з яго сімвалікай мяжы, падзелу, раздзялення яшчэ раз паказвае, як эмацыянальныя пачуцці, абстрактныя паняцці тыпу пратэсту, нязгоды выяўляюцца праз канкрэтныя дзеянні з канкрэтнымі прадметамі, як тут – з дзвярамі. Фразеалагізм перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра эмацыянальнасць слоў, стану для выказвання пратэсту, нязгоды з чым-небудзь.

Артэфактна-рэчавы код культуры выяўляецца ў фразеалагізмах праз суаднесенасць з кампанентам-найменнем розных рэчаў, створаных чалавекам, асабліва бытавога характару і прызначэння, у якіх закадзіраваны культурны сэнс і якія выступаюць найменнямі сімвалаў ці з’яўляюцца словамі-сімваламі, напрыклад: *ломанага гроша не варты* – ‘зусім нічога (не варта)’; *мех і кайстру нагаварыць* – ‘вельмі многа і абы-чаго’; *заварочваць аглоблі* – 1) ‘адыходзіць ці ад’язджаць назад’ і 2) ‘адмаўляцца ад ранейшага

рашэння, абяцання’; *насіць ваду рэшатам* – ‘рабіць што-небудзь безвынікова, заведама ўпустую’; *порах сыплецца* – ‘хто-небудзь вельмі стары, слабы’; *у футарале* – ‘замкнёны ў коле вузкіх, абывацельскіх інтарэсаў, далёкі ад жыцця і ўсяго новага’; *цуд у рэшаце* – ‘штосьці незвычайнае, неверагоднае’; *як штык быць, з’явіцца* і пад. – ‘абсалютна дакладна, у патрэбны час’ і інш.). Ужо толькі выбар кампанентаў-найменняў рэчаў, а яшчэ больш метафарычных вобразы, пакладзеныя ў аснову ўтварэння другасных адзінак як своеасаблівы погляд, як сваё бачанне свету лінгвасупольнасці беларусаў, выражаюць нацыянальную адметнасць, што асабліва выразна выяўляецца пры параўнанні і супастаўленні з адборам найменняў рэчаў як кампанентаў і асновы стварэння вобразаў фразеалагізмаў у іншых мовах.

З ліку шматлікіх найменняў бытавых прадметаў, рэчаў паўсядзённага ўжывання кампанентамі фразеалагізмаў абраны назвы сталовай пасуды ці сталовых прыбораў, рэчаў хатняга ўжытку, гаспадарчага прызначэння, тэхнічнага прагрэсу і інш., адбор якіх абумоўлены захаванасцю за імі, у тым ліку і з мінулага, сімвальнага значэння, уласцівага кожнай такой лексеме. Так, ложка сімвалізуе малую колькасць, дробязь (*ложка дзёгцю <у бочцы мёду>* – ‘нязначная, але непрыемная дробязь, якая псуе што-небудзь добрае’; *у лыжцы вады ўтаніць* – ‘прычыніць вялікую непрыемнасць з-за дробязі’), нож выступае найменнем сімвалу зброі, смерці, пагрозы, подласці, здрадніцтва (*быць на нажах* – ‘у рэзка варожых адносінах’; *нож востры* – ‘што-небудзь непрыемнае, нясцерпнае, пакутлівае’; *нож у спіну* – ‘подлы ўчынак, здрадніцкія паводзіны да каго-небудзь’; *прыставаць (прыстаць) з нажом да горла* – ‘вельмі рашуча і неадступна’; *у садзіць нож у спіну* – ‘учыніць подласць, здраду ў адносінах да каго-небудзь’), торба – беднасць, жабрацтва (*да торбы давесці, дайсці* – ‘да поўнага разарэння, да выключнай беднасці’; *пускаць з торбай <на свеце>* – ‘даводзіць да беднасці, да жабрацтва; разараць’) і інш. У выніку створання вобразы фразеалагізмаў выступаюць адзінкамі для засваення маральна-этычных прынцыпаў, праходзяць культурную інтэрпрэтацыю ў прадметна-рэчавым кодзе культуры, знакі якога ўтрымліваюць і даносяць розныя сэнсы, а фразеалагізмы з гэтымі кампанентамі набываюць функцыі эталонаў, стэрэатыпаў і сімвалаў.

Выбар у якасці кампанента і асновы вобразаў фразеалагізмаў, напрыклад, нажа, абумоўлены многімі прычынамі, і найперш тым, што нож быў надзелены чалавекам аберагальнай магіяй супраць нячыстай сілы (нож клалі ў калыску дзіцяці, каб яго не сурочылі, ці

калі яно спала, а ішла пахавальная працэсія, каб смерць не зачাপіла яго, у труну пакойніку, каб засцерагчыся ад яго вяртання). Забаранялася есці з нажа, бо чалавек стане злосным, дарыць ці прыносіць дахаты знойдзены нож, бо ён прынясе няшчасце, пакідаць нож на сталі нанач, каб не скарыстала яго нячыстая сіла, гуляць з нажом, бо здарыцца сварка ў хаце і інш. Нож – гэта і зброя, вострая і шкодная.

Возьмем для ілюстрацыі фразеалагізм як <нажом> *адрэзаў /адрэзала* – 1) ‘катэгарычна, як канчаткова вырашанае (сказаў, сказала)’ і 2) ‘што-небудзь раптоўна, адразу прыпынілася’), які ўзыходзіць да архетыпічнага супрацьпастаўлення “пачатак – канец”, што асабліва выразна даводзіцца праз дзеяслоўны кампанент, які суадносіць фразеалагізм з антропа-дзейнасным кодам культуры і служыць указаннем на чалавека як выканаўцу дзеяння. Вобраз новай адзінкі ўтвораны ў выніку метафарызацыі параўнальнага звароту, дзе катэгарычнасць і бясспрэчнасць сказанага ці раптоўнасць і спыненне якога-небудзь дзеяння, працэсу прыпадабняюцца да адразавання чаго-небудзь нажом, што звязваецца асацыятыўна з вынікам хуткага і рэзкага дзеяння ці ў выніку якога адрэзаную частку не прыставіш. Так і ў вырашэнні пытання ці выказанага паведамлення: іншага не будзе, звароту не будзе; альбо ўсё спынена рэзка і раптоўна. І такі вобраз, унутраная форма фразеалагізма як <нажом> *адрэзаў /адрэзала*, сімволіка лексем-кампанента *нож* служыць сродкам перадачы стэрэатыпнага ўяўлення чалавека пра завершанасць і нязменнасць выказвання, рашэння ці пра раптоўнасць і рэзкае, імгненнае спыненне чаго-небудзь.

А вось фразеалагізм *фіга на талерцы* – ‘непрыемнасць для каго-небудзь, прыхаваная ветлівасцю, далікатнасцю’ пабудаваны на прыёме антытэзы і даводзіць новы культурны сэнс праз кантраст у выкарыстанні сімволікі кампанентаў: з аднаго боку, выражэнне павягі, далікатнасці і добрых манераў (*на талерцы*), з другога – фіга, ці інакш дуля, хоць можа ўспрымацца і як аманімічнае найменне плода смакоўніцы. У выніку атрымалася новая адзінка, створаная для наймення непрыемнага, пададзенага ў прыстойнай форме, і фразеалагізм *фіга на талерцы* набыў ролю эталона прыхаванай за прыемнай формай непрыемнасці.

Гастронамічны код культуры складае сукупнасць найменняў ежы, прадуктаў харчавання, іх прыгатавання, якасцей, адносінаў чалавека да падрыхтоўкі, смакавых уласцівасцей ежы, напояў і інш., што надзелены дадатковымі сэнсамі культуры і абраны як кампаненты і аснова складання вобразаў фразеалагізмаў (*адрэзаная скіба /скібка /луста; адрэзаны кавалак /акраец* – 2) ‘той, хто парваў сувязі

з прывычным асяроддзем, спосабам жыцця, з прывычнай дзейнасцю»; *дарма /дарэмна есці хлеб* – ‘жыць, нічога не робячы, не прыносячы ніякай карысці’; *жыць часам з квасам, а парою з вадою* – ‘парознаму – сытна і надгаладзь’; *зямлю грызці* – 1) ‘прыкладваць усе намаганні, каб ажыццявіць што-н.’; 2) ‘клятвенна абяцаць што-небудзь’; 3) ‘затаіўшы злосць, ледзьве стрымліваць свае пачуцці’; *каша ў галаве* – ‘хто-небудзь блытана разважае, не мае яснасці ў разуменні чаго-небудзь’; *кацялок варыць* – ‘хто-небудзь разумны, кемлівы, знаходлівы’; *малочныя рэкі <з кісельнымі берагамі>* – ‘прывольнае, забяспечанае жыццё’; *цераз хлеб /ад хлеба шукаць хлеба* – ‘мяняць становішча, прывычны парадак жыцця і пад.’; *як сыр у масле купца /кацаца /плаваць* – ‘жыць прывольна, у поўным дастатку’ і інш.) [Гл.: “Слоўнік гастронамічных фразеалагізмаў беларускай мовы” В. А. Ляшчынскай, З. У. Шведавай].

Так, зямля, якая добра родзіць, характарызуецца і суадносіцца праз фразеалагізаванае параўнанне з маслам – адным з эталанізаваных у беларусаў прадуктаў харчавання і паказчыка заможнага жыцця – *як масла зямля* – ‘урадлівая, багатая перагноем’. Выбар параўнання для ўтварэння фразеалагізма абумоўлены ўніверсальнасцю і сімвалічнасцю наймення абранага сродку: масла як харчовы тлушч ці тое тлустае рэчыва, якое здабываюць з мінеральных рэчываў, надзелена мноствам сімвальных значэнняў у дафразеалагічны перыяд свайго існавання. Масло выступае эталонам дастатку (параўн. *як сыр у масле*), інтэнсіўнасці гарэння (параўн. *падліць масла ў агонь*), празмернасці (параўн. *масла масленае*), чагосьці прыемнага і добрага (параўн. *маслам па сэрцы; як па масле*). І масла як ежа для чалавека ўспрымаецца як неабходная для моцы і сілы. Зразумелым становіцца, як і чаму параўнанне зямлі з маслам дазваляе назваць, станоўча ацаніць урадлівасць зямельных надзелаў як месца атрымання будучага добрага ўраджаю. Узгадаем словы героя паэмы “Новая зямля” Якуба Коласа пра зямлю “каля Заблоння”, якую хацелася б яму купіць: “Там, брат, гароды – чуеш маці? / (Ён гэтым жонку падкупляе) / Так ураджайны, так багаты, / І блізка, тут жа каля хаты! / Сама зямля без гною тлуста, / І надта родзіцца капуста”. Фразеалагізм *як масла зямля* выступае ў ролі эталона, меры, той якасці зямлі, якая ёй дадзена самой прыродай ці любоўна падрыхтаванай чалавекам да такога ўзроўню, што адпавядае высокім патрабаванням і спрыяе ўрадлівасці.

Своеасаблівы “гастронамічны” кампанент вызначаецца ў складзе назоўнікавых фразеалагізмаў *адрэзаная скіба /скібка*

/луста і адрэзаны кавалак /акраец, што служаць для абазначэння і характарыстыкі чалавека. Тут кампанент *скіба*, а яшчэ больш яго лексічныя варыянты *луста*, *кавалак* і асабліва *акраец* выклікаюць асацыяцыі найперш з вобразам бохана хлеба, ад якога адразаецца частка – луста, кавалак, акраец. А яшчэ гэта асацыяцыя вядзе да ўяўлення пра беларускую сям’ю за сталом у час яды ў мінулым, калі, як правіла, бацька браў бохан хлеба і адразаў, надзяляючы кожнага гэтай лустай, кавалкам, акрайцам, да ўзнаўлення памяці пра тую пашану да хлеба нашымі продкамі і пра яго сімвалізацыю ў жыцці беларусаў як галоўнага прадукту для выжывання. У аснове вобразу фразеалагізмаў ляжыць метафара, паводле якой асоба, чалавек, член сям’і, калектыву прыпадабняецца да адрэзанай лусты хлеба. Выбар кампанента *скіба*, *скібка*, *луста* ці *кавалак*, *акраец* можна патлумачыць жаданнем дастасаваць выказванне адносна асобы мужчынскага ці жаночага полу (параўн.: адрэзаная луста – дзяўчына, якую выдалі замуж і якая пайшла да мужа, а адрэзаны кавалак, /акраец – хлопец, сын, якога аддзялілі, надзяліўшы кускам зямля, маёмасцю і інш.).

Разам з тым вобраз фразеалагізма і асабліва кампанент *скіба* і яго словаўтваральны варыянт *скібка* апелююць і да вобразу зямлі з яе адкінутым пластом пры аранні (параўн.: лексема *скіба* – ‘луста (звычайна) хлеба’, і ‘пласт узаранай зямлі’ [84, с. 166]). У прыватнасці, гэты вобраз навеяны падзелам зямлі пры аддзяленні сына ці раздзеле зямлі паміж сынамі. І тады больш відавочным становіцца сувязь фразеалагізма з архетыпічным супрацьпастаўленнем “цэлае – частка”, а паводле другога значэння, якое ўзнікла на аснове першага, – з супрацьпастаўленнем “свой – чужы”. І вобразы фразеалагізмаў перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра самастойнага, незалежнага ад іншых чалавека ці таго чалавека, які аддзяліўся ад астатніх, бо не прызнае сваё, звычайнае асяроддзе, сям’ю, у залежнасці ад чаго па-рознаму вызначаецца і ацэнка: з плюсам у першым выпадку і з мінусам – у другім.

Ці возьмем фразеалагізм з *аднаго цеста <спечаны>* – ‘вельмі падобны на іншых па характару, поглядах і г. д.’, які выяўляе моцную сувязь з гастронамічным кодам культуры: называецца прадукт-рэчыва цеста і прыкмету гастронамічных дзеянняў чалавека паводле спосабу прыгатавання вырабу з цеста – спечаны. Чалавек, улічваючы ролю і месца цеста ў сваім жыцці, назіраючы і адзначаючы розныя асаблівасці цеста – яго вязкасць, густату рознай кансістэнцыі, звяртае найбольшую ўвагу на аднароднасць месіва. І менавіта самыя розныя прыкметы і ўласцівасці цеста як аднароднага рэчыва дазволіла надаць лексеме *цеста* дадатковыя сэнсы, выступаць найменнем найперш сімвала ‘аднолькавасць’, ‘падабенства’

ў адносінах да характарыстыкі і ацэнкі чалавека і яму падобных. Фразеалагізм узыходзіць да старажытнай міфапэтычнай формы ўсведамлення свету – анімістычнай, у аснове ўтварэння вобраза ляжыць аналогія “харчовы прадукт – чалавек”, абрана гастронамічная метафара, якая падабенства людзей паводле іх уласцівасцей, звычак, рыс характару, дзеянняў і інш. прыпадабняе да вырабаў з аднаго і таго ж замесу цеста (*Паны і падпанкі, паліцыянты і ксяндзы – усе з аднаго цеста спечаны*. Р. Сабаленка). А вось фразеалагізм з іншага /другога цеста <спечаны> – ‘зусім не падобны на іншых па характары, поглядах і г. д.’; *не з такога цеста зроблены* – ‘не такі, як хто-н. іншы, характарам, паводзінамі і пад.’ уступаюць з папярэднім у антанімічныя сувязі. Тут у процілегласць азначэнню *аднаго* вызначальным сэнсава-сімвалічным кампанентам выступае азначэнне *іншага, другога, не такога* да агульнага кампанента-лексемы *цеста*, што ўспрымаецца на аснове метафарычнага пераасэнсавання як род, племя (*А настаўніца хіба з другога цеста спечана?* С. Грахоўскі).

Зааморфны код культуры. Адною з колькасных груп фразеалагізмаў паводле тэматычнай аднастайнасці кампанентаў з’яўляюцца заанімныя, дзе лексемы-кампаненты абазначаюць розных жывёл, птушак, рыб, насякомых і іншых жывых істот. І гэта мае сваё тлумачэнне, паколькі чалавек жыве ў акружэнні жывёльнага свету, назірае за ім, судакранаецца з ім. Зааморфны код культуры разумеецца як сукупнасць абумоўленых культурай стэрэатыпных уяўленняў пра ўласцівасці, характарыстыкі ці адметнасці паводзін жывёл, якія выступаюць як крыніца асэнсавання чалавекам свету і нясуць у дадатак да сваіх прыродных уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы. Гэта, напрыклад, фразеалагізмы *абразаць крылы; адкідваць хвост; віць <сваё, сабе> гняздо; воўк дарогу перабег; гаварыць, пагаварыць як гусь з парасём; глядзець, уставіцца як баран на новыя вароты; да другіх пеўняў; з камароў /камарыны нос; ліслівае цяля; жыць, пражыць як кот з сабакам; мокрая курыца; мышыны жарэбчык; мядзведзь /слон на вуха наступіў; не кот наплакаў; прыйдзе коза да воза; рабіць з камара каня; сукін сын; як на сто коней сеў і інш.*, якія ўтрымліваюць багаты лінгвакультуралагічны матэрыял, што складае частку нацыянальнай моўнай свядомасці, выяўляе самабытныя рысы культуры беларускага народа. Сярод заанімаў у беларускай фразеалогіі даволі распаўсюджаны найменні свойскіх жывёл (авечка, каза, карова, конь, сабака, кошка, свіння і інш.), дзікіх звяроў (бабёр, воўк, мядзведзь), птушак (варона, верабей, гусь, зязюля, качка, курыца, салавей, цяцера), насякомых (камар, муха), паўзучых (гад, гадзіна, гадзюка, змяя), што суправаджаюць жыццё беларуса, добра вядомы яму.

Так, у вобразе фразеалагізмаў *вольная птаха; вольная птушка; вольны птах* адлюстравана зааморфная метафара на аснове прыпадбнення чалавека да птушкі, уяўленні пра якую звязаны з назіраннем чалавека за яе паводзінамі, выдзяляючы найперш свабоду перамяшчэння, палёт уверсе ў супрацьпастаўленне нізу-зямлі, дзе чалавек. Выбар кампанентам *птушка* як асновы вобразаў фразеалагізмаў матывавана тым, што птушка выступае сімвалам волі, свабоды, а кампанент *вольная /вольны* толькі падкрэслівае гэта і служыць стварэнню вобраза. У выніку названыя фразеалагізмы служаць найменню чалавека і выражэнню станоўчай ацэнкі, набываюць функцыю сімвала – вольны, незалежны чалавек.

А вось варона, паводле традыцыйных уяўленняў беларусаў, “належыць да нячыстых, нешанаваных, несцеражоных птушак”, яе звязваюць з душамі памерлых і замагільным светам. І ў фразеалогіі беларускай мовы заамарфізм *варона* скарыстоўваецца для наймення-апісання чалавека з пэўнымі, але адмоўнымі характарыстыкамі, у прыватнасці: *пужаная варона* – ‘залішне асцярожны чалавек, які з-за перажытых выпрабаванняў баіцца нават таго, што не пагражае яму небяспекай’; *варона загуменная* – ‘нерастаропны, нехлямяжы чалавек, разявака’; *дурная варона* – ‘пра чалавека, які нешта не дагледзеў, не зразумеў, выявіў сваю нерастаропнасць’; *прыкідвацца варонай* – ‘рабіць выгляд, быццам нічога не ведае пра тое, што гавораць, што здарылася’ і інш., дзе мае месца зааморфная метафара, называюцца тыя акультураныя сутнасці, якія дазваляюць праз моўную сутнасць знака выразіць культурны змест. Пры іх успрыманні найперш праяўляюцца глыбінныя ў свядомасці чалавека сувязі з архетыпічнымі апазіцыямі. Напрыклад, фразеалагізм *белая варона* выклікае ў носьбіта апазіцыю “свой – чужы”, а ў яго аснове ляжыць пераасэнсаваны рэальны факт: наяўнасць вароны-альбіноса як рэдкай з’явы прыроды, што метафарычна пераасэнсаваны для наймення чалавека з рэдкімі, нязвычайнымі якасцямі, якія і выдзяляюць яго сярод іншых. Аднак зусім магчыма і нават больш верагодна, не адмаўляючы першае і нават тлумачачы яго, што негатыў да вобраза белай вароны ў гэтым фразеалагізме матывуецца і больш глыбіннымі ведамі на аснове легенды пра каўчэг Ноя, пра ворана, які быў белым як снег, але пакараны за тое, што, выпушчаны Ноем з каўчэга, не вярнуўся і не прынёс вестку пра заканчэнне патопу, а быў заўважаны і адзначаны як здраднік-воран, які выклёўваў вочы мерцвяку, што плыў па вадзе.

Узгадаем і фразеалагізмы, што абавязаны як крыніцы свайго ўтварэння шырока вядомай байцы “Варона” І. А. Крылова, дзе да-

водзіцца пра пакаранне вароны, якая ўздумала прыраўняцца да паўлінаў, а тыя вароне не толькі выдралі паўлінавыя пёры (*варона ў паўлінавых пёрах*), якімі яна ўпрыгожыла свой хвост, але і яе ўласныя, у выніку чаго яна стала *ні пава ні варона*, а выраз фразеалагізаваўся і выкарыстоўваецца для наймення такога чалавека, які па сваіх поглядах, меркаваннях адышоў ад адных і не прымкнуў да другіх.

Зразумела, што немалаважнае значэнне ў выбары вароны для метафарычнага прадстаўлення вобраза чалавека мае той факт, што варона – адна з самых распаўсюджаных птушак, якія жывуць побач з жыллём чалавека і якія добра вывучаны чалавекам. Несумненна, выбар і шырокае выкарыстанне ў фразеалагізмах беларускай мовы вобраза вароны для наймення і пры гэтым толькі для адмоўнай ацэнкі і негатыўнай характарыстыкі чалавека звязаны з старажытнымі ўяўленнямі пра варону як хтанічную істоту, звязаную з царствам мёртвых і смерцю, дзякуючы якім варона ўжо выступае сімвалам адмоўнага, негатыву, смерці, усяго чорнага і цёмнага. Вытокамі гэтага службыць біблейская гісторыя пра Ноеў каўчэг, у прыватнасці, пра пакаранне ворана за тое, што ён, як сабака і Хам, парушыў забарону Ноя на інтымныя зносіны (воран вымушаны спарвацца з самкай праз рот), за здраду (воран стаў крыважэрным, асуджаны карміцца мерцвячынай), за тое, што не корміць сваіх дзяцей, а можа нават іх з’есці (на працягу трох гарачых месяцаў воран не можа піць ваду – у горла не лезе) і аднесены чалавекам да “грэшных” жывёл. Зразумела, што ўяўленні пра “грэшных” жывёл, птушак – гэта ўяўленні людзей пра ўласныя няправеднасці, спраецыраваныя для большай нагляднасці ў свет братаў нашых меншых. Розныя фізічныя асаблівасці ці асаблівасці паводзін жывёл служылі матэрыялам для сімвалічнага прыпадабнення іх розным бакам існавання чалавека ці царкоўна-дагматычным пастулатам [41, с. 91–92].

Касцюмна-рэчавы код культуры ўключае ў сябе ўсё тое, што адносіцца да адзення, галаўных убораў чалавека, яго абутку і што ўвасабляе ў сабе тыя ці іншыя сэнсы з каштоўнасным і сімвалічным зместам. Наяўнасць хаця б аднаго кампанента фразеалагізма, што страчвае сваё ўласнае значэнне і ўспрымаецца праз найменне адзення, галаўнога ўбору, абутку, іх частак, дэталей, назначэння і пад. як архетып, міфалагема, сімвал, эталон, стэрэатып, удзельнічае ў стварэнні культурнай семантыкі фразеалагізма, пра што сведчаць шматлікія фразеалагізмы, якія служаць для характарыстыкі і ацэнкі самога адзення, знешняга выгляду чалавека паводле наяўнасці ці адсутнасці адзення на ім, віду адзення ці галаўнога ўбору для наймення

і вызначэння чалавека, ацэнкі яго ці тых дзеянняў, прыкмет і асаблівасцей [50]. Гэта, напрыклад, фразеалагізмы *абуваць у лапці* – ‘паступаць нядобрасумленна, ашукваць, хітраваць, падманваць’; *без штаноў застацца* – ‘бедны, даведзены да галечы’; *блакітныя берэты* – ‘дэсантнікі, воіны мабільных сіл у савецкім і сучасным беларускім войску’; *набіваць панчохи* – ‘накопліваць, не пускаючы ў абарот, трымаючы дома. Пра грошы’; *пад ботам* – 1) ‘у поўнай залежнасці ад каго-небудзь (быць, знаходзіцца)’ і 2) ‘пад чыёй-небудзь уладай, пад прыгнётам (аказацца, стагнаць і пад.)’; *пад каўпаком* – ‘у поўнай залежнасці ад каго-небудзь (знаходзіцца, быць, жыць і пад.)’; *садзіцца ў галош* – ‘пацярпеўшы няўдачу, аказвацца ў няёмкім, смешным становішчы’; *трымацца за спадніцу* – ‘быць у пэўнай залежнасці ад жанчыны. Пра мужчыну’; *смяяцца, хіхікаць і пад. у рукаў* – ‘ціха і непрыкметна’; *шапка валіцца* – вельмі высокі, выгоністы. Пра дрэва, лес’ і інш.

У складзе фразеалагізмаў касцюмна-рэчавага кода культуры беларусаў зафіксаваны кампаненты-найменні віду адзення (*жылетка, камізэлька, кафтан, кашуля, панчохі, плашч, порткі /штаны, рукавіцы, сарочка /рубашка, спадніца*), абутку (*бот, сапог, башмак, лапаць, галош*), частак, дэталей адзення, абутку (*абцас /каблук, бант, гальштук, каўнер, кішэня, носок, падэшва, падмёткі, пояс, рукаў, халява*), праз якія фразеалагізмы як другасныя адзінкі мовы суадносяцца з касцюмна-рэчавым кодам культуры, ці з сукупнасцю тых найменняў прадметаў адзення, абутку і інш., якія функцыянуюць як знакі “мовы” культуры. Іх выбар з ліку мноства, несумненна, абумоўлены захаванасцю інфармацыі, якая выяўляецца ў выніку ўтварэння фразеалагізмаў для абазначэння актуальных, штодзённых праяў чалавечэга быцця на аснове тыповых вобразных абагульненняў, і можа быць патлумачаны не толькі часам з’яўлення гэтых відаў адзення ці абутку і іх утылітарнай роляй у жыцці чалавека, але яшчэ і наяўнасцю ў іх той семантычнай прыкметы, якая ўласціва і замацавана ва ўяўленні чалавека за пэўным відам адзення, абутку ці пэўнай дэталі, часткі іх у працэсе, той “сацыяльнай ацэнкі”, якія могуць паводле гэтай пэўнай сваёй якасці ці ўласцінасці прыпадабняцца, выступаць у ролі сімвала, эталона ці быць назвай пэўнага сімвала.

Так, напрыклад, пры ўтварэнні вобразаў фразеалагізмаў беларускай мовы задзейнічаны чатыры назвы галаўных убораў – *берэт, каўпак, карона, шапка*, хаця, “мужчынскія галаўныя ўборы ўсходніх славян вельмі разнастайныя па форме, па матэрыялу і асабліва па назвах, сярод якіх пераважаюць іншамоўныя” [15, с. 251]. Для

ілюстрацыі возьмем фразеалагізм з кампанентам *карона*, які ў свабодным выкарыстанні абазначае ‘галаўны ўбор з каштоўнымі ўпрыгожаньнямі, які з’яўляецца знакам улады манарха’ [81, с. 645] і які паслужыў асновай утварэння вобраза размоўнага фразеалагізма *карона з галавы не спадзе /не зваліцца* – ‘нічога асаблівага не дарыцца з кім-н., чый-н. гонар не будзе закрануты, аўтарытэт не паменшае’. Вобраз фразеалагізма ўзыходзяць да старажытнага архетыпічнага супрацьпастаўлення “я – іншы”. Фразеалагізм звычайна выкарыстоўваецца як дакор, папрок пры нязгодзе ці нежаданні каго-небудзь прасіць што-небудзь рабіць, выканаць такую работу, якая, паводле ўяўлення гэтай асобы, не адпавядае яго годнасці ці знізіць яе аўтарытэт у вачах іншых людзей (*Эйш, панюся знайшлася надта! Карона з галавы не звалілася б, каб цмокнула б лішні раз у панскую ручку. А. Александровіч; Ну няўжо было цяжка яе маці звярнуцца да мяне самой. Карона б з галавы не спала б у яе. А. Варановіч; Папрасі, папрасі карона з цябе не зваліцца... У. Дамашэвіч*).

Выбар лексемы *карона* і ўтварэнне з ёю вобраза фразеалагізма для наймення і характарыстыкі новага абстрактнага паняцця, несумненна, абумоўлена замацаванай за гэтай лексмай ролі наймення сімвала, ці такой семантычнай прыкметы метафары “карона”, як ‘асоба ўлады, вярхоўная асоба’, якая ўласцівая, прыпісаная чалавекам гэтаму віду галаўнога ўбору, што носяць манархі, і замацаванай за лексмай, што з’яўляецца найменнем сімвала ўлады, чалавека вышэйшага са слоўя (*карона* < лац. *corona* ‘вянец, вянок’ як сімвал манархічнай улады). Вобраз фразеалагізма створаны паводле гэтага ўяўлення і асацыятыўна перанесены на чалавека, які сам сябе прыраўноўвае да такой высокапастаўленай асобы, паколькі лічыць ніжэй сваёй годнасці што-небудзь рабіць або прадстаўляе сябе прыніжаным, калі стане рабіць тое, што ніколі не робіць такая асоба: яна не просіць, не падпарадкоўваецца нікому.

Фразеалагізм утрымлівае дзейнасную метафару, заснаваную на адзначанай сімвальнай функцыі лексемы *карона* і на стэрэатыпным уяўленні аб несупадзенні, неадпаведнасці аб’екта, што ствараецца за кошт спалучэння адмоўя *не* з дзеяслоўным кампанентам *спадзе (зваліцца)*, які належыць да акцыянальнага кода культуры. Вобраз фразеалагізма суадносіцца яшчэ з прасторавым кодам праз спалучэнне з *галавы* як указаннем напрамку руху адносна прасторы пры абзначэнні месца, адкуль пачынаецца рух (праз вертыкаль чалавека: зверху, з галавы ўніз) і з саматычным (праз кампанент *галава*), які метанімічна ў складзе фразеалагізма абазначае месца знаходжання

кароны і адначасова службыць на аснове метаніміі абазначэнню цэлага, замяшчае цэлае – чалавека. Фразеалагізм *карона з галавы не зваліцца /не спадзе* перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб нежаданні змірыцца з чалавекам, які не хоча рабіць, як усе.

Ці возьмем кампанент *кашуля /сарочка* ў складзе фразеалагізмаў. Як вядома, кашуля з’яўляецца першым відам адзення, якое прылягае да цела, а таму кашуля ў народнай свядомасці набывае якасці “прадмета-медыятара, інструмента шматлікіх рытуальных дзеяў” [55, с. 236]. І ў фразеалагізмах беларускай мовы кашуля, сарочка сімвалізуе шчасце, удачу. У прыватнасці, фразеалагізм *нарадзіцца ў сарочцы /у кашулі* ўзыходзіць да старажытнай міфалагічнай формы ўспрымання свету, у яго вобразе адлюстравана і захавана да нашага часу мінулае ўяўленне чалавека пра шчасце і яго залежнасць ад лёсу, прызначанага чалавеку ад нараджэння, ці шчасце, шчаслівы лёс, застрахаванасць ад бяды, што можа быць забяспечана чалавеку сарочкай, кашуляй, якая лічылася паказчыкам матэрыяльнага забеспячэння (чалавек удачлівы, шчаслівы, што нават нарадзіўся ў кашулі), што і дало развіццю семантыкі і фразеалагізацыі выразу *нарадзіцца ў сарочцы /у кашулі* – ‘быць шчаслівым, удачлівым, вязучым, быць шчасліўчыкам’.

Вобраз фразеалагізма ўзыходзіць да ўяўлення аб каляплодным пузыры, які пакрывае цела і галаву нованароджанага дзіцяці. Паводле павер’я, той, хто народзіцца ў такой абалонцы (што бывае вельмі рэдка), будзе шчаслівым у жыцці. Палякі і чэхі гэтую плёнку называюць яшчэ “шапачкай”, “чапцом”, немцы і французы – “шапачкай шчасця”, венгры – проста “плёнкай”, а манголы – “бацькавым футрам” [4, с. 660]. Фразеалагізм адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне аб шчаслівым чалавеку.

А вось вытокамі фразеалагізма *сіняя панчоха* з’яўляецца англійская мова (*blue-socking*), які праз кампанент-найменне колеру *сіняя* суадносіцца з колеравым кодам культуры, выяўляючы архетыповае супрацьпастаўленне “светлы – цёмны” (першае ўказанне на адмоўную ацэнку фразеалагізма), а праз кампанент *панчоха* – з рэчава-касцюмным (панчохі – ‘выраб машыннага або ручнога вязання, які надзяваецца на ногі і заходзіць за калені’ [82, с. 671]). Такім выразам сталі называць пазбаўленых жаноцкасці, шарму, непрыгожых і безгустоўна апранутых жанчын, якія самааддана займаюцца навукай, абранай службовай справай, адкідваючы ўсё астатняе, што вызначае жанчыну (*Рыта належала да таго шчаслівага ліку разумных жанчын, якіх розум не высушвае, не пазбаўляе той няўлоўнай жаночай прывабнасці (з усімі яе недарэчнасцямі), без якой*

жанчына як бы перастае быць жанчынай, а робіцца той нуднаватай “сіняй панчохай”, якой так цураюцца мужчыны... А. Васілевіч). Фразеалагізм ужываецца з неадабрэннем, нярэдка з іроніяй, а калі ў адносінах самой жанчыны да сябе, то з самаіроніяй. Хаця спачатку ў Англіі выраз *сіня панчоха* служыў найменнем для ўсіх членаў гуртка, у тым ліку і нават найперш мужчын, дзе абмяркоўваліся навуковыя літаратурныя тэмы. “Назvu “Збор сініх панчоx” прыдумаў галандскі адмірал Боскавен, таму што ў гуртку ўдзельнічаў вядомы вучоны Стэлінгфліт, выбітны сваім розумам, але які, пагарджаючы модай, насіў сінія панчоxі” [4, с. 636]. Як бачым, гэты фразеалагізм даносіць нам звесткі пра былую моду Англіі, пра такі кампанент касцюма, як панчоxі, які характэрны не толькі для жанчын, як у сучаснай модзе і быце, але для мужчын, а іх колер яшчэ і пра адметнасць сацыяльнага асяроддзя мужчын. Называючы сёння так жанчыну, даносіцца з былых часоў і перадаецца ў часе і прасторы ўяўленне пра негатыўную ацэнку жанчыны, якая хоча быць падобнай да мужчыны. А яшчэ негатыў перадаецца праз прыём метаніміі, у аснове якога назіраецца атажсамліванне панчоxі з жанчынай на аснове асацыяцыі па прыналежнасці (*панчоха* як рэч – жанчына, якая яе носіць).

Ці возьмем фразеалагізм *лізаць боты /ногі /пяты /пяткі* – ‘падлізвацца, падхалімнічаць’, які служыць для выражэння пагарды да няшчырых, фальшывых паводзін прыстасаванца, падхаліма і нясе выразна адмоўную ацэнку. Тут на аснове метаніміі боты як частка замяняюць ці прадстаўляюць цэлае – чалавека як прадстаўніка ўлады, багацця, перавагі перад другімі праз сімваліку кампанента *боты*. Вобраз фразеалагізма даводзіць, што перад такім чалавекам другі ўніжаецца, паддобраваецца да яго, падлізваецца, і менавіта такім вобразам гэта і асуджаецца, што даводзіцца праз выкарыстанне кампанента-дзеяслова *лізаць*, які ўтварае пры спалучэнні з кампанентам *боты* ці іншым варыянтным найменнем “нізу” чалавека – *нага, пята* ці *пятка* новую адзінку з яе адметным сэнсам і разам з тым якая поўнасцю не страчвае сваё значэнне – ‘праводзіць языком па чымнебудзь’, а тут па ботах як віду абутку. Фразеалагізм, акрамя антропнага і касцюмна-рэчавага кодаў культуры, суадносіцца таксама з духоўным кодам культуры як з сукупнасцю маральных устаноў і ўяўленняў, паводле якіх падхалімства, падлізванне, падладжванне служыць паказчыкам няшчырасці, пэўных намераў чалавека, якія ацэньваюцца крайне негатыўна. Выбар кампанента *бот* абумоўлены яго сімвалікай – ‘багацце’, ‘уладарства’ і пад. (параўн. бот і лапці). Метафарычны вобраз фразеалагізма, дзе падхалімства, падлізванне, падладжванне прыпадабняецца да лізання ботаў, выступае ў ролі

стэрэатыпнага ўяўлення аб няшчырых адносінах і выражэнні падладжвання, падлізвання з карыснымі мэтамі як абстрактнага паняцця ці аб дзеяннях падхаліма і прыстасаванца і яго асуджэння.

Колеравы код культуры – гэта сукупнасць найменняў колеру, іх адценняў, якія, акрамя сваёй прамой функцыі наймення, набылі культурны сэнс, нясуць дадатковыя значэнні, выступаюць знакамі культуры і неад’емнымі кампанентамі моўнай карціны свету. Колеравы код культуры ў беларускай фразеалогіі прадстаўлены абмежаванай колькасцю найменняў – белы, блакітны, зялёны, жоўты, паласаты, ружовы, сіні, чорны, чырвоны, шэры (*белая варона* – ‘чалавек, рэзка непадобны на іншых людзей сваімі паводзінамі ці знешнім выглядом, не такі, як усе’; *блакітная кроў* – ‘чалавек дваранскага паходжання’; *зялёныя берэты* – ‘дэсантнікі, воіны мабільных сіл у войску ЗША’; *жаўтаротае птушаня* – ‘вельмі малады, нявопытны, найўны чалавек’; *зялёнае поле* – ‘стол для гульні ў карты’; *сіняя панчоха* – ‘непрывабная жанчына, якую больш за ўсё цікавяць дзелавыя, навуковыя заняткі’; *у чорным святле* – ‘змрочна, непрыглядна, горш, чым на самай справе (бачыць, паказваць, выглядаць і пад.)’; *чорт паласаты* – ‘фамільярны зварот да каго-небудзь’; *чырвоны памешчык* – ‘старшыня калгаса як гаспадар з неабмежаванай уладай’ і інш.) [42].

Выбар наймення колеру пры ўтварэнні фразеалагізмаў абавязана іх сімволіцы, таму культурнаму зместу, што замацаваны за кожным з іх. Так, фразеалагізм *блакітная кроў* выкарыстоўваецца для наймення чалавека дваранскага паходжання як абазначэння “высокага” яго паходжання, што звязана з выкарыстаннем кампанента наймення колеру *блакітны* з культурна замацаванай за ім інфармацыяй і “колеравай” характарыстыкай. Кампанент колеравага коду культуры *блакітны* выклікае ў носьбіта мовы асацыяцыі з колерам неба, з небам як месцам знаходжання багоў, што ўваскрашае, акрамя архетыпічных супрацьпастаўленняў “свой – чужы”, “добры – дрэнны”, яшчэ адзін архетып – “верх – ніз”. У сувязі з гэтым актуалізуецца ўяўленне пра няроўнасць людзей, пра супрацьпастаўленне іх паводле паходжання. Але менавіта такі вобраз фразеалагізма “абуджае” ў памяці носьбіта мовы зыходныя сэнсы, што адносяцца да далёкага мінулага культуры, да сэнсу архетыпу, які, паводле заўвагі К. Юнга, “не быў і ніколі не будзе свядомым. Ён быў і застаецца прадметам інтэрпрэтацыі, пры гэтым усякая інтэрпрэтацыя, якая якім-небудзь чынам набліжалася да скрытага сэнсу (ці, з пункту гледжання навуковага інтэлекту, да абсурду, што тое ж самае), заўсёды, з самага пачатку, прэтэндавала не толькі на абсалют-

ную праўдзівасць і сапраўднасць, але таксама патрабавала пакорнага падпарадкавання, павагі і рэлігійнай вернасці. Архетыпы заўсёды былі і па-ранейшаму застаюцца жывымі псіхічнымі сіламі, якія патрабуюць, каб іх успрымалі ўсур'ез і якія дзіўным чынам сцвярджаюць сваю сілу” [89, с. 92].

А вось чырвоны колер сімвалізуе жыццё, агрэсію, небяспеку, накал эмоцый, каханне, з'яўляецца колерам жыццёвай сілы, фізічнага здароўя і маладосці. Менавіта гэта было асновай выбару прыметніка чырвоны як кампанента і першаасновы пры стварэнні, напрыклад, фразеалагізмаў *абкласці чырвонымі сцяжкамі* – ‘стварыць крайне неспрыяльныя ўмовы для чыёй-небудзь жыццядзейнасці’, што сімвалізуе небяспеку (параўн. чырвоны колер святлафора, агню і інш.), *чырвонай ніткай праходзіць (прайсці), пралягаць* і пад. ‘вельмі выразна, ярка’ – скразную, асноўную думку ці меркаванне ў творы, выказванні і інш.

Так, вобраз фразеалагізма *пускаць /надпускаць <чырвонага> пеўня /невуна* – ‘зламысна падпальваць што-небудзь’ пабудаваны на аснове метафары, паводле якой наўмысна, са злымі намерамі падпаліць, як правіла, жыллё чалавека ці іншую пабудову, прызначаную чалавекам для захавання чаго-небудзь, прыпадабняецца да пускання чырвонага пеўня, які сімвалізуе агонь, пажар. Праз факультатывны кампанент *чырвоны* фразеалагізм суадносіцца з колеравым кодам культуры: тут чырвоны колер скарыстаны на аснове падабенства колеру апярэння птушкі і колеру агню, а яшчэ варта ўзгадаць і тое, што чырвоны, белы і чорны колеры лічацца самай распаўсюджанай у свеце трыядай колераў, якую, на думку Т. І. Шамякінай, “можна лічыць нейкім усеагульным кодам чалавечай культуры” [87, с. 58]. Праз кампанент *пеўня /невуна* фразеалагізм суадносіцца з зааморфным кодам культуры, калі найменне адной з птушак, набывае дадатковую культурную семантыку і выяўляе пэўную сімвалічную значнасць. У выніку фразеалагізм *пускаць /надпускаць <чырвонага> пеўня /невуна* набывае і перадае стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра наўмыснасць падпальвання і такім чынам нанясенне шкоды ці канкрэтнае выражэнне помсты чалавеку.

Ці возьмем антанімічныя дзеяслоўныя фразеалагізмы *глядзець праз ружовыя акуляры* – ‘не заўважаючы недахопаў у кім-, чым-н., ідэалізаваць каго-, што-н.’ і *глядзець праз чорныя акуляры* – ‘не заўважаючы нічога добрага ў кім-, чым-н., чарніць, ганьбаваць каго-, што-н.’, дзе менавіта кампаненты-найменні колеру з іх сімволікай (ружовы як сімвал ідэалізаванага, радаснага, нічым не азм-

рочанага і чорны як сімвал бяды, гора, смерці, трауру) надаюць выразны сэнс другасным адзінкам, што прызначаны для вобразнага наймення і супрацьлеглай ацэнкі меркаванням ці дзеянням чалавека.

Колькасны, ці лікавы, код культуры складае сукупнасць слоў, якія з’яўляюцца найменнямі ліку, колькасці, вымярэння, лічбаў, што надзелены дадатковымі сэнсамі культуры і абраны як кампаненты і аснова пры складанні вобразаў фразеалагізмаў (*быць, адчуваць сябе на сёмым небе* – ‘бязмерна шчаслівым, вельмі задаволеным (быць); *з апошняга* – ‘прыкладаючы ўсе сілы, намаганні (рабіць што-небудзь)’; *зорка першай велічыні* – ‘вельмі славуты ў якой-небудзь сферы дзейнасці чалавек’; *з усіх чатырох* – 1) ‘вельмі хутка (бегчы, несціся і пад.)’ і 2) ‘вельмі напружваючыся (ісці, рвануць і пад.). Звычайна пра каня’; *пад усе бочкі шпунт* – ‘той, хто любіць умешвацца ў многія справы’; *праз пятае ў дзясятае* – 1) ‘прапускаючы падрабязнасці, непаслядоўна, бязладна (расказваць, гаварыць, паведамляць і пад.)’ і 2) ‘абы-як, нядбайна (рабіць што-небудзь)’; *пракладць /пракладваць першую баразну* – ‘быць пачынальнікам, першаадкрывальнікам у якой-небудзь справе’; *сямі пядзяў у лбе* – ‘вельмі разумны, здольны, здатны’; *у адзін мах* – ‘адразу ж, імгненна (рабіць, зрабіць што-небудзь)’; *уставіць свае тры грошы* – ‘умешвацца ў чужыя справы’; *ці грэх ці два* – ‘паспрабуем, трэба рызыкнуць (адважыцца зрабіць што-небудзь пасля разваг, нерашучасці)’; *як апошняе ў печ усыпаўшы* – ‘у стане задуменнасці, маркоты, упадку (быць, сядзець і пад.)’ і інш.). Усе кампаненты, што суадносяць фразеалагізмы з лікавым кодам культуры, характарызуюцца сваімі вытокамі з архетыпічнымі супрацьпастаўленнямі “многа – мала”, “першы – апошні”, “вялікі – малы” і наяўнасцю культурнай інфармацыі, якая бярэ пачатак з глыбокай старажытнасці.

Лікавы код культуры праз кампаненты-лічбы прадстаўлены абмежавана, паколькі лічбаў няшмат, але дапоўнены іншымі кампанентамі, што перадаюць колькасныя дадзеныя. Найбольш задзейнічаны лічбы першай дзясяткі. Напрыклад, лічба *тры*, паводле Платона, суадносіцца з ідэяй, а *чатыры* – з яе рэалізацыяй (чатыры поры года, чатыры часткі сутак – раніца, дзень, вечар, ноч; чатыры бакі свету – поўнач, поўдзень, усход, захад і інш.). Як вядома, Піфагор распрацаваў прыныцып сусветнай гармоніі, у аснове якога ляжыць рад лічбаў ад аднаго да дзесяці. Лічба *тры* складаецца з *адзін* (мужчынскі пачатак) і *два* (жаночы пачатак), а *тры* – сімвал гармоніі. У хрысціянстве гэта Святая Тройца. У паэме “На Куццю” Янкі Купалы, асноўнай ідэяй якой з’яўляецца евангельская надзея

на магчымасць выратавання чалавечай душы, тры ганцы: першы асацыіруецца з Святым Духам, другі – Бог Айцец і трэці нагадвае Хрыста. Піфагор увогуле лічыў, што ўсе рэчы можна прадставіць у выглядзе лікаў. Зразумелым становіцца ўтварэнне фразеалагізмаў з кампанентам *тры – бачыць на тры сажні пад зямлёй; гнуцца ў тры пагібелі; драць тры скуры; пасылаць на тры літары; тры чвэрці да смерці; у тры ручаі пот; як тры грошы даў* і інш.

Ці, напрыклад, лічба сем, якая з’яўляецца адной з моцных па сваёй інфармацыйнасці ў традыцыйнай культуры многіх народаў, у тым ліку і беларусаў. Асаблівасць гэтай лічбы ў тым, што, у адрозненне ад большасці лікаў першай дзясяткі, яна не мае свайго апазіцыянера. Выбар лексемы *сем* у якасці кампанента фразеалагізмаў сведчыць аб важнасці гэтага ліку, што звязана з замацаванай за ім сімволікай у культуры народа. У прыватнасці, у легендах і паданнях адлюстраваны асноўныя біблейскія матывы аб тым, што Бог стварыў свет за сем дзён; у міфапаэтычнай мадэлі свету сем прысутнічае ў двух планах: з аднаго боку, як сімвал сінкрэтызаванага хранатопу часу (вядомы тры яго вымярэнні: мінулае – сучаснасць – будучыня) і прасторы (чатыры бакі свету), а з другога – верхняя сфера (космас) таксама мае сем нябёсаў (узгадаем ацэнку эмацыйнага становішча шчаслівага чалавека: на сёмым небе ад шчасця). Вядома, што ў старажытнасці людзі ведалі сем планет, можа, таму верхні пантэон славянскіх багоў ахопліваў сем постацей; столькі ж ідалаў – выяваў гэтых багоў – стаяла ў Кіеве на ўзбярэжжы Дняпра.

Безумоўна, на фарміраванне сакральнага зместу лічбы сем маглі паўплываць розныя прыродныя з’явы. Так, вясёлка, якая пасля дажджу ахоплівае сем нябёсаў, утрымлівае ў сабе ўсе сем колераў; практычна на працягу ўсяго года з тэрыторыі Беларусі добра бачна сузор’е Вялікай Мядзведзіцы, у якім сем зорак.

Сімволікай лічбы сем перапоўнена Біблія, якая не магла не паўплываць на фарміраванне структуры беларускага народна-хрысціянскага (хрысціянізаванага) календара, у якім лік сем – сакральны: ад Маслёнкі да Вялікадня і ад яго да Тройцы па сем тыдняў. З часоў пашырэння хрысціянства менавіта сёмы дзень тыдня набыў сакральнае адценне.

Усё гэта і стала прычынай значнага пашырэння фразеалагізмаў з сакральным сэнсам лічбы сем (*сем вёрст да нябёс і ўсё лесам* – ‘вельмі многа і абы-чаго (нагаварыць, наплесці і пад.)’; *выціскаць сем патоў* – 1) ‘бязлітасна прыгнятаць каго-небудзь, эксплуатаваць, знясільваць цяжкай працай’ і 2) моцна прабіраць каго-небудзь’; *сем*

пятніц на тыдні – ‘хто-небудзь часта і лёгка мяняе свае намеры, рашэнні, настроі і пад.’; з *сямі печаў хлеб есці* – ‘быць у розных пераплётах і многае зведаць у жыцці’; *сямі пядзяў у лбе* – ‘вельмі разумны, здольны, здатны’). Лічба сем, а ў выніку і фразеалагізмы з гэтым кампанентам сімвалізуюць аддаленасць (*на сямі вятрах* – 1) ‘адзінока і наводшыбе’; 2) ‘на адкрытай і нічым не заслоненай мясцовасці (быць, знаходзіцца і пад.)’ і 3) ‘па нічым не заслоненай прасторы (ляцець, імчацца, плысці і пад.)’), надзейнасць аховы, захавання, як і нябёсы для чалавека (*за сямю пячаткамі* – ‘недаступным, прыхаваным (быць і пад.)’); *за сямю замкамі* – 1) ‘пад надзейнай аховай; пад строгім наглядом (трымаць, сядзець і пад.)’; 2) ‘недзе далёка і надзейна (таіць, хаваць)’ і 3) ‘недаступным, прыхаваным (быць, аказацца і пад.)’).

Нярэдка колькасны код узаемазвязаны з прасторавым. Так, малая плошча зямлі, без указання дакладнага яе вымярэння, як гэта ўвогуле характэрна для фразеалогіі, вобразна і надзвычай эмацыянальна перададзена праз квазіэталоннае параўнанне-фразеалагізм *як старой бабе сесці* – ‘вельмі мала. Звычайна пра зямлю’, дзе сродкам вымярэння плошчы зямлі выступае сядзячая поза старой жанчыны-бабы. Несумненна, фразеалагізм *як старой бабе сесці* выйшаў з народных крыніц параўнанняў і абавязаны сваім утварэннем прыёму літоты, бо надзелы зямлі селяніна-беларуса як яго ўласнасці, як той, на якой сеюць, садзяць і з якой жывуць, былі вельмі малыя, як называў Купала – сялянскія палоскі, шнуры зямлі, а менавіта зямля, уласная зямля – асноўнае багацце беларуса-селяніна. Успрымаць змест фразеалагізма можна так: плошча, прастора зямельнага надзелу ў каго-небудзь такая малая, што на ёй толькі і хопіць месца як сесці старой бабе. Вось як Колас выкарыстоўвае гэтую адзінку ў мове свайго персанажа з паэмы “Новая зямля” як паэтычнай энцыклапедыі сялянскага жыцця беларусаў XIX стагоддзя: – Згараць яны няхай з грыбамі! / Але ці будзе хлеб, часамі? / – Антось пытае ўжо сярдзіта: / – А колькі там пасеем жыта? / Зямлі **як бабе старой сесці**. Фразеалагізм *як старой бабе сесці* набыў ролю эталона празмерна малой плошчы зямлі.

Прасторавы код культуры з’яўляецца адным з універсальных. На матэрыяле фразеалогіі прасторавы код выяўляецца праз сукупнасць імён, што абазначаюць члянненне прасторы (абмежаванай ці неабмежаванай) і адносіны чалавека да прасторавых параметраў і інш., якія валодаюць дадатковымі культурнымі сэнсамі (*бачыць на тры сажні /метры пад зямлёй /у зямлю* – ‘вызначацца вялікай праніклінасцю, прадпрымальнасцю’; *вісець паміж /між небам і зям-*

лэй – ‘знаходзіцца ў хісткім, няпэўным становішчы’; *выбівацца на <сваю> дарогу* – ‘пераадольваючы цяжкасці, знаходзіць сваё месца ў жыцці, станавіцца самастойным’; *за светам* – ‘вельмі далёка (знаходзіцца дзе-небудзь, жыць, быць і пад.’; *за трыдзевяць зямель* – ‘вельмі далёка (быць, жыць, знаходзіцца, ехаць, трапіць і пад.)’; *з-пад зямлі даставаць, дастаць* – ‘пры любых умовах, любым спосабам і абавязкова’; *з /са дна марскога і з /са дна мора* – (*даставаць, дастаць*) – ‘пры любых умовах, любым спосабам і абавязкова’; *зямны рай* – ‘незвычайна прыгожая мясціна, дзе можна шчасліва і бесклапотна жыць’; *лаві вецер у полі* – ‘назад не вернеш, не знойдзеш каго-небудзь’; *мераць зямлю* – ‘хадзіць пехатой на вялікую адлегласць’; *як неба ад зямлі адрознівацца* – ‘вельмі моцна, рэзка (адрозніваецца хто-небудзь ад каго-небудзь, што-небудзь ад чаго-небудзь’; *як у полі вецер* – ‘легкадумны, пусты, ветраны’ і інш.).

Праілюструем члянэнне абмежаванай прасторы на прыкладзе фразеалагізма з кампанентам *дах /страха*, якія вызначаюцца сваім сімвальным значэннем “мяжа”, але гэта верхняя мяжа паводле ўспрымання будынка па вертыкалі, ці вертыкальнай мадэлі дома. Дах асацыятыўна суадносіцца з ўяўленнем аб небе як дахам свету (параўн. вобразнае вызначэнне *пад голым небам* – ‘на вуліцы, не ў памяшканні’ ці, як у змесце гэтай адзінкі ў мове Купалы – *Каб за табой праўда была, то не сядзеў бы пад голым небам*, дзе дастаткова выразна з кантэксту даводзіцца сэнс ‘пад дахам нябесным’). За сінанімічнымі лексемамі *дах /страха*, паводле тлумачэння іх семантыкі, фіксуецца як галоўная сема – ‘верхняя частка’: *дах* – ‘верхняя частка будынка, якая пакрывае яго і засцерагае ад дажджу, ветру і пад.’ [81, с. 152] і *страха* – ‘верхняя, звычайна саламяная, частка будынка, якая пакрывае яго і засцерагае ад атмасферных з’яў’ [84, с. 337]. Менавіта таму фразеалагізм *дах /страха над галавой* – ‘дом ці кватэра, пакой’, як і фразеалагізм *пад адным дахам /адной страхой жыць, пражываць* – ‘у адным доме, у адной кватэры, разам’, выяўляе суаднесенасць найперш з прасторавым кодам культуры, у прыватнасці, праз кампаненты *над* і *пад* у кожнай, дзе дах /страха – гэта верх дома, верхняя частка трохчасткавай структуры вертыкальнай мадэлі дома, хаты як мяжа паміж абжытай тэрыторыяй, ці тэрыторыяй будынка, і тым светам, што з вонкавага боку ад страхі, ці неба. У аснове фразеалагізма *дах /страха над галавой* ляжыць прыём сінекдахі і выяўляецца асацыяцыйная сувязь па падабенстве, калі праз частку – верх дома (*дах, страх*) і верхнюю частку чалавека (*галаву*) называецца цэлае (*пакой, кватэра, дом і чалавек, людзі*, якія

там жывуць). Фразеалагізмы перадаюць стэрэпатыпнае ўяўленне пра наяўнасць жылля ў чалавека ці пра агульнае месца пражывання, прытулак (*Важна, што ў мяне ёсць дах над галавой. А ў людзей і такога няма.* У. Дамашкевіч).

Ілюстрацыяй прасторавага кода культуры можа быць і фразеалагізм у *рукаў* смяяцца, хіхікаць – ‘ціха і непрыкметна’, дзе адбор і выкарыстанне кампанента *рукаў* тлумачыцца тым, што ён задзейнічаны ў якасці наймення такіх сімвалаў, як “свая, абмежаваная прастора”, “закрытая прастора”, “вузкая ёмістасць для змяшчэння і адводу чаго-небудзь”. Фразеалагізм характарызуецца абмежаванай валентнасцю і спалучаецца толькі з дзеясловамі *смяяцца*, *хіхікаць* і падобнымі да іх, а кампанент-лексэма *рукаў* абазначае пэўную абмежаваную прастору, якую ўтварае рукаў паводле асацыяцыі з яго формай пашыву і прызначэння, дзякуючы прыназоўніку пры ім у, які ўказвае накіраванне да гэтай прасторы, а разам праз іх спалучэнне фразеалагізм суадносіцца не толькі з касцюмна-рэчавым, але і з прасторавым кодам культуры, а яшчэ і з духоўным кодам культуры, зыходзячы з тых маральных устаноў і ўяўленняў народа аб паводзінах чалавека.

Праз вобраз адзінкі ўяўляецца, што рукаў выступае той часткай адзення, якая закрывае руку і рухаецца разам з ёй, служыць “месцам і сродкам” прыкрыцця смеху, што праяўляецца найперш на твары з дапамогай губ. Гэта якраз той смех, які чалавек не хоча паказаць другому ці іншым удзельнікам зносін, яўна не выражае і нават скрывае свае радасныя пачуцці, задавальненне ці іронію ад іх успрымання або нават магчымае сваё насміханне з тых, хто побач, ці з таго, што адбываецца. І менавіта для адлюстравання і выражэння вось гэтых яўных эмоцый, але скрытага спосабу іх выражэння і праяўлення ў адносінах аднаго чалавека да другога створаны і выкарыстоўваецца фразеалагізм-словаспалучэнне ў *рукаў*, які звязаны са старажытнай архетыпічнай апазіцыяй “унутраны – знешні”, “свой – чужы” ці “сваё – чужое”. Такім спосабам і формай утварэння, па-першае, абзначана абстрактнае паняцце (ціха, непрыкметна) праз канкрэтнае (прыкрываць рот рукавом у час смеху), і яно з нябачнага становіцца “бачным” праз найменне і абраны вобраз для разумення і ўжывання носбітамі мовы з пэўнымі мэтамі. Па-другое, што асабліва важна для ўтварэння новых адзінак такога тыпу, выраз у *рукаў* стаў спосабам выражэння ацэнкі такой прыкметы, як ціха і незаўважна, пэўнага дзеяння чалавека – смяяцца, хіхікаць, насміхацца, а яшчэ і крыніцай пазнання культурнага сэнсу, закладзенага ў ім, ці сродкам фармулёўкі і спосабам перадачы аднаго з правілаў паводзін беларусаў, выпрацаванага і прынятага ў зносінах паміж людзьмі. І гэтак правіла

даводзіць, што не заўсёды добра, этычна выказаць сваю радасць, за-
давальненне ці тым больш адкрыта выражаць насмешку, іронію
і нават негатыў як перавагу аднаго чалавека да другога ў пэўных вы-
падках іх кантактавання (параўн. аднаструктурныя фразеалагізмы
ў *бараду*; *у вус*; *у кулак* смяяцца, засмяяцца, хіхікаць з тым жа
значэннем, што і ў *рукаў*, дзе выбар наймення лексемы як сімвалікі
“абмежаванай прасторы”, “месца” для прыкрыцця або для хавання
смеху абумоўлены і звязаны з наяўнасцю такіх знешніх прыкмет-
уласцівасцей на твары чалавека, як барада ці вусы, што, несумненна,
служыць яшчэ і ўказаннем на такія паводзіны асобы мужчынскага
полу). А фразеалагізмы смяяцца ў *кулак* ці ў *рукаў* служаць для
адлюстравання і характарыстыкі прыкметы такога выражэння па-
чуццяў і адносін незалежна ад полу чалавека. У выніку выраз *у рукаў*
смяяцца, хіхікаць і пад.), як і сінанімічныя яму ў *бараду*; *у вус*; *у ку-*
лак, перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра скрыты, невыразны смех як
адзнаку перавагі аднаго чалавека над іншым ці іншымі.

Асаблівую ролю ў фразеалогіі беларусаў адыгрывае кампанент-
лексема *хата*, паколькі фразеалагізмы з кампанентам *хата* /дом суад-
носяцца не толькі з архітэктурна-будаўнічым праз найменне жыллёвай
пабудовы, але і з прасторавым кодам культуры, выяўляючы глыбінныя
сувязі з архетыпічным супрацьпастаўленнем “свой” – “чужы”: хата –
гэта свая прастора, а за яе межамі – чужая. Выбар і частотнасць кампа-
нента *хата* /дом ва ўтварэнні фразеалагізмаў выяўляе, як галоўнае
лексічнае абазначэнне жылля чалавека апелное да метафары “абмежаванай
прасторы”, як ідэя абмежаванай прасторы ў фразеалагізмах апасрэ-
давана чалавекам, чыя прысутнасць ці дзеянне ў межах вызначанай
абмежаванай прасторы вядзе да домыслаў прасторавых адносін [46].

Вобразы многіх фразеалагізмаў з кампанентам *хата* /дом пабу-
даваны на аснове дзеяння, што скіравана да прасторы-хаты
(*падводзіць пад дурнога хату* – ‘ставіць каго-небудзь у цяжкае, ня-
ёмкае становішча’; *падкінуць /укінуць агню ў хату* – ‘выклікаць свар-
ку, пасварыць каго-небудзь з кім-небудзь’; *укінуць ката ў хату* –
‘выклікаць сварку, пасварыць каго-небудзь (часцей мужа з жонкай)’)
ці ад яе (*адбівацца ад дому* – ‘рэдка бываць дома, не цікавіцца да-
машнімі справамі’; *выносіць смецце з хаты* – ‘выдаваць тое, чаго
не павінны ведаць іншыя, няславіць каго-, што-небудзь (сям’ю, ка-
лектыў, вузкае кола асоб і пад.)’), паводле таго, што выяўляецца ці як
характарызуецца прастора хаты ці каля яе [43].

Хата асацыятыўна звязваецца з сям’ёй, сямейнікамі, людзьмі,
паміж якімі ўзнікае непаразуменне, супярэчнасці, разлад, спрэчка

і пад., паколькі на іх з-за межаў прасторы хаты-сям'і, хаты-калектыву скіравана негатыўнае дзеянне каго-небудзь чужога, нядобрага. Праз кампанент *падкінуць, укінуць* фразеалагізм суадносіцца з дзейнасным кодам культуры, у якім ён звязваецца з агрэсіўным дзеяннем у адносінах да каго-небудзь (параўн. *кідаць камень /камень, кідаць пальчатку*). Сімвалам негатыву ўздзеяння, як у фразеалагізме *кідаць агонь у хату* ці *падкінуць /укінуць агню ў хату*, выступае агонь як найменне адной са стыхій прыроды, што нясе пагрозу чалавеку і функцыянуе ў прыродна-стыхійным кодзе культуры ў ролі знака “мовы” культуры. А ў фразеалагізме *ўкінуць ката ў хату* – гэта кот, які, паводле старажытных павер'яў, сімвалізуе зло ці з якім асацыіруюцца цёмныя, злыя сілы, паколькі ў ката, кошку маглі абарочвацца “злыя духі”, ведзьмары (параўн. *чорны кот прабег* ці *чорная кошка прабегла* – ‘сапсаваліся адносіны паміж кім-небудзь, хто-небудзь пасварыўся з кім-небудзь’; *якая кошка прабегла* – ‘што было прычынай спрэчкі, сваркі паміж кім-небудзь, чаму сапсаваліся адносіны паміж кім-небудзь’). У выніку названія фразеалагізмы выяўляюць стэрэатыпнае ўяўленне аб магчымасці, спосабе разладжвання добрых адносін паміж сямейнікамі, паміж мужам і жонкай, паміж людзьмі пэўнага калектыву.

Ілюстрацыяй неабмежаванай прасторы можа быць фразеалагізаванае параўнанне *як у моры караблі* – ‘назаўсёды, канчаткова’, якое скарыстана для вызначэння адносін людзей, якія разыходзяцца ў поглядах, меркаваннях ці раз'язджаюцца і трацяць назаўсёды сувязі паміж сабой. Фразеалагізм характарызуецца валентна абмежаваным значэннем, ці яго значэнне выяўляецца толькі ў суправаджэнні слоў *разысціся, разыходзіцца*. У аснове вобразна фразеалагізма метафара “мора” выступае ў сваёй семантычнай прыкмеце ‘бязмежная водная прастора’, а параўнанне дазваляе ўявіць адлюстраваную стэрэатыпную сітуацыю: караблі, што плывуць у розных кірунках, разыходзяцца кожны ў свой порт, сваю гавань, прыстань. Уяўленне пра мора як неабмежаваную прастору дазволіла вызначыць прыкмету-сему ‘назаўсёды, канчаткова’ адносна разысціся. Фразеалагізм *як у моры караблі* набыў ролю эталона поўнага і канчатковага разрыву сувязей паміж людзьмі.

Прасторавы код выяўляецца ў многіх фразеалагізмах праз спалучэнне прыназоўнікаў з назоўнікам як указанне месца, накіравання да ці ад яго і пад. Напрыклад, фразеалагізм *на вастрыі нажа /ляза* – ‘у пастаяннай небяспецы для жыцця’ найбольш выразна выяўляе характэрную асаблівасць нажа, ролю такой яго часткі, як вастрыё ці

лязо, што і тлумачыць аснову варыянтнасці, і ўтрымлівае прасторавую метафару праз спалучэнне *на вастрыі нажа /ляза*, якое заснавана на сумяшчэнні сімвальнай функцыі кампанентаў *вастрыё нажа* і стэрэатыпным ўяўленнем пра гібель, смерць, небяспеку. У аснове вобраза абраная метафара, паводле якой гібель, небяспечнасць, пагрозлівыя ўмовы жыццю чалавека прыпадабняюцца да знаходжання ці размяшчэння на вастрыі нажа, стварае вобраз вельмі вялікай небяспекі. Фразеалагізм *на вастрыі нажа /ляза* выступае ў ролі стэрэатыпа небяспекі, пагрозы для жыцця чалавека.

Вастрыня нажа як яго асаблівасць, адметнасць і адпаведная сімвальнасць значэння варожасці, злосці скарыстана пры ўтварэнні фразеалагізма быць на нажах – ‘у рэзка варожых адносінах’ (параўн.: *Сварыліся, каб табе не зманіць, кожны дзень. На нажах былі.* М. Ермаловіч). Гэтая адзінка ўтрымлівае прасторавую метафару, на што ўказвае прыназоўнік *на* пры назоўніку *нож*, а форма мн. л. назоўніка сігналізуе наяўнасць дзвюх супрацьлеглых сіл. Абраная метафара стварае вобраз, дзе варожасць, непрымірымасць людзей прыпадабняюцца да знаходжання на нажах. Фразеалагізм суадносіцца, акрамя артэфактна-рэчавага (*нож*), прасторавага (*на нажах*), яшчэ і з духоўным кодам культуры, які разумеецца як сукупнасць маральных каштоўнасцей, устаноў і ўяўленняў, дзе варожыя адносіны паміж людзьмі лічацца заганнымі, асуджальнымі, паколькі не адпавядаюць правілам і нормам хрысціянскай маралі, у адпаведнасці з якімі палюбіць трэба ворага свайго, як сябе самога. Фразеалагізма быць на нажах адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне пра варожасць, непрымірымасць у адносінах паміж людзьмі.

Суадноснасць фразеалагізмаў з прасторавым кодам культуры выяўляецца праз самыя розныя кампаненты, што так ці інакш абазначаюць прастору. Напрыклад, успрыманне фразеалагізма *заганяць у кут* – ‘ставіць у бязвыхаднае становішча (звычайна ў спрэчцы)’ разумеецца так: адна асоба ці некалькі давялі другую асобу да стану поўнага непаразумення, недаўмення, безвыходнасці. А фразеалагізм *заганяць сябе ў кут* – ‘аказвацца ў цяжкім ці бязвыхадным становішчы’ падразумявае, што адна асоба, апынуўшыся ці сутыкнуўшыся з якой-небудзь праблемай, якую сама ж і стварыла, не можа знайсці выхаду, не мае магчымасці яе вырашыць. Кампанент *кут* у спалучэнні з прыназоўнікам у абедзвюх адзінках суадносіцца з прасторавым кодам культуры і асацыіруецца з тупіком, з тым месцам, якое не мае “выхаду” (тупік утвараецца сыходжаннем, сутыкненнем унутраных бакоў дзвюх сцен, завяршэннем прасторы

паміж дзвюма сценамі), праўда, у сімвалічным сэнсе. А як зазначаюць даследчыкі, “у архаічнай культуры старажытных славян кут (як, верагодна, і тупік), разам з гарышчам, падполлем, печчу, суадносіўся з уяўленнем аб “чужой прасторы” – *тым светам*, з якога няма выхаду” [6, с. 94].

Зусім па-іншаму выяўляецца суаднесенасць з прасторавым кодам культуры фразеалагізмаў, якія ўтвораны шляхам метафарызацыі для наймення вялікай колькасці грошай як паказчыка багацця ці на аснове метаніміі (карман-кішэня /нь як частка адзення чалавека → цэлае – чалавек) багатага чалавека (*тоўстая /поўная кішэнь/-я* – ‘вельмі вялікі капітал, багацце’; *тугая кішэнь/-я* ‘хто-небудзь мае вельмі многа грошай, багацця’; *кішэня вялікая* – 1) ‘хто-небудзь вельмі багаты, мае многа грошай’ і 2) ‘вельмі многа грошай’) або, наадварот, для абазначэння малой, нязначнай колькасці грошай, іх адсутнасці ці беднага чалавека, які не мае грошай (*пустыя кішэні* – ‘хто-небудзь вельмі бедны, зусім не мае грошай’; *кішэня малая* – 1) ‘хто-небудзь бедны, мала мае грошай’ і 2) ‘мала, не хапае грошай’. Праз кампанент *кішэня* вобразы прыведзеных адзінак суадносяцца з касцюмна-рэчавым кодам культуры, а праз кампаненты *тоўстая /поўная, тугая, вялікая* ці супрацьлеглыя ім *пустыя, малая, пустымі /парожнімі* – з прасторавым, дзе кампаненты-прыметнікі абазначаюць члянне “прасторы” кішэні, яе параметры і паводле сумежнасці выражаюць адносіны да іх чалавека.

У аснове метафарычнага выкарыстання лексемы *кішэня* ляжыць такая адметнасць ці прыкмета, як ‘грошы’, а ў аснове вобразаў фразеалагізмаў ляжыць метанімія, паводле якой кішэня прыпадабняецца да яе зместу, да таго, чым яна напоўнена, і на аснове гэтага ўяўлення аб багатым ці бедным на грошы чалавеку. Акрамя таго, кішэня звязана з уяўленнем аб уласнасці пэўнай асобы: наяўнасць ці адсутнасць грошай у пэўнага чалавека. Названыя фразеалагізмы ўзыходзяць да старажытнай апазіцыі “вялікі – малы”, “многа – мала”, “багаты – бедны” і выступаюць у ролі эталанізаванага ўяўлення пра наяўнасць вялікай (*тоўстая /поўная кішэнь; тугая кішэнь; кішэня вялікая*) ці малой (*кішэня малая*) колькасці грошай у чалавека або нават іх адсутнасці (*пустыя кішэні; з пустымі /парожнімі кішэнямі*).

Фразеалагізм *мераць зямлю* – ‘хадзіць пехатой на вялікую адлегласць’ з празрыстай матывацыяй служыць абазначэннем і характарыстыкай агульнага і прыблізнага “вымярэння” вялікай адлегласці крокамі чалавека, ці перамяшчэння пехатой. Праз наяўныя кампаненты адзінка суадносіцца з антропна-дзеясным і прыродным кодамі культуры, а яе вобраз выяўляе суаднесенасць яшчэ і з прасторавым

кодам: крокі чалавека прыраўноўваюцца да вымярэння адлегласці. Зямля, якая надзелена мноствам сімвалаў і характарызуецца ў свядомасці чалавека мноствам сімвальных значэнняў, у абраным вобразе абазначае ‘шлях’, ‘дарогу’, ‘прастору, якую трэба прайсці’. У аснове вобраза ляжыць метафара, якая прыпадабняе перамяшчэнне чалавекам на вялікай адлегласці пяхком да замеры зямлі ці той адлегласці на плошчы зямлі, якую адольвае, праходзіць чалавек [47].

Прыродны, ці прыродна-ландшафтны, код культуры разумеецца як сукупнасць найменняў з’яў прыроды, аб’ектаў ці элементаў ландшафту, іх частак, элементаў, што набылі ролю знакаў “мовы” культуры, надзелены пэўнай сімволікай, уваходзяць у інфармацыйнае поле лінгвакультуралагічных паняццяў беларусаў (*абсыпаць золатам* – ‘шчодро адорваць, абагачаць’; *грысці граніт навукі* – ‘старанна авалодваць ведамі (у галіне якой-н. навукі)’; *ісці (пайсці), гатоў (гато-вы) у агонь і <у> ваду* – ‘усюды і на ўсё, на любыя ўчынкі, безразважна і самаахвярна’; *камень за пазухай* – ‘скрытая, затоеная злосць, нядобры намер’; *нарадзіцца пад шчаслівай зоркай* – ‘быць шчаслівым, удачлівым, мець поспех у сваіх справах’; *неба ў алмазах убачыць, пабачыць* – ‘штосьці жаданае, прыемнае’; *на гары хадзіць і сонца не бачыць* – ‘не заўважаць відавочнага’; *пляснуцца /плюхнуцца /ляснуцца <тварам> у лужыну /у грязь* – ‘асароміцца, паказаць сябе з найгоршага боку ў чым-небудзь’; *у віру /-ы на калу* – ‘вельмі далёка, у аддаленым месцы (быць, знаходзіцца, будавацца і пад.)’ і інш.).

Зямля, паветра, вада і агонь (агонь – цар, вада – царыца, зямля – матуля, неба – бацька, вецер – пан, дождж – кармілец, сонца – князь... [11, с. 340]) як чатыры стыхіі шырока адлюстраваны ў фразеалогіі. Так, уяўленне пра зямлю як апору, цвёрды грунт пад нагамі ляжыць у аснове вобразаў фразеалагізмаў *зямля /глеба выплывае /уцякае з-пад ног* – ‘у каго-небудзь траціцца ўпэўненасць у сваіх сілах, чыё-небудзь становішча аказваецца хісткім, нетрывалым’; *зямля паплыла з-пад ног* – ‘хто-небудзь пачынае траціць упэўненасць у сваіх сілах, у трываласці свайго службовага становішча’; *грунт /глеба хістаецца /захістаўся* – ‘у каго-небудзь траціцца ўпэўненасць у сваіх сілах; чыё-небудзь становішча аказваецца хісткім, нетрывалым’, якія паслужылі вербальнымі сродкамі вобразнага выражэння такіх абстрактных паняццяў, як страх, страта ўпэўненасці ў сабе, у сваіх сілах ці адчування нетрываласці, няпэўнасці свайго сацыяльнага, грамадскага становішча альбо нават увогуле фізічнага існавання [47].

У аснове вобразаў ляжыць прасторавая метафара, паводле якой хістанне, уцяканне, шатанне ці адплыванне зямлі з-пад ног прыпа-

дабняецца да страчвання ўпэўненасці ў сабе, у сваіх сілах і такому адчуванню, калі ў чалавека ўзнікае прадчуванне, трывога, што не ўсё добра ў яго службовым становішчы ці ўвогуле ў яго жыцці, або яно суправаджаецца непакоем і нават страхам, бояззю. Несумненна, што ў аснову вобразаў пакладзена ўсведамленне чалавека пра зямлю як надзейную апору, з аднаго боку, і магчымасць зямлі рухацца, хістацца, плысці пры існаванні землятрусаў і іншых стыхійных з’яў ці працэсаў, якія ў найўным свеце ўспрымаліся як пагроза жыццю, як невядомасць, няпэўнасць, што, зразумела, заўсёды выклікае страх, прадчуванне бяды і адпаведна псіхалагічнае адчуванне няўпэўненасці, ненадзейнасці і пад.

Нельга не ўлічыць і той факт, што з улікам міфалагічных уяўленняў зямлю лічылі жывой, а таму ў прыведзеных адзінках зямлі надаюцца рысы жывой істоты, яна персаніфікуецца і ўключаецца ў прасторавую метафару, дзе пагроза для чалавека страціць ўпэўненасць у сваім становішчы, у сваіх меркаваннях, думках, выпрацаваных ідэалах прыпадабняецца да стыхійнага знікнення, выплывання, уцякання з-пад ног ці хістання, шатання апоры, якой з’яўляюцца зямля, глеба ці грунт.

А яшчэ варта нагадаць і пра тое, што зямлі з мінулых часоў нададзены вышэйшы маральна-этычны аўтарытэт і сімвал праведнасці, што адлюстроўваецца ў народных прававых звычаях, клятвах на зямлі. І менавіта таму зямля абрана сімвалам надзейнасці, апоры як асновы, у тым ліку і найперш псіхалагічнай ураўнаважанасці, упэўненасці як уяўлення аб стабільнасці жыцця чалавека.

У выніку фразеалагізмы *зямля /глеба выпывае /уцякае з-пад ног; зямля паплыла з-пад ног; грунт /глеба хістаецца /захістаўся; грунт /глеба хістаецца /захістаўся пад нагамі* перадаюць стэрэатыпнае адчуванне трывогі, няўпэўненасці ў сабе, у сваіх сілах у сувязі з набліжэннем чагосьці невядомага і пагрозлівага ці такога, што выбівае з раўнавагі, упэўненасці як асновы спакойнага жыцця.

Для перадачы адчування няўпэўненасці, але ўжо не праз “дзеянні-рухі” самой зямлі, а праз уздзеянне на яе іншага чалавека, збоку ўтвораны фразеалагізм *выбіваць глебу /грунт з-пад ног* – ‘ствараць каму-небудзь хісткае, няўпэўненае становішча, выводзіць каго-небудзь са стану раўнавагі’. Праўда, такі вобраз скарыстаны для адлюстравання напорыстых дзеянняў аднаго чалавека ў адносінах да другога ці другіх, што, па-першае, не адпавядаюць нормам і не стасуюцца з правіламі паводзін у міжасобасных зносінах людзей, лічацца парушэннем нормы і падпадаюць пад адмоўную ацэнку; па-другое, выяўляюць яшчэ адзін аргумент, доказ аб уяўленнях чалавека

пра грунт /глебу як аснову, апору, самае надзейнае для чалавека, у тым ліку і найперш у псіхалагічным адчуванні, у наяўнасці спакою і ўпэўненасці чалавека ў жыцці.

Фразеалагізм суадносіцца з антропна-дзейнасным кодам праз дзеяслоўны кампанент *выбіваць*, які часткова ўспрымаецца з захаваннем свайго пераноснага значэння – ‘вывесці каго-небудзь са звыклага стану’ [80, с. 519] і які прадстаўляе моцнае і актыўнае фізічнае і разбуральнае дзеянне кагосьці збоку (параўн. сінанімічны *выбіваць з сядла* з тым жа дзеяслоўным кампанентам і аднолькавым фразеалагічным значэннем), а яшчэ з прыродным (праз кампанент *глебу /грунт* як сімваламі апоры, асновы), з саматычным і прасторавым (праз кампаненты *з-пад ног*) кодамі культуры беларусаў. Вобраз фразеалагізма суадносіцца і з маральна-духоўным кодам культуры і ўспрымаецца як антыправіла, антынорма такіх паводзін чалавека адносна каго-небудзь другога і пабудаваны на аснове метафары, якая даводзіць, што вывесці чалавека з раўнавагі, прымусіць яго хвалявацца, выклікаць у яго няўпэўненасць прыпадабняецца да выбівання глебы ці грунту з-пад яго ног. У выніку фразеалагізм *выбіваць глебу /грунт з-пад ног* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра шкодную дзейнасць аднаго чалавека адносна другога, магчыма, з карыснымі для сябе мэтамі, пра парушэнне маральна-этычных нормаў ва ўзаемаадносінах паміж людзьмі.

Або ўзгадаем камень як адну з прыродных рэалій, як лексему з яе шматлікай сімвалікай, што скарыстана і перададзена ў многіх фразеалагізмах. Напрыклад, фразеалагізмы *кідаць каменем* – ‘асуджаць, абвінавачваць, ганьбіць каго-небудзь’; *кідаць камень /каменьчык/-і ў агарод* – ‘рабіць неадабральны намёк у чый-небудзь адрас’; *камяні кідаюцца* – ‘хто-небудзь асуджаецца, абвінавачваецца, ганьбіцца’ і *каменьчык /-і ў агарод /гарод* – ‘іранічны, крыўдны намёк на што-небудзь’ праз кампанент *кідаць, кідацца* суадносяцца з антропна-дзейнасным кодам і звязваюцца з агрэсіўнымі дзеяннямі чалавека (параўн. *кідацца гразю, кідацца рап’ём, кідацца словамі, кідаць агонь у хату, кідаць пальчатку, кідаць у твар /вочы*), а праз кампанент *камень*, які выступае найперш сімвалам сродку, зброі агрэсіі, негатыву, – з прыродным.

Фразеалагізмы з кампанентам *агарод* утрымліваюць вобраз, у аснове якога ляжыць сярэдневяковы звычай кідаць камяні ў агарод ворага, каб зрабіць яго зямлю неўрадлівай [6, с. 58]. Тут *камень* перадае фразеалагізмам сваю сімваліку знака неўрадлівасці (зямля родзіць, а камяні не). У выніку названыя фразеалагізмы з кампанентам *камень* набылі ролю стэрэатыпаў выражэння адмоўных адносін, абвінавачвання, ганьбы каго-небудзь.

Блізкі і разам з тым адметны вобраз ад папярэдніх выяўляе фразеалагізм *насіць /трымаць /хаваць камень за пазухай* – ‘затойваць злосць на каго-небудзь, быць гатовым зрабіць што-небудзь дрэннае каму-небудзь’ і вытворным ад яго *камень за пазухай* – ‘скрытая, затоеная злосць, нядобры намер’, якія служаць для адмоўнай ацэнкі скрытых нядобрых намераў чалавека, затойвання негатыўных адносін да каго-небудзь і ў якіх кампанент *камень* захоўвае сімволіку зброі, агрэсіі, злосці як негатыўных адносін да каго-небудзь (узгадаем евангельскі тэкст “Хто з вас без граху, першым кінь у яе [жанчыну-пралюбаздзейку] камень”); старажытнаўрэйскі звычай біць асуджаных камянямі; камень як сродак абароны і інш.).

Сімволіка каменя ‘цвёрдасць’, ‘надзейнасць’ перададзена ў фразеалагізмах з кампанентам-прыметнікам *як на каменную сцяну /гару* – ‘поўнасцю, цалкам (спадзявацца і пад. на каго-н.)’ і *як за каменнай /мураванай сцяной быць, жыць* і пад. – ‘пад надзейнай аховай каго-небудзь, спакойна’. Асновай пабудовы першага выступае метафара “каменная сцяна – чалавек”, паводле якой такія якасці чалавека, як надзейнасць, вернасць, стойкасць, прыпадабняюцца да каменнай сцяны (са старажытнасці будавалі сцены вакол гарадоў, манастыроў з мэтай укрыцця і абароны ад ворагаў, ад нашэсцяў чужакоў). Фразеалагізм выступае ў ролі эталона надзейнасці і вернасці чалавека.

У аснове вобраза фразеалагізма *як за каменнай /мураванай сцяной* ляжыць аналогія “дом – чалавек”, праўда, праз сваю частку – сцяну, што складзена з каменя, якому ўласцівы цвёрдасць, непарушнасць і таму надзейнасць. Навакольны свет па-за сценамі дома ўяўляецца чужым, а таму небяспечным, што абумоўлівае важнасць умацавання мяжы паміж “сваёй” і “чужой” прасторами, якая ў вобразе фразеалагізма сімвалічна названа кампанентам *сцяна*, галоўная функцыя якой – забяспечыць ахову з боку знешняга свету. А камень (*каменная /мураваная*) як матэрыял пабудовы сцяны служыць сведчаннем моцы, надзейнасці і ўстойлівасці такой аховы. І ў выніку фразеалагізм выступае ў ролі эталона бяспекі, аховы ад ўздзеяння знешняга свету [45].

І менавіта гэтыя прыродныя ўласцівасці і характарыстыкі, а на іх аснове дадатковыя, нададзеныя чалавекам, метафарычныя перадумовы, што могуць прыпадабняцца, сталі асновай перадачы пэўным найменням і замацавання за імі адпаведнага сімвалічнага значэння. А ўжо як вынік гэтага – абранне лексем, якія выступаюць у якасці найменняў сімвалаў, нясуць каштоўнасны змест, для ўтварэння новых адзінак – фразеалагізмаў.

Так, праз успрыманне туману як наймення і абазначэння сімвала непразрыстасці, нябачнасці, няпэўнасці, невыразнасці, недакладнасці інфармацыі пра што-небудзь утвораны фразеалагізм *напускаць туману* – ‘уносіць няяснасць, няпэўнасць у якую-небудзь справу, заблытваць каго-небудзь’, які праз дзеяслоўны кампанент суадносіцца з антропна-дзеясным (становіцца вядомым, што дзеянне выконвае чалавек), а праз кампанент *туман* – з прыродным кодам культуры. У аснову вобраза фразеалагізма пакладзена метафара, паводле якой унясенне няяснасці ці заблытванне справы кім-небудзь адносна адной ці некалькіх асоб прыпадабняецца да напускання туману. Маецца на ўвазе, што ў выніку такога дзеяння, як напускання туману, ці інакш гаварэння нечага прыблізнага, недакладнага, расплывістага, што выконвае адзін чалавек, лёгка заблытаць, адурманіць другога ці другіх, не даць магчымасці гэтым людзям разабрацца, убачыць рэальнае, сапраўднае, яўнае. Пры такім “напусканні” слоў-туману маюцца ўсе ўмовы адурманіць каго-небудзь, ці чалавек у такой інфармацыі не можа рэальна ўспрыняць, дакладна ацаніць сітуацыю, справу.

А вось фразеалагізм *даваць перуноў* – ‘гнеўна, з абурэннем гаварыць, пагражаць’ праз дзеяслоўны кампанент суадносіцца з антропна-дзеясным кодам як указаннем, што выканаўцам дзеяння з’яўляецца чалавек, а праз кампанент *пярун* – з прыродным. Фразеалагізм выдзяляецца наяўнасцю фразеалагічнага значэння, якое фіксуе ўяўленне чалавека аб працяканні эмоцыі абурэння праз маўленчую дзейнасць, і сваёй унутранай формай, сваім вобразным складнікам, якія разам уплываюць на яго выкарыстанне, вызначаюць месца і ролю эмоцыі абурэння. Фразеалагізм *даваць перуноў* ужываецца для абазначэння маўленчай дзейнасці і выкарыстоўваецца для характарыстыкі і ацэнкі маўлення паводле некалькіх паказчыкаў. Па-першае, з яе дапамогай перадаецца інтэнсіўнасць гукавога праяўлення маўлення, па-другое, такім чынам выражаецца высокая ступень абурэння таго, хто яго адчувае ў сувязі з чым-ці кім-небудзь, што выклікае гэтую эмоцыю. Вытокам узнікнення фразеалагізма можна лічыць асацыятыўную сувязь паміж гучаннем гому ў яго найвышэйшым праяўленні і павышаным тонам гучання маўлення (узгадаем адно са значэнняў лексемы *пярун* у беларускай мове – ‘аглушальны ўдар гому’ [83, с. 537]). Хаця нельга не ўлічыць і такой асновы ўзнікнення фразеалагізма, як адгалосак даўнейшай веры ў Перуна – бога гому і маланкі ва ўсходніх славян, а таму фразеалагізм *даваць перуноў* – гэта пераасэнсаванне свабоднага спалучэння слоў на аснове першапачатковага ўяўлення чалавека пра пагрозу, кару Перуна як бога гому і маланкі.

Раслінны код культуры складаецца з сукупнасці абумоўленых культурай стэрэатыпных уяўленняў пра расліны, іх уласцівасці, характарыстыкі ці адметнасці раслін, якія нясуць у дадатак да сваіх прыродных уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы. Сярод кампанентаў-лексем расліннага кода культуры выяўляюцца найменні дрэў і іх частак, гародніны, садавіны, пладоў, ягад, працэсаў, прыкмет і ўласцівасцей (*аднаго поля ягада* – ‘вельмі падобныя адзін на аднаго ў якіх-небудзь адносінах’; *асіна плача* – ‘хто-небудзь заслугоўвае павешання’; *бярозаю ліцца* – ‘горка плакаць’; *вушы вянуць* – ‘прыкра, непрыемна слухаць што-небудзь (недарэчнае, непрыстойнае і пад.)’; *збіць, стаўчы* і пад. *на горкі яблык* – ‘вельмі моцна, бязлітасна’; *зжыўшы лета ды ў маліны* – ‘выказванне нязгоды з чым-небудзь запозненым намерам рабіць што-небудзь’; *на вярбе грушы растуць* – ‘хто-небудзь наймаверна хлусіць, выдумляе, расказвае небыліцы’; *падаць лістам* – ‘лісліва дагаджаць каму-небудзь, падлізвацца да каго-небудзь’; *пень асінавы /бярозавы* – ‘тупіца, дурань, бесталковы чалавек’; *смаловы дуб* – ‘небыліцы, недарэчнасць’; *пускаць карэнне /карані* – 1) ‘трывала асталеўвацца дзе-н. на доўгі тэрмін’; 2) ‘набываць сілу, укараняцца. Пра з’явы, дзеянні, пачуцці і пад.’; *хоць трава не расці* – ‘абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэння для каго-небудзь, не хвалюе, не кранае каго-небудзь’; *чытаць, гаварыць* і пад. *як рэпу грызці* – ‘бойка, гладка, без запінкі’; *як /бы гарох пры дарозе* – 1) ‘ненадзейна, трывожна, з неспакоем (жыць)’; 2) ‘адзінока і без дагляду (расці, заставацца, жыць і пад.)’ і інш.), што акружаюць жыццё беларуса, што з’яўляюцца аб’ектамі назірання і набылі новыя сэнсы, сталі сімваламі, выяўляючы адметнасць, з аднаго боку, расліннага свету, з другога – светапогляд нашага народа.

Адным з тлумачэнняў абрання, напрыклад, кампанентаў-найменняў дрэў, іх пладоў ці кампанентаў-прыметнікаў, утвораных ад наймення дрэў у якасці вобразнай асновы фразеалагізмаў беларускай мовы з’яўляецца глыбінная памяць міфаў пра Сусветнае дрэва, пра заканамерныя ў народнай культуры суадносіны дрэва і жыцця чалавека, пра ўяўленні чалавека аб дрэве як аб жывой істоце (з *бору на сосенцы сабраць, набраць* і пад. – ‘зусім выпадкова, адкуль папала, без разбору. Пра выпадковы падбор людзей, прадметаў’; *абадраць, абабраць як лінку* – ‘поўнасцю, начыста’; *вырываць з каранем /з карэннем* – ‘поўнасцю, канчаткова знішчаць’ і інш.).

Фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі адзінак расліннага свету, у тым ліку і з вытворнымі ад іх тыпу *дубовы, крапіўны* і інш., выяўляюць суаднесенасць фразеалагізмаў з раслінным кодам культуры, а вобразы, унутраная форма другасных адзінак прадстаўляюць ча-

лавека па-рознаму і рознымі найменнямі рэалій расліннага свету, метафарычна перанесенымі на чалавека. Напрыклад, у аснове фразеалагізма *цвёрды /моцны арэшак* – ‘стойкі ў сваіх перакананнях, намерах чалавек, які не паддаецца ўплыву іншых людзей’ ляжыць перасэнсаванае свабоднае словазлучэнне, метафарычнае прадстаўленне праз арэх-плод, які вызначаецца цвёрдай шкарлупінай, самога чалавека. Дарэчы, вобраз арэха па-рознаму абыгрываецца і ў іншых тэкстах устойлівых адзінак, у прыватнасці, у парэміях, дзе праз вобраз арэха чалавек перадае сваё ўяўленне пра складанасць якой-небудзь працы (*Не раскусіш арэх, зерня не з’ясі; Смачны жабе арэх, ды зубоў Бог не даў*), сутнасці і ўнікальнасці чалавека (*Чалавек не арэх, адразу не раскусіш*), абыгрываецца і цвёрдасць арэха (*Малы арэх, але пальцам яго не раздушыш; Захацелася бяззубаму раскусіць арэх*) і інш.

Выбар лексемы *арэх* у якасці кампанента пры стварэнні вобраза фразеалагізма абумоўлены не толькі ведамі пра гэты плод з цвёрдай шкарлупкай, смачным і карысным зернем унутры, але і тымі звесткамі, што засталіся ад мінулых уяўленняў і захаваліся ў культуры народа пра арэх як сімвал тайны і праўды, ураджайнасці і любові. Усё адзначанае і паспрыяла адбору лексемы *арэх* і актуалізацыі такіх прыкмет, як цвёрдасць шкарлупкі, станоўчая ацэнка сутнасці ядра для вобразнага наймення і дадатнай канатацыі духоўнай і маральнай сутнасці чалавека (параўн. *раскусіць арэшак* – ‘адолець што-небудзь цяжкае, вырашыць якое-небудзь складанае пытанне’; *лускаць як арэшкі /арэхі* – ‘лёгка спраўляцца з чым-небудзь’). У выніку і фразеалагізм *цвёрды /моцны арэшак* набыў ролю эталона ў вызначэнні і характарыстыцы нязломнага і стойкага ў сваіх жыццёвых прынцыпах, поглядах чалавека.

А вось “раслінны” фразеалагізм беларускай мовы *кrapiўнае сям’я* – ‘чыноўнікі, якія займаюцца кручкатворствам і хабарніцтвам’, які ўжываецца толькі ў форме адз. л., але пры гэтым называе не аднаго чалавека, а абазначае групу, супольнасць, нясе адмоўную ацэнку, служыць для выражэння пагардлівых адносін да такіх людзей. І гэта звязана з выбарам кампанентаў, у прыватнасці, тым, што за *кrapiвой* у беларусаў, як і ў іншых усходніх славян, замацавана ўяўленне як аб расліне-сімвале пазашлюбных адносін мужчыны і жанчыны. Безумоўна, што апошняе – пазашлюбныя адносіны, асабліва дзяўчыны ці замужняй жанчыны, – разглядалася як парушэнне маральных нормаў жыцця чалавека, правілаў, што і стала асновай для ўзнікнення фразеалагізмаў як спосабу коратка, вобразна і запамінальна данесці да ведама людзей норму і яе парушэнне.

У святле “крапіўнай” тэмы зразумелым становіцца падтэкст беларускіх дыялектных выказаў у *крапіве жаніцца* ці ў *крапіве шлюб браць* – ‘пра пазашлюбныя адносіны’. Узгадаем у сувязі з адзначаным яшчэ і пра крапіўны вянок, якім “упрыгожвалі” галаву дзяўчыны, што нарадзіла пазашлюбнае дзіця, як знак асуджэння і пагарды да яе. Гэтую ж тэму адлюстроўваюць устойлівыя выразы рускай дыялектнай мовы *скакать в крапиву* – ‘о нравственном падении девушки’, *найти в крапиве* – ‘родить ребёнка вне брака’ і найменне-лексема *крапивник* ‘внебрачный ребёнок’ [19, с. 50].

Рэлігійны, ці рэлігійна-духоўны, і рэлігійна-рэчавы коды культуры складае сукупнасць найменняў вышэйшых духоўных асоб, рэлігійных паняццяў, прадметаў рэлігійнага прызначэння, вытворных ад іх адзінак, якія набылі дадатковыя культурныя сэнсы, сталі словамі-сімваламі і асновай складання метафарычных вобразаў пры ўтварэнні фразеалагізмаў (*адзін Бог <святые> ведае* – ‘нікому невядома’; *аднаму Алаху вядома* – ‘нікому не вядома, ніхто не ведае’; *божая сляза* – ‘гарэлка’; *бы /як чорт крыжа* – ‘вельмі моцна (баяцца каго-, чаго-небудзь)’; *дыхаць на ладан* – 1) ‘быць цяжка хворым, блізкім да смерці’ і 2) ‘даходзіць да непрыгоднасці, занепадаць’; *дзяцей не хрысціць* – ‘не быць у блізкіх адносінах, не мець нічога агульнага з кім-небудзь’; *не зірнуўшы /паглядзеўшы ў святцы біць у званы* – ‘рабіць што-небудзь недарэчы, дачасна, не разабраўшыся ў чым-небудзь’; *няма чаго Бога гнявіць* – ‘няма падстаў крыўдзіцца на лёс’; *ні Богу свечка ні чорту качарга* – ‘пасрэдны чалавек, які нічым не вызначаецца’; *пускаць свечкай да Бога* – ‘паліць, спальваць, знішчаць агнём’; *ставіць <Богу> свечку* – ‘дзякаваць лёсу за добры зыход чаго-н.’; *тваімі /вашымі малітвамі* як жартоўны адказ удзячнасці на пытанне пра здароўе, удачу, справы і пад.; *чорту рогі скруціць* – ‘зрабіць празмерна вялікую справу, выканаць вялікую работу’; *як у Бога /у Хрыста за пазухай* – 1) ‘вельмі добра, прывольна і бесклапотна’; 2) спакойна і ў поўнай бяспецы (быць, знаходзіцца, сядзець і пад.’; *як чорт ладану* – ‘вельмі моцна (баяцца каго-, чаго-н.)’ і інш.).

Найбольшую колькасць складаюць фразеалагізмы з кампанентам-назвай чыстай сілы, у прыватнасці, з кампанентам *Бог* як маральнага імператыву, менш з вытворнымі кампанентам-прыметнікам *божы, богаў* [39]. У фразеалагізмах гэтай групы зафіксавана, захавана і перададзена інфармацыя пра месца і ролю сакральнага ў светабачанні і светаўспрыманні беларусаў, што перадаецца ад пакалення да пакалення, дзе сакральнае – “гэта філасофская светапоглядная катэгорыя, што абазначае ўласцівасць, валоданне якой ставіць аб’ект у становішча выключнай значымасці, нязменнай каштоўнасці

і на гэтай аснове патрабуе да яго адносінаў, поўных пашаны і глыбокай павагі” [14, с. 365]. І тут імя Бог, вытворныя, скарыстаныя пры ўтварэнні вобразаў фразеалагізмаў, з найбольшай паўнатой выражаюць рэлігійны светапогляд, дзе сакральнае – прэдыкат тых сутнасцей, якія з’яўляюцца аб’ектам пакланення.

Амаль трэцюю частку фразеалагізмаў з кампанентам *Бог* складаюць выклічнікавыя, у якіх зварот да Бога як найвышэйшай асобы ў прадвызначэнні ходу падзей, лёсу чалавека адзначаецца, напрыклад, у фразеалагізмах *барані Божжа /Божачака /Бог; Божжа збаў; крый Бог /Божжа; не давядзі Бог /Божжа; не дай Бог /Божжа; няхай /хай Бог крые /ратуе*, якія выкарыстоўваюцца чалавекам для выказвання папярэджання, засцярогі ад чаго-небудзь нежаданага, непрыемнага, недапушчальнага. Асобныя з іх выкарыстоўваюцца яшчэ і для выказвання рашучага адмаўлення чаго-небудзь або нязгоды з чым-небудзь (*Божжа збаў; крый Бог /Божжа*), ацэнкі, характарыстыкі чаго-небудзь, звычайна з боку сілы, ступені і пад. (*Божжа збаў; не давядзі Бог /Божжа і не дай Бог /Божжа*), і, наадварот, для выказвання згоды, прымірэння, уступкі (*Бог з табой*).

Вобраз Бога вызначальны і ў воклічах-пажаданнях поспеху, удачы ў якой-небудзь справе (*з Богам; дай Бог /Божжа; намагай Бог*), жадання, намагання ўспомніць што-небудзь (*дай Бог /Божжа памяць*), пажадання, каб збылося тое, пра што сказаў суб’яднік (*каб чые словы ды Богу ў вушы*), каб абяцанае здзейснілася (*дай Бог /Божжа чутас бачыць*) ці для запэўнівання, пацвярджэння чаго-небудзь (*Бог сведка; ісцінны Бог; яй-богу /ей жа богу; як Бог свят*), для выказвання радасці з нагоды здзяйснення чаго-небудзь (*ёсць Бог на свеце*).

Праз вобраз Бога выклічнікавыя фразеалагізмы перадаюць станоўчы пасыл, нясуць дадатную ацэнку, адлюстроўваючы такім чынам ментальнасць беларусаў – добразычлівасць, памяркоўнасць, пажаданне шчаслівай дарогі, поспеху ў справах, якія асацыіруюцца з прысутнасцю, уздзеяннем Бога, ад якога залежыць станоўчае іх вырашэнне.

Больш празрыста выяўляюць тое сакральнае, чым жыві чалавек у мінулым, прадаўжае жыць і што перадаў і перадае сваім наступнікам, тыя фразеалагізмы, большасць з якіх увабрала ў сябе міфалагічныя і рэлігійныя ўяўленні нашых продкаў, паводле якіх чалавек лічыў сябе часткай прыроды, быў перакананы ў неабходнасці жыць паводле яе законаў і сфарміраваў сістэму рэгламентацый і правілаў, захаванне якіх было неабходнай умовай для падтрымання жыцця і прадухілення яму розных пагроз.

Напрыклад, метафарычны вобраз фразеалагізма *божы адуванчык* выяўляе падабенства спелага суквецця адуванчыка (бел. дзь-

мухаўца) з пушыстым семем, якое разносіцца ад малейшага подыху ветру, са старым нямоглым чалавекам з сівымі валасамі, які ад ветру хістаецца, ці вызначаецца метафарычная мадэль “адунанчык – стары чалавек”. Выкарыстанне кампанента-азначэння *божы*, па-першае, суадносіць фразеалагізм з рэлігійным кодам культуры, што ўжо не дазваляе выражаць утворанай адзінцы адмоўную ацэнку, тым больш асуджэнне, і таму за фразеалагізмам *божы адунанчык* замацоўваецца значэнне ‘стары, нядужы чалавек’. І новая адзінка мовы выкарыстоўваецца з мэтай канстатацыі факта нямогласці з дадатковым адценнем іроніі, магчыма, выражэння шкадавання і нават спачування да аб’екта абазначэння і маўлення; па-другое, адрасуе нас да рэлігійна-хрысціянскіх вытокаў стварэння ўсяго жывога на зямлі, у тым ліку чалавека, раслін па волі Бога і асаблівай павагі да старога, нямоглага чалавека як выпрацаванай маральна-этычнай нормы.

Паводле свайго вобраза фразеалагізмы з кампанентамі *Бог, Божа, божы, богаў* выяўляюць дзве ўзаемадапаўняльныя плыні, два важнейшыя складнікі паняцця сакральнага чалавекам – адносіны чалавека да Бога (*Бог жыве; божы свет; бойся /набойся Бога; давай /дай Бог ногі; дай Бог /Божа кожнаму; маліць Бога; не гняві Бога; не грашы Богу; няма чаго Богу грашыць* і інш.) і, наадварот, Бога да чалавека (*Бог нясе /прынёс; Бог мілаваў /крыў; сам Бог паслаў; што Бог паслаў; чым Бог паслаў; як Бог дасць; як Бог на душу пакладзе* і інш.).

Другую групу фразеалагізмаў, што суадносяцца з рэлігійным, ці духоўным, кодам культуры, складаюць адзінкі з кампанентам *грэх* як абазначэнне аднаго з важнейшых паняццяў, “што выражаюць уяўленне пра чалавека як істоту духоўную і сімвалічную (*homo symbolicus*), тварца і жыхара “сімвалічнага Сусвету” культуры” [68, с. 165] і якія ўзніклі ў глыбокай старажытнасці і складваліся ў параметрах міфалагічнага светаразумення, паводле якога чалавек не аддзяляў сябе ад прыроды, разумеў сябе як частку яе і быў перакананы ў неабходнасці жыць па яе законах (*браць /прымаць грэх на <сваю> душу* – ‘паступаючыся сваім сумленнем, перакананнем, рабіць які-н. заганны ўчынак’; *далей ад граху /ад ліха* – ‘не быць сведкам ці ўдзельнікам чаго-небудзь непрыемнага’; *няма чаго граху таіць* – ‘не варта скрываць, трэба прызнацца’; *ці грэх ці два* – ‘паспрабуем, трэба рызыкнуць (адважыцца зрабіць што-небудзь пасля разваг, нерашучасці)’ і інш.) [40].

Менавіта міфалагічная свядомасць сфарміравала сістэму рэгламентацый і правілаў, захаванне якіх было неабходнай умовай для папярэджання пагрозы і працягу жыцця. Усякае дзеянне, якое ішло не ў адпаведнасці з законамі прыроды, парушала гармонію ў прыродзе ці

супярэчыла працягу і развіццю жыцця, лічылася грахом. Як лічыць С. М. Талстая, тое, што “можна ўмоўна назваць народнай канцэпцыяй граху, можна лічыць складаным перапляценнем рэлігійных і міфалагічных уяўленняў, элементаў вуснай і кніжнай культуры” [79, с. 9].

Яшчэ адну групу хрысціянскіх сімвалаў і складнікаў фразеалагізмаў складаюць кампаненты-назвы атрыбутаў веры, прадметаў культавага прызначэння. І тут першым неабходна назваць крыж як рэлігійна-культавы і культурны знак хрысціянства, які выступае сімвалам пакутніцтва, цяжару (*несці <свой> крыж* – ‘цярпліва пераносіць жыццёвыя цяжкасці, выпрабаванні’; *легчы крыжам* – ‘старацца з усіх сіл зрабіць што-небудзь’; *хоць ты крыжам ляж* – ‘нягледзячы ні на якія старанні, намаганні, што ні рабі (не атрымаеца што-небудзь)’).

Асобна можна выдзеліць фразеалагізмы з кампанентам-назвай нячыстай сілы, хваробы ці смерці, напрыклад: *да д’ябла* – 1) ‘прэч (ісці, пайсці, гнаць, выганяць і пад.)’; 2) ‘ушчэнт, прахам (ляцець, ісці)’ і 3) ‘навошта, дзеля чаго?’; *вязаў чорт вярочнай* – ‘хто-небудзь вельмі моцна сябруе з кім-небудзь, кахае каго-небудзь’; *сам чорт не брат* – ‘каму-небудзь нічога не страшна, нічога не значыць, усё хоць бы што’; *<сам> чорт /д’ябал галаву скруціць* – ‘цяжка ці немагчыма разабрацца ў чым-небудзь, аддзяліць адно ад другога’; *ліха гарыць* – ‘хто-небудзь з’яўляецца прычынай шуму, перапалоху, беспарадку і пад.’; *ліха носіць* – ‘хто-небудзь недарэчы, не ў пару ходзіць, бадзяецца дзе-небудзь’; *немач яго ведае* – ‘невядома’; *не памінай ліхам* – ‘успамінаючы, не думай дрэнна пра каго-небудзь’; *нячысік носіць* – ‘хто-небудзь недарэчы ходзіць, бадзяецца дзе-небудзь’; *хвароба не бярэ* – ‘нічога не здарыцца, не робіцца з кім-небудзь, не шкодзіць каму-небудзь’; *што за ліха!* – ‘вokліч незадавальнення, здзіўлення, неразумення. Што гэта значыць, як гэта разумець?!’; *чорт з балота* – ‘невядома хто’; *які нячысік* – ‘хто ж гэта такі робіць, зрабіў што-небудзь’ і інш.

Саматычны, ці цялесны, код культуры займае цэнтральнае месца сярод усіх кодаў, паколькі пазнанне чалавекам свету пачынаецца з пазнання сябе, і праз усведамленне сябе чалавек прыішоў да апісання свету, экстрапалюючы свае веды пра сябе самога на навакольную рэчаіснасць (што і аказалася зафіксаваным у саматычным кодзе культуры). Саматычны код адносіцца да ўніверсальных, паколькі, па-першае, ва ўсіх мовах свету “цела чалавека і яго асобныя часткі можна разглядаць як першасную аснову канцэптуалізацыі свету (як знешняга для чалавека, так і ўнутранага)” [34, с. 51]; па-

другое, прадстаўлены найбольш колькасна: саматычныя фразеалагізмы складаюць прыблізна трэцюю частку ад усёй колькасці фразеалагічных багаццяў у кожнай мове. Саматычны код культуры разумецца як сукупнасць найменняў цела чалавека, частак яго (параўн. грэч. *soma*, Р. скл. *somatos* – цела), якія нясуць у дадатак да сваіх прыродных уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы, што і надаюць гэтым найменням ролю знакаў мовы культуры. Напрыклад, у фразеалагізмах *брацца за жываты; браць да сэрца; востры на язык; вушы вянуць; да мозгу касцей; з вока на вока; з вуснаў у вусны; з калена не выламіш; капаць на мазгі; кроў у жылах стыне; не браць у рот; пад пятой; паклаўшы руку на сэрца; ручацца галавой* і многіх іншых адзначаюцца кампаненты-саматызмы, якія паслужылі асновай утварэння вобразаў гэтых адзінак, што не толькі служаць найменнем пэўных, як правіла, абстрактных паняццяў, але, што найбольш важна, для фіксацыі, адлюстравання і перадачы культурнай інфармацыі народа, выражэння ацэнкі таму ці іншаму факту ў яго абагуленым успрыманні і канкрэтным прадстаўленні.

Напрыклад, фразеалагізмы беларускай мовы, аб’яднаныя агульным значэннем ‘страх’, з’яўляюцца сапраўдным багаццем моўных сродкаў для выражэння самых розных адценняў, нюансаў ацэнкі, адносін, характарыстыкі страху як адной з найбольш выразных эмоцый чалавека. З другога боку, сукупнасць фразеалагізмаў, што рэпрэзентуюць канцэпт ‘страх’ у эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў, – гэта ўнікальная крыніца пазнання разумовых працэсаў, мыслення чалавека і спосабаў выражэння яго ўяўленняў пра страх як абстрактнае паняцце, пра тую значную і разнастайную ролю і месца эмоцыі страху (сапраўднага і надуманага) у жыцці беларусаў і пра месца і ролю слоў-саматызмаў і фразеалагізмаў з імі.

Так, з усіх фразеалагізмаў, што так ці інакш выяўляюць эмоцыю страху, найбольш адзначаюцца тыя, якія характарызуюць суб’ект і маюць агульнае значэнне ‘хто-небудзь адчувае моцны жах, страх’: *кроў ледзянее; кроў у жылах стыне /застыла; сэрца ледзянее /ледзянела; зуб на зуб не пападае; мароз па скуры; мурашкі бегаюць /прабгаюць /бягуць па целе; валасы становяцца дыбам; вочы на лоб лезуць; душа ў пятках; калені /каленкі /лыткі дрыжаць /трасуцца; кідае /кінула ў <халодны> пот; паджылкі трасуцца; скура паішэрхла; скура шэрхне; сэрца абрываецца; у пяткі кальнула*. Усе яны з’яўляюцца вербальнымі сродкамі выражэння таго адчування, як чалавек у наіўнай карціне свету ўспрымае пэўную сітуацыю і ацэньвае яе як пагрозу для сябе, у выніку чаго ўзнікае эмоцыя страху. Пры гэтым пачуццё страху можа праяўляцца для суб’екта ў бескантроль-

ных фізіялагічных рэакцыях тыпу холаду, амярцвення, дрыжання і інш. У залежнасці ад таго, якія сімптоматычныя выражэнні канцэптуалізаваны, можна меркаваць пра адчуванне і праяўленне страху, а таксама пра тыя адносіны, характарыстыкі, ацэнкі – станоўчыя ці адмоўныя, што яны выражаюць [36].

Наяўнасць адзначаных рэакцый пры задзейнічанні пэўных саматычных органаў выяўляе не столькі слабыя месцы тыпу пят (*у пяты кальнула*), колькі ўказанне на тыя саматызмы, якія рэагуюць (навукова даказана, што пры перажыванні пачуцця страху назіраецца змена рытму дыхання і сардэчнай дзейнасці, парушэнне функцыянавання сакраторных залоз) ці як бы рэагуюць на дзеянне страху, а значыць, выяўляюцца асацыяцыі чалавека паміж пачуццём страху і яго ўспрыманням, працяканнем ці наступствамі. У прыватнасці, заўважана, што ў выніку адчування эмоцыі страху назіраецца парушэнне фізіялагічна важных функцый арганізма (*сэрца абрываецца*), выяўляецца інтэнсіўнасць рэакцыі арганізма (*вочы на лоб лезуць*), чалавек не можа вызначыць сябе ўвогуле ў стане страху (*ні жывы ні мёртвы*) і інш.

У выніку аналізу фразеалагізмаў стала магчымым сцвярджаць, што фразеалагізмы з ідэяй холаду, ці ўтвораныя па метафарычнай мадэлі ‘страх – холад’, называюць страх як моцнае пачуццё, якое не залежыць ад самога чалавека. Гэта пачуццё – вынік вельмі моцнага ўздзеяння знешніх абставін, якія не могуць не выклікаць моцных эмацыйных пачуццяў, а таму фразеалагізмы тыпу *сэрца ледзянее* і падобныя да іх не нясуць асуджэння чалавеку, які адчувае страх такога тыпу, яго прычыны ці ўзнікнення, і не нясуць адмоўнай яго ацэнкі. І наадварот, тыя фразеалагізмы, унутраная форма якіх выяўляе мадэль ‘страх – фізічная дысфункцыя’, часцей за ўсё негатыўна ацэньваюць носьбітаў такога тыпу праяўлення гэтага пачуцця. І гэта абумоўлена тым, што ў такіх адзінках страх найбольш часта ўспрымаецца як перабольшанае і не апраўданае рэальнай пагрозай для чалавека. Такі страх вызначае ў пэўнай ступені негатыў, адмоўную рысу чалавека, а таму фразеалагізмы *душа ў пятках; душа ў пяткі* <*схавалася, ускочыла*>; *калені /каленкі /лыткі дрыжаць /трасуцца; паджылкі трасуцца* і інш. нясуць адмоўную ацэнку, асуджэнне, часта ўжываюцца з іроніяй і насмешкай, з мэтай прынізіць, высмеяць.

Часавы код культуры, як і прасторавы, адносіцца да ўніверсальных, зыходзячы з універсальнасці катэгорыі часу, паколькі час, як і прастора, з’яўляецца найважнейшым складнікам жыцця чалаве-

ка. Часавы код культуры беларусаў прадстаўлены ў складзе фразеалагізмаў найменнямі адзінак часу, якія надзелены дадатковымі сэнсамі культуры і абраны як кампаненты і аснова пры складанні вобразаў другасных адзінак мовы (*абы дзень адбыць* – ‘як папала, нядбала, без ахвоты і старання’; *абы дзень да вечара* – 1) ‘як папала, нядбала, без ахвоты і старання (рабіць, працаваць і пад.)’ і 2) ‘абсалютна аднолькава, без розніцы, не вельмі істотна, не мае значэння для каго-н.’; *ад веку да веку* – ‘на працягу ўсяго жыцця, заўсёды’; *без пяці мінут* – ‘амаль што (з’яўляецца кім-небудзь)’; *бітая гадзіна* – ‘вельмі доўга’; *да пары да часу* – ‘пакуль што, часова; да якога-небудзь тэрміну’; *да скону дзён* – ‘да самай смерці (помніць, верыць, заставацца і пад.)’; *дні злічаны* – ‘каму-небудзь засталася зусім нядоўга жыць’; *за царом Гарохам* – ‘вельмі даўно, невядома калі (было, адбывалася што-небудзь і пад.)’; *з году ў год* – ‘пастаянна, на працягу некалькіх гадоў’; *зімой і летам адным цветом* – ‘заўсёды ў адным і тым жа адзенні’; *людзі ноч разбіраць /расхопяць* – ‘не будзе калі паспаць з-за чаго-небудзь’; *не першы год замужам* – ‘вопытны, не ўпершыню мае справу з чым-небудзь’; *ні днём ні ноччу* – ‘ніколі, увесь час’; *першыя крокі* – ‘самы пачатак якіх-небудзь дзеянняў, якой-небудзь дзейнасці’; *у гадах* – ‘немалады, пажылога ўзросту’; *шукаць учарашняга дня* – ‘траціць час на бяссэнсавыя пошукі чаго-небудзь’ і інш.).

У фразеалагізмах, што прадстаўляюць часавы код культуры, прасочваюцца розныя апазіцыі, сярод якіх выдзяляюцца, напрыклад:

– “пачатак” (з *азоў*; *ад печкі*; *закладваць асновы*; з *нуля*; з *першых крокаў*; *на першы выпадак*; *першым дзелам*; *у першую галаву*) – “канец” (*заклучны акорд*; *і дуды вобземлю*; *на закуску*; *пад заслону*; *сонца зайшло*);

– “хутка” (*адна нага тут, а другая там*; *без аглядкі*; з *першага погляду*; *не на днях, а на гадзінах*; *як апараны кінем*; *як на агні гарыць*; *як на дражджах*) – “павольна” (*нага за нагу*; *цягнуць рызіну*; *цягнуць ката за хвост*; *як мокрае гарыць*; *як назаўтра трэба*; *як чарапах*);

– “кароткачасова” (*адным вокам*; *на капельку*; *краем вока*) – “працягла” (*да новых венікаў*; *без канца*; *круціцца*, *выкручвацца* *як уюн на <гарачай> патэльні*; *ад званка да званка*);

– “бесперапынна, пастаянна” (*ую дарогу*; *знай сабе*; *адным швом*) – “нерэгулярна” (*ад выпадку да выпадку*; *не-не ды <i>*; *не-не дый*; *тыя разы*; *сяды-тады*; *то тады то сяды*) і інш.

Заўважна, што фразеалагізмы выражаюць рэальны і ірэальны час. Пры гэтым першыя валодаюць празрыстай унутранай формай, як,

напрыклад: *без пяці мінут; з мінуты на мінуту; на адну мінуту /мінутку; на адну хвіліну /хвілінку* і інш. А фразеалагізмы, што выражаюць ірэальны час, вызначаюцца незвычайнай формай, якая патрабуе расшыфроўкі, часцей за ўсё яны пабудаваны на алагізме, з’яўляюцца больш вобразнымі, эмацыянальнымі, экспрэсіўнымі і ацэнчымі, напрыклад: *калі /як рак <на гары> свісне; на грэчаскія календы; на святое ніколі; на святыя нігды; пасля дожджыку ў чацвер* і інш.

Для ілюстрацыі возьмем фразеалагізмы *як на пажар* – ‘вельмі хутка, імкліва (бегчы, ляцець, несціся, гнаць і пад.)’ і *ў пажарным парадку* – ‘даволі спешна, надзвычай хутка (рабіць, зрабіць што-небудзь)’ і з процілеглай па часавым паказчыку семай *не на пажар* – ‘няма чаго спяшацца’.

Фразеалагізм *як на пажар* суадносіцца з прасторавым і адначасова з часавым кодам культуры праз спалучэнне ўсіх трох кампанентаў, дзе прыназоўнік *на* ўжыты пры абазначэнні сферы дзейнасці (*пажар*) як месца, куды накіравана дзеянне (падрозумяваецца рух чалавека тыпу *ісці, бегчы*), і пры гэтым з пэўнай мэтай – як мага хутчэй тушыць пажар. А калі не на пажар, то няма прычын спяшацца, бо калі няма пажару, то і няма патрэбы тэрмінова яго тушыць. Фразеалагізмы перадаюць эталанізаванае ўяўленне пра часавы паказчык выканання якога-небудзь дзеяння ў яго супрацьлегласці: *як на пажар* – спешна, хутка, імкліва, што характарызуе і датычыць руху, перамяшчэння чалавека ў прасторы, а *не на пажар* – няма прычын спяшацца, бегчы, несціся.

Фразеалагізм *у пажарным парадку* са сваім адметным складам выяўляе і адметнасць выкарыстання і кантэкстнага акружэння: датычыць тэрміновасці, пазачарговасці выканання якой-небудзь работы, а не руху і перамяшчэння, як у выкарыстанні фразеалагізма *як на пажар*. Фразеалагізм суадносіцца з часавым кодам культуры найперш праз кампаненты *ў парадку*, дзе назоўнік часткова захоўвае сваё значэнне – ‘пэўная паслядоўнасць, устаноўлены ход чаго-небудзь, чарговасць’ [83, с. 37], што звязана з часавым парадкам, паслядоўнасцю ў часе выканання пэўнай работы. Фразеалагізм мае свой вобраз, створаны дзякуючы спалучэнню азначэння *пажарным* пры азначальным *парадку*, што і выяўляе змену ва ўспрыманні звычайнага парадку, чарговасці паводле часу выканання, ці хуткасць, спешнасць і пазачарговасць выканання чаго-небудзь прыпадабняецца да нечарговасці пажару, які рушыць планы, графікі, часавую паслядоўнасць і звычайнасць ходу спраў, выканання дзеянняў. Гэта асабліва падкрэслівае параўнанне з антанімічным фразеалагізмам *сваім парадкам* – ‘у прывычайнай паслядоўнасці; так, як заўсёды, як звычайна’.

А вось фразеалагізм у *гадзіну на чайнай лыжцы* – ‘вельмі марудна, павольна, не спяшаючыся (рабіць што-небудзь)’ суадносіцца з часавым кодам культуры праз кампанент *гадзіна*, з артэфактна-рэчавым – праз кампанент *лыжка*, з гастронамічным і раслінным – праз кампанент-прыметнік *чайнай* і з колькасным, ці лікавым, – праз словазлучэнне *на чайнай лыжцы*. Фразеалагізм мае свой выток утварэння: гэта рэцэптурнае прадпісанне прыёму лекаў у малой колькасці (на чайнай лыжцы) і працягласці часу. Свабоднае спалучэнне слоў падпадае пад дзеянне метафарызацыі, у выніку чаго любое павольнае, маруднае дзеянне прыпадабняецца да размеранага ў дозе і працяглага ў часе прыёму лекаў. Фразеалагізм набывае ролю эталона, меры, павольнага працякання чаго-небудзь у часе.

Нагадаем і серыю фразеалагізмаў, што існуюць для наймення і характарыстыкі часавага перыяду жыцця чалавека, пачынаючы ад нараджэння (*з’яўляцца на свет; прыходзіць на свет; пускаць на свет*), маладосці (*стаяць напроці свайго веку*), сталага ўзросту і старасці (*адной нагой стаяць у магіле; глядзець у магілу; да сівых валасоў; да веку; на старасці дзён; на схіле дзён; песенька спета*) і завяршаючы заканчэннем, смерцю (*загадаць доўга жыць; злажыць рукі; пайсці на той свет* і інш.).

Як можна было заўважыць, фразеалагізмы ў многіх выпадках выяўляюць *суаднесенасць з рознымі кодамі культуры*. Так, фразеалагічная кампаратыўная адзінка *як /што гарох аб сцяну /сценку* – ‘нічога не дзейнічае на каго-небудзь’ выкарыстоўваецца для выражэння неадабрэння і адмоўнай ацэнкі ўздзеянне з боку аднаго чалавека на другога, ці тых вынікаў і намаганняў уздзеяння, якія параўноўваюцца з вынікам удару гарошын аб сцяну, на якой ад іх не застаецца і знаку. Фразеалагізм, акрамя архітэктурна-дамабудаўнічага кода культуры, што выяўляецца праз кампанент *сцяна /сценка*, суадносіцца з прасторавым праз кампанент *аб* і раслінным праз кампанент *гарох*, выбар якога, несумненна, звязаны з малымі памерамі гарохавага зерня ў параўнанні і супастаўленні з памерамі, а галоўнае з уяўленнем пра моц сцяны. Фразеалагізм *як /што гарох аб сцяну /сценку* набывае ролю стэрэатыпнага ўяўлення пра непрыманне, нерэагаванне на ўздзеянне, жаданне паўплываць на каго-небудзь.

Блізкім да папярэдняга паводле вобраза і семантыкі ў беларускай мове выкарыстоўваецца фразеалагізм *як /што гарох ад сцяны /ад сценкі* – ‘безвынікова для каго-небудзь’, які, як і папярэдні, праз кампанент *гарох* суадносіцца з раслінным кодам, праз кампанент *сцяна* – з архітэктурна-будаўнічым і з прасторавым кодам культуры праз адметны кампанент *ад*, які разам з формай Р. скл. назоўніка *сцяны*

/сценкі вызначае супрацьлеглы напрамак руху гароху, у адрозненне ад прыназоўніка *аб* у фразеалагізме як /што гарох аб сцяну /аб сценку. Тут маецца на ўвазе, што ніякія дзеянні адной асобы ці некалькіх ў дачыненні да другой асобы ці некалькіх не дзейнічаюць, усё безвынікова. Абстрактнае паняцце ў міжасобасных адносінах набыло выразную форму праз параўнанне з гарохам, які не аказвае ніякага следу на сцяне пры ўдары аб яе. Кампанент-лексема *сцяна* з яе сімвальным значэннем моцы, абраны вобраз, унутраная форма новай адзінкі надаюць сімвальнае значэнне фразеалагізму як /што гарох ад сцяны /сценкі, які набывае ролю эталона, меры безвыніковасці ўздзеяння.

Ці вызначым кодавую прыналежнасць фразеалагізма *пускаць пыл /туман /дым у вочы* – ‘выхваляючыся, падманваць каго-небудзь, ствараць падманлівае ўражанне пра сябе’, дзе метафара «туман» вызначаецца такой семантычнай прыкметай, што ўласціва і прыпісана чалавекам гэтаму найменню атмасфернай з’явы і такой нададзенай слову *туман* сімволікі, як ‘няпраўда, мана’ (гл. яшчэ фразеалагізм *пыл /туман у вочы* – ‘падман з мэтай стварыць няправільнае ўражанне’).

Дзеяслоўны фразеалагізм *пускаць пыл /туман /дым у вочы* створаны ў выніку пераасэнсавання свабоднага спалучэння слоў, дзе выбар протасітуацыі і ўсіх кампанентаў абумоўлены сувяззю гэтай адзінкі з культурнымі кодамі: антропна-дзейнасным (праз кампанент *пускаць*), прыродным (праз варыянтныя кампаненты *пыл, туман, /дым*), прасторавым і саматычным (праз спалучэнне ў *вочы*). Звернем увагу на выбар кампанента *вочы*, які выступае сімвалам усведамлення, дакладнасці ўспрымання не толькі на аснове метаніміі “вочы – зрок”, ці адбываецца перанос назвы паводле сумежнасці з бачання на разуменне, але і на аснове метаніміі, калі праз частку называецца цэлае, – “вочы – чалавек”. Цікавым фактам выкарыстання фразеалагізма з’яўляецца і наяўнасць варыянтных кампанентаў для наймення сродку дзеяння – *пыл, туман, дым*, якія аб’ядноўваюцца ў сваім вызначэнні як ‘дробныя цвёрдыя часцінкі’, што знаходзяцца ў паветры і за якімі замацавана агульнае сімвальнае значэнне – ‘няяснасць, невыразнасць’, ці тое, што перашкаджае рэальна бачыць. У аснову вобраза фразеалагізма абрана антропная метафара, паводле якой адзін чалавекых выхваляецца перад другім, хоча прадставіць сябе ці стварыць пра сябе лепшае ўражанне, чым ён ёсць на самай справе, узвышае сябе ў вачах другой ці другіх асоб, што прыпадабняецца да пускання ім туману ў вочы, які і ёсць тая мана, падман, няпраўда.

Фразеалагізм *заткнуць за пояс* – ‘перасягнуць, перавысіць у чым-небудзь’ узыходзіць да архетыпічнай апазіцыі “добра –

дрэнна”, “лепшы – горшы”. Праз кампанент *заткнуць* фразеалагізм суадносіцца з антропна-дзейнасным кодам культуры, называючы чалавека праз выкананне дзеяння, праз кампанент *пояс* – з касцюмна-рэчавым, а праз спалучэнне *за пояс* – з прасторавым, служачы ўказаннем напрамку дзеяння і месца размяшчэння ў прасторы. У выніку фразеалагізм *заткнуць за пояс* набыў сімвалічную ролю і служыць для перадачы стэрэатыпнага ўяўлення пра станоўчую ацэнку перавагі аднаго чалавека перад другім, як правіла, у працы, у выкананні якой-небудзь работы, пры параўнанні ці саборніцтве ў чым-небудзь.

Чалавек, што спазнае свет, у якім жыве, сябе і сваё назначэнне ў гэтым свеце, у ходзе пазнання пераасэнсоўвае рэаліі свету, выдзяляе з усяго, што існуе вакол яго, самае каштоўнае і стварае сістэму каштоўнасцей як аснову зместу культуры, яе семантыкі. У выніку пэўныя рэаліі навакольнага свету, адабраныя ці выдзеленыя чалавекам, становяцца знакамі, культурнымі сімваламі ў мадэлі свету. І такім чынам культура вызначаецца як прастора сэнсаў, што маюць каштоўнасны змест, выпрацаваны чалавекам у працэсе светаразумення, і кодаў як знакавых сістэм, у якіх выкарыстоўваюцца розныя матэрыяльныя і фармальныя сродкі для абазначэння гэтых сэнсаў.

Створаныя культурнай дзейнасцю чалавека каштоўнасці фіксуюцца ў мове і ў прыватнасці ў фразеалагізмах, якія можна разглядаць як адзін са сродкаў выражэння і фіксацыі культурнага сэнсу. Выпрацаваны ў культуры каштоўнасны змест, які кадзіруецца ў фразеалагізмах рознымі спосабамі, складае цэласную фразеалагічную карціну свету беларусаў, у якой раскрываецца светапогляд народа, яго менталітэт, практычны і духоўны вопыт, маральна-этычныя правілы арганізацыі жыцця.

Фразеалагізмы выступаюць такімі культурнымі знакамі, якія трэба “прачытваць”. Іншымі словамі, культуралагічны каментарый фразеалагізмаў, паводле распрацаванай В. М. Тэлія і яе паслядоўнікамі метадыкі, выяўляе суаднесенасць вобраза фразеалагізма са старажытнымі пластамі культуры, сярод якіх архетыпічныя супрацьпастаўленні, міфалагічныя ўяўленні пра арганізацыю свету, міфы і легенды, біблейскія тэксты, рытуалы і павер’і; суаднесенасць вобраза фразеалагізма з фальклорна-літаратурнымі крыніцамі, суаднесенасць вобраза фразеалагізма ці яго асобных кампанентаў з кодамі культуры; суаднесенасць вобраза фразеалагізма з відамі тропай; суаднесенасць вобраза фразеалагізма ці яго асобных кампанентаў з «мовай» культуры, ці вызначэнне той ролі, якую выконвае вобраз фразеалагізма як знак мовы культуры [78, с. 772].

Менавіта “здольнасць чалавека суадносіць з’явы з розных галін, выдзяляючы ў іх галоўныя прыкметы”, ляжыць у аснове сістэмы кодаў культуры, якая характэрна і ўласціва кожнай нацыянальнай культуры [65, с. 90]. Пры ўспрыманні фразеалагізмаў носьбіт мовы ўстанаўлівае ці ўлаўлівае ў словах-кампанентах, у вобразе адзінкі закадзіраваны культурны сэнс, які прачытваецца суб’ектам мовы ў культуры, дакладней, у сістэме кодаў. Вось чаму пры лінгвакультуралагічным аналізе ўстанаўленне суадносін слоў-кампанентаў і найперш слоў-сімвалаў у складзе фразеалагізма і самой адзінкі з кодамі культуры з’яўляецца “ключавым звязном яго культурнай інтэрпрэтацыі”, паколькі “менавіта гэта працэдура абумоўлівае дэкадзіраванне культурных сэнсаў фразеалагізма, якія служаць інтэрпрэтантамі фразеалагічнага знака, рэканструіруюць культурную канатацыю фразеалагізма, фарміруюць яго ролю як знака культуры” [22, с. 65].

Розныя культуры – гэта розныя каштоўнасці, розныя менталітэты і розныя формы меркавання пра адны і тыя ж прадметы, паняцці, з’явы. І кожная культура ў залежнасці ад прыродных умоў, у якіх яна фарміравалася, стварае розныя матэрыяльныя віды каштоўнасцей, звязаных з забеспячэннем магчымасці прасторава-часовага існавання чалавека, г. зн. першасныя культурныя каштоўнасці, якімі выступаюць жыллё, адзенне, ежа, да якіх далучаюцца іншыя.

Змест культуры прадстаўлены рознымі галінамі і сферамі: гэта норавы і звычаі, мова і пісьменнасць, адзенне, ежа, праца, выхаванне, эканоміка, грамадска-палітычная ўладкаванасць, закон, навук, тэхніка, мастацтва, рэлігія. І ўсе гэтыя сферы ў мове рэалізуюцца ў выглядзе кодаў культуры.

Вось чаму на сучасным этапе развіцця лінгвістычнай навукі адна з найважнейшых задач – выявіць, як прадстаўлены свет у свядомасці пэўнай лінгвакультурнай супольнасці людзей, якім лінгвакультурным кодам патрэбна карыстацца, каб моўная карціна свету адпавядала канцэптуальнай карціне кожнага прадстаўніка гэтай супольнасці. Культурны код – гэта “сістэма знакаў (знакавых цел) матэрыяльнага свету, якія сталі носьбітамі культурных сэнсаў; у працэсе асваення чалавекам свету яны набылі значнасць, якая распазнаецца, дэкадзіруецца пры іх успрыманні інтэрпрэтатарам” [22, с. 60].

Практычны матэрыял

Заданне 1. Якія з прыведзеных фразеалагізмаў паводле свайго паходжання ўзыходзяць да 1) жывёльнага свету, а якія звязаны 2) непасрэдна з чалавекам і яго дзейнасцю? Што стала асновай адбору вобразаў і новай семантыкі пры ўтварэнні другасных адзінак мовы?

Абарваць тэлефон; абразаць крылы; вадзіць казу; віляць хвостом; вісець на тэлефоне; вочы на мокрым месцы; глухі цецярук; губа не дура; закасваць рукавы; капыліць губы; на вока; на задніх лапках хадзіць; на хвост станавіцца; настаўляць рогі; распусціць павіны хвост; стаць на дыбы.

Заданне 2. Вызначце “выток” паходжання прыведзеных фразеалагізмаў, іх значэння. Да якога культурнага кода ці кодаў кожны з іх адносіцца?

Без сучка і без задзірынкі; браць на буксір; браць на прыцэл; да сёмага поту; з другой оперы; іграць ролю; круціць баранку; ланцугавая рэакцыя; на сёмым небе; ні пава ні варона; паддавацца на вудачку; плоць ад плоці; сёмая вада на кісялі; сёмая спіца ў возе; ставіць кропку; узводзіць у квадрат.

Заданне 3. Прачытайце фразеалагізмы. Вызначце ў іх складзе агульны кампанент. Чым растлумачыце частотнасць гэтага кампанента? Што вы ведаеце пра яго сімваліку? Назавіце структурныя тыпы фразеалагізмаў і коды культуры, якія яны прадстаўляюць.

Абыходзіць за сем вёрст; адным махам сем мух забівахам; бог семярым нёс ды аднаму дастаўся; выціскаць сем патоў; да сёмага /дзясятага поту; за сямю замкамі; з сямі печаў хлеб есці; нагаварыць сем карабоў; нагаварыць сем бочак арыштантаў; на сямі вятрах; садзіцца на сем сукоў; сем патоў выліць; сем патоў сагнаць; сем пятніц на тыдні; спусціць сем скур; сямі пядзяў у лбе /у лобе.

Заданне 4. Параўнайце фразеалагізмы беларускай і рускай моў, якія служаць для выражэння адмоўя, адказу, нязгоды і маюць агульнае значэнне ‘ніколі’. Вашы вывады?

Бел. *ні за што; ні ў жыцці; ні за што на свеце; ні /ані божы мой; ні за якія грошы; ні ў якім разе; ніякімі сіламі.*

Руск. *ни за что; ни в жизнь; ни за что на свете; ни за какие блага <в мире>; ни за какие коврижки /пряники; ни в коем случае; никоим образом.*

Заданне 5. Прачытайце фразеалагізмы. Паводле якіх параметраў (рост, знешні выгляд, разумовыя здольнасці, фізічныя ці псіхіч-

ныя асаблівасці, сацыяльны стан і інш.) і з якой ацэнкай (адабральнай, неадабральнай, з той ці другой у залежнасці ад ужывання, ацэнка адсутнічае) даецца ў іх характарыстыка чалавеку.

Ад кожнай бочкі шпунт; без фігі ні да носа; без цара ў галаве; без штаноў застацца; вады не замуціць; важная птушка; валасатая рука; вераб'ю па калена; вольны птах; гол як сакол; голы як бізун; голь перакатная; горла шырокае; жабе па калена; жаўтаротае птушанё; залатыя рукі; з вузел; з галоднага краю; з прыветам; зрух па фазе; з царом у галаве; куст альховы; лёгкая рука; мазгі набакір; мала кашы еў; медны лоб; на ўсе рукі; не промах; не ў сваім розуме; ні богу свечка ні чорту качарга; ні да танца ні да ружанца; ні рыба ні мяса; пад стол пяшком ходзіць; плячысты на жывот; пры сваім розуме; пудзіла агароднае; рогі адраслі; салома ў галаве; светлая галава; свінтус грандыёзус; святая прастата; сонная цяцера; стрэляны верабей; тугі на вуха; што ўбіў то ўехаў; Фама няверны; хістаецца ад ветру; хоць вады напіся; цяжкая рука; цяжкі на пад'ём; цямялямя; чорна ў роце; як лунь белы, сівы; як макаў цвет; язык доўгі.

Заданне 6. Прачытайце фразеалагізмы і падзяліце іх на дзве групы: з сакральным кампанентам-найменнем нячыстай сілы і з сакральным кампанентам чыстай. Як уплывае выкарыстанне пэўнага кампанента на выражэнне ацэнкі фразеалагізма?

Адзін Бог святы ведае; адно ліха; Бог жыве; да д'ябла; дай Бог ногі; дай Бог памяць; да ліха; крыў божа; каб на яго ліха; ліха гарыць з каго, праз каго; ліха гоніць; ліха не бярэ; ліха яго ведае; мець Бога ў сэрцы; на д'ябла; напразмілы бог прасіць, заклікаць і пад.; на якое ліха; не Бог ведае які; не давядзі Бог /Божа; ніякае ліха не бярэ; нялёгкая гоніць; сам д'ябал галаву скруціць; ставіць крыж; чым Бог паслаў; як Бог на душу пакладзе; якога д'ябла; як у Бога за дзвярыма.

Заданне 7. Падзяліце прыведзеныя фразеалагізмы з сакральным кампанентам, што рэпрэзентуюць рэлігійны ці рэлігійна-рэчавы код куль-туры беларусаў, на адзінкі з сакральным суб'ектам, сакральным аб'ектам, сакральным дзеяннем, сакральнай прасторай, сакральным часам.

Адаваць Богу душу; Алах яго ведае; баяцца як чорт ладану; Бог ведае калі; Бог начуе; вось табе Бог, а вось парог; дыхаць на ла-

дан; забіваць асінавы кол; крыжа няма; несці крыж; немач ведае; ні богу свечка ні чорту качарга; нялёгая гоніць; сам д'ябал галаву скруціць; святым духам; у чорта на кулічках; чортава вока; чорт панёс; шкляны бог; як з крыжа зняты; як чорт панёс; <яшчэ> чэрці на кулічкі не выходзілі /не браліся /не біліся; як чорт ад ладану.

Заданне 8. Назавіце сімваліку і значэнне лексем *рука* і *лапа*, што сталі асновай вобразаў прыведзеных фразеалагізмаў, ужытых у мове твораў Янкі Купалы (гл. “Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы” В. А. Ляшчынскай і З. У. Шведавай).

Браць у лапы – ‘рабіць пакорным’; *гарэць у руках* – ‘хутка і спорна рабіць што-небудзь’; *звязаць рукі прад алтаром* – ‘пажаніцца’; *злажыць рукі* – ‘нічога не рабіць, бяздзейнічаць’; *з рукі лёгкай* – ‘пра ўдалае пачынанне кім-небудзь’; *махаць на ўсё рукою* – ‘не звяртаць увагі’; *мець рукі* – ‘быць умелым, працавітым’; *не ісці на руку* – ‘не на карысць каму-небудзь’; *падаваць руку* – ‘памагаць каму-небудзь, падтрымліваць’; *прылажыць рукі* – ‘прыняць удзел у чым-небудзь’; *рука лёгая* – ‘пра таго, хто прыносіць шчасце, удачу’; *рука нялёгая* – ‘пра таго, хто прыносіць няшчасце’; *рука ў руку* – ‘сумесна, дружна, разам’; *рукі апусціць* – ‘страціць жаданне рабіць што-небудзь’; *рукі залатыя* – ‘пра ўмелага чалавека’; *рукі лізаць* – ‘падлізвацца, падхалімнічаць’; *рукі пабіць* – ‘заклучыць здзелку’; *рукі цалаваць* – ‘уніжацца, прасіць аб нечым’; *руку даць праз сваю галаву* – ‘ручацца прысягаючы’; *сябе ў рукі ўзяць* – ‘авалодаць сабою’; *трапіць у лапы* – ‘апынуцца ў залежнасці’.

Заданне 9. У кожным з прыведзеных фразеалагізмаў беларускай і рускай моў вызначце слова-кампанент, што не ўласціва сучаснай беларускай ці рускай літаратурнай мове, мае абмежаванае ўжыванне, як правіла, суправаджаецца паметай *уст.*, *абл.*, *дыял.* Чым цікавыя такога тыпу фразеалагізмы?

Бел. *Грош цана* <у базарны дзень> каму, чаму. *Разм. Неадабр.* Хто-, што-н. не мае ніякай каштоўнасці, нічога не варты (не варта).

Касы /косы сажань у плячах. *Разм.* Рослы, плячысты, магутнага складу.

Ні на гран. *Разм.* Ніколькокі, зусім (не мець, не хвалявацца і пад.).

Пад’есці /з’есці пуд жалезнага бобу. *Разм. Іран.* Мець вялікую вытрымку, цярдзенне, уменне і пад. (каб зрабіць што-н. цяжкае, амаль немагчымае).

Прапісаць іжыцу каму. Разм. Іран. Сурова правучыць каго-н., жорстка расправіцца з кім-н.

Руск. *Всякого жита по лопате.* Разг. Самое разное, разное-разное; всего понемногу (о неоднородном составе, смешении).

Всякое лыко в строку. Прост. В упрёк ставится любая ошибка.

От аза до ижицы /до ятя изучать, выучить. Устар. Книжн. От самого начала до самого конца, всё целиком.

Ни аза в глаза <не знать /видеть /смыслить>. Шутл. Не знать даже самых простых вещей, абсолютно ничего.

Заданне 10. Параўнайце вобразы эквівалентных фразеалагізмаў беларускай і рускай моў. Якое значэнне яны маюць? Якія вывады зробіце?

1. *Жылот на тры /сем полкі /полак – брюхо из семи овчин.*
2. *Хоць зубы выберы – без задних ног.*
3. *На жабін скок – на воробьиный шаг.*
4. *Голы як бізун – гол как сокол.*
5. *Спяваць на хлеб – ходить в кусочки; ходить по миру.*
6. *На адзін капыл – на одну колодку, на один покрой.*
7. *Мяняць шыла на мыла, мяняць гаршкі на гліну – менять быка на индюка, менять кукушку на ястреба.*
8. *Відаць пана па халявах – видно птицу по полёту.*
9. *Адзін д'ябал маляваў – одним миром мазаны.*
10. *Цыркаць па кропельцы – в час по чайной ложке.*
11. *Туман у вочы пускаць – втирать очки.*
12. *Трапіць у нерат ні ўзад ні ўперад – попасть как кур во щи.*

Заданне 11. Прачытайце фразеалагізмы беларускай і рускай моў, укажыце іх значэнне. Што аб'ядноўвае выдзеленыя кампаненты ў прыведзеных фразеалагізмах?

Бел. *Аршын з шапкай; даставаць гізунты; збіваць з панталыку; з'ехаць з глузду; на макулінку; на панюх табакі; на шэлег; на яць; ні на гран; пачым фунт ліха; ні млён ні таўкач; першай гільдыі; у Магілёўскай губерні; чортаў тузін; шарварку адрабляць; як аршын праглынуўшы.*

Руск. *Бить челом; как перст; косая сажень в плечах; малую толику; начинать с азов; не фунт изюму; одним миром мазаны; от горшка три вершка; от аза до ижицы; прописать ижицу; узнать почём фунт лиха.*

Заданне 12. Якія назіранні чалавека за паводзінамі прадстаўнікоў фаўны ці прыкметамі і ўласцівасцямі адзінак флоры сталі асновай ўтварэння прыведзеных фразеалагізмаў? Каго характарызуюць прыведзеныя фразеалагізмы? Якую ацэнку яны даводзяць? Якія культурныя коды яны прадстаўляюць?

Белая варона; біцца як рыба аб лёд; бярозаю ліцца; вастрыць вушы; віляць хвостом; глухі цецярук; жваць жвачку; засыхаць на карані; з бору па сосонцы; і кожны жук і жаба; кідацца рап'ём /асой у вочы; на задніх лапках хадзіць; падаць лістам; паказваць кіпцюры; стрэляны воўк; хвост падтуліць; як вавёрка ў коле; як з гусака вада.

Заданне 13. Падзяліце прыведзеныя фразеалагізмы ў залежнасці ад ацэнкі на: 1) са станоўчай і 2) з адмоўнай ацэнкай. Што паслужыла асновай для вызначэння такой ацэнкі?

У гарачай вадзе купаны – ‘вельмі запальчывы, нястрыманы, надта гарачы’;

у сямі вадах купацца – ‘быць вельмі ўдачлівым, шчаслівым’;

купацца ў золаце – ‘валодаць вялікім багаццем, быць надзвычай багатым’; *купацца ў жыце* – ‘жыць заможна, багата’;

купацца ў крыві – ‘учыняць масавыя забойствы, пакаранні’;

у малацэ купацца – 1) ‘жыць без турбот і клопатаў’; 2) ‘жыць заможна, багата’;

як сыр у масле купацца – ‘жыць прывольна, у поўным дастатку’.

Заданне 14. Падбярыце як мага больш фразеалагізмаў з кампанентам *галава*. Якія сімвальныя значэнні ўласцівыя гэтаму кампаненту? Які культурны код прадстаўляюць фразеалагізмы з гэтым кампанентам?

Заданне 15. Выдзеліце з падобраных вамі ў папярэднім заданні фразеалагізмаў з кампанентам *галава* ў залежнасці ад яго сімвальнага значэння наступныя групы адзінак: 1) *чалавек разумны*; 2) *чалавек смелы*; 3) *чалавек неразумны*; 4) *чалавек адчайны*; 5) *чалавек незалежны*.

Заданне 16. Вядома, што ногі ў беларускай моўнай карціне свету выступаюць сімвалам моцы, апоры, устойлівасці ці сімвалам сродку перамяшчэння, вымярэння адлегласці, цялеснага нізу, пакоры, за-

лежнасці, фізічнага стану і інш. Падбярэце фразеалагізмы з кампанентам *нага /ногі* і праілюструйце кожнае сімвальнае значэнне гэтага кампанента адпаведнымі фразеалагізмамі з гэтым кампанентам.

Заданне 17. Выдзеліце з прыведзеных фразеалагізмаў з сама-тычным кампанентам *нага /ногі* наступныя семантычныя групы: 1) спосаб дзеяння; 2) адносіны паміж людзьмі; 3) сродак вымярэння, 4) цэнтр сілы, улады.

Адна нага тут, другая там; адной нагой стаяць; адчуваць глебу пад нагамі; валяцца пад нагамі; выціраць ногі; губляць грунт пад нагамі; з нагі на нагу; каб і нагі не было; ледзь ногі цягаць; на адну нагу; на кароткую нагу; на роўную нагу; на ўсю нагу; на ўсе ногі; ні нагой; ногі не трымаюць; ногі нясуць; пад нагамі; скакаць на адной назе; у нагу ісці, крочыць; уставаць на ногі; устаць з левай нагі; цалаваць рукі і ногі; як не сваімі нагамі.

Заданне 18. Падбярэце фразеалагізмы з кампанентам *кот, сабака, свіння*. Якія якасці чалавека яны прадстаўляюць у вобразах фразеалагізмаў? Як растлумачыце іх адбор пры ўтварэнні фразеалагізмаў?

Заданне 19. Са “Слоўніка фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава выпішыце фразеалагізмы з кампанентам *два*. Вашы меркаванні пра выбар гэтага кампанента пры ўтварэнні фразеалагізмаў. Вызначце яго ролю і сімваліку.

Заданне 20. Прачытайце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне. Што аб’ядноўвае іх? Які код(-ы) культуры яны прадстаўляюць?

*Аж за вушамі трашчыць; аж нос гнецца; за абедзве шчакі; за маліну;
на поўную губу; на поўны рот; на ўвесь рот.*

Заданне 21. Прааналізуйце фразеалагізмы з пункту гледжання адбору кампанента *два, другі* і аднакаранёвых з ім як асновы вобразаў прыведзеных адзінак мовы. Што ведаем пра сімваліку лічбы два? Якой часцінай мовы гэтыя кампаненты з’яўляюцца ў складзе фразеалагізмаў?

Адна нага тут, другая там; галава і два вухі; глядзець другімі вачамі; гнацца за двума зайцамі; да двух не гавары; да другіх пеўняў;

два бакі аднаго медаля; два боты пара; два канцы адной палкі; два словы; дзве дзюркі ў носе і сканчылося; двух слоў не звязаць; другая маладосць; другая натура; другі бок медаля; другім разам; другое дыханне; за абедзве шчакі; за два крокі; з другіх рук; з другога цеста спечаны; з другой оперы; іграць другую скрыпку; лупіць дзве скуры; мачаць свой хлеб у дзве солі; між двух агнёў; на два канцы; на другі план; на сваіх дваіх; палка з двума канцамі; раз-два і гатова; сапці ў дзве дзюркі; сядзець на двух крэслах; у дзве столкі; у двух словах; ці грэх ці два; як дзве кроплі вады; як двойчы два.

Заданне 22. Прачытайце групы фразеалагізмаў беларускай і рускай моў з агульным значэннем. Выдзеліце сярод іх поўныя эквіваленты (супадаюць семантыка, кампанентны склад, вобраз) і частковыя (нязначныя адрозненні ва ўнутранай форме, кампанентным складзе ці ў суб'ектыўна-ацэначнай і экспрэсіўна-эмацыянальнай характарыстыцы). Якія вывады зробіце?

1. Смяяцца : бел. *бакі рваць; брацца за жываты; качацца ад смеху; надрываць жываты; паехаць ад смеху; пакаціцца са смеху; паміраць са смеху* – руск. *лопнуть со смеху; надорвать животы со смеху; падать от смеху; покаться со смеху.*

2. Трымацца высакамерна, ганарліва : бел. *драць нос; завысока ляцець; задзіраць хвост; капыліць нос; несці сябе высока; паднімаць хвост; распускаць <навіны> хвост; хварэць на пана* – руск. *высоко летать; задирать (драть, поднимать) нос; задирать хвост.*

3. Падлізвацца, падхалімнічаць : бел. *віляць хвостом; гнуцца ў тры пагібелі; гнуць спіну; ламаць шапку; лізаць боты /ногі /пяты /пяtkі; падаць лістам; падпускаць лёстачкі; поўзаць на каленях; рассыпацца драбней маку; слацца лістам; станавіцца на заднія лапкі; хадзіць на задніх лапках* – руск. *вертеть хвостом; гнуть спину; извиваться ужом; лизать пятки; ломать шапку; рассыпаться мелким бесом; смотреть в глаза; ходить на задних лапках; ходить на цыпочках.*

4. Даходзіць да стану нервовай узбуджанасці; траціць самавалоданне : бел. *выходзіць з сябе; лезці на сцяну; не знаходзіць <сабе> месца; не помніць сябе* – руск. *выходит из себя; лезть на стенку; не находит <себе> места; рвать и метать.*

Заданне 23. Параўнайце вобразы-эталоны фразеалагізмаў беларускай і рускай моў з агульным значэннем праяўлення якасці пэўнага дзеяння чалавека. Вашы вывады?

1. Хутка (бегчы, ісці, ехаць):

Бел. адна нага тут, другая там; без аглядкі; без духу; без памяці; на адной назе; на /ва ўвесь дух; ва ўсе лапаткі; высалапіўшы язык; з усёй сілы; з усіх ног; колькі <было> духу; колькі <было> сілы; на адным дыханні; на зламанне карка; на злом галавы; на скрут галавы; на ўвесь мах; на ўсе жылы; на ўсе застаўкі; на ўсе ногі; на ўсіх парах; на ўсю моц; што ёсць духу; як мага.

Руск. во весь дух; во все лопатки; во всю прыть; высунув язык; изо всех сил; на всех парусах; очертя голову; сломя голову; со всех ног; что есть духу; что есть мочи.

2. Нічога не разумеючы, тупа, разгублена (глядзець, уставіцца):

Бел. як баран на новыя вароты; як гусь на бліскавіцу.

Руск. как баран на новые ворота.

3. Вельмі павольна (ісці, ехаць):

Бел. нага за нагу; з нагі на нагу.

Руск. как черепаха; черепашиим шагом.

Заданне 24. Параўнайце прататыпы вобразаў-эталонаў прыкметы хуткасці перамяшчэння чалавека, якія пакладзены ў аснову кампаратыўных фразеалагізмаў у розных мовах. Як растлумачыце выбар абраных вобразаў-эталонаў у кожнай мове? Што цікавага вы адкрылі для сябе пры параўнанні вобразаў фразеалагізмаў розных моў?

Англ. *like lightning (or like a flash of lightning); like greased lightning or (as) quick as a flash; as lightning.*

Бел. як жару ўханаўшы; як з ланцуга сарваўшыся; як з перуна; як на крыллях; як на пажар; як падсмалены.

Ням. *wie die Hasen laufen* (дасл.: бегчы, як зайцы) – ‘ляцець стралою’; *abhauen wie ein begdssener Pudel* (дасл.: уцякаць як пабіты пудзель) – ‘вельмі хутка бегчы’.

Руск. как глазом моргнуть; как на курьерских; как /будто /словно /точно с цепи сорвался; как на пожар; как угорелый.

Укр. біжить як вода (пра час, жыццё).

Фр. *fuir comme la peste* (дасл.: як чума распаўсюджваецца).

Чэш. *Běžet jako vitr* (дасл.: бегчы, як вецер).

Заданне 25. Параўнайце вобразы-эталоны кампаратыўных фразеалагізмаў розных моў, што рэпрэзентуюць характэрныя прыкметы чалавека. Вашы вывады аб выбары прататыпаў і вобразаў-эталонаў?

Прыгожы : англ. – англ. *(as) good as gold* (дасл.: прыгожы, як золата); *(as) pretty as a picture* (дасл. : як карцінка) – бел. як лялька; як мак; як макау цвет – руск. как картинка – укр. гарна як весна; гарна як лебідка, гарна як зіронька на небі – чэш. *krasny jako angel* (дасл.: прыгожы, як ангел).

Чорны : англ. *as bawn as berry* (дасл.: карычневы, як ягада – ‘вельмі цёмны, загарэлы, колеру шакаладу’) – бел. як смала; як галавешка – руск. как негр – ням. *schwarz wie die Nacht* (дасл.: чорны, як ноч) – ‘чорны як смала’.

Худы, слабы, змарнелы : англ. *(as) dry as a tummy* (дасл.: сухі, як мумія) – бел. як з крыжа зняты; як палка; як смерць казіная, як трэска; як цень; як шчэпка – ням. *diinn wie eine Latte* (дасл.: тонкая, як дошка) – руск. худой как доска – фр. *fonder comme du |le beurre dans ls poêle* (дасл.: таяць, як масла на скаварадзе) – укр. худий як дошка.

Здаровы : англ. *as strong as a horse* (дасл.: моцны, як конь) – бел. як дуб; як камель; як конь стаенны – ням. *gesund wie ein Fisch* (дасл.: здаровы, як рыба ў вадзе); *ein Kerl großwie ein Baum* (дасл.: вялікі хлопец, як дрэва) – ‘сілач, здаровы чалавек’ – руск. здоров как бык; как боров – тур. *at gibi güçlî* (дасл.: моцны як конь) – укр. здоровий як бугай; як дуб – чэш. *zdravy jako rys* (дасл. : здаровы, як рысь); *zdravy jako dub* (дасл.: здаровы, як дуб).

Заданне 26. Параўнайце прататыпы нізкага ўзроўню разумовых здольнасцей чалавека, абраныя як вобразы-эталоны кампаратывных фразеалагізмаў у розных мовах. Як вы растлумачыце гэта? Пра што яны даводзяць?

Балг. *глупав като гъска.*

Бел. *дурны як абух; як бот <з левай нагі>; як пень; як сабака да году; як сала без хлеба; як сібірскі валенак; як тытун у табакерцы.*

Руск. *как пень; как пробка; как сивый мерин.*

Пол. *glupi jak baran.*

Славац. *sprosity ako vol.*

Укр. *дурний як курка; як баран; як боже теля.*

Фр. *bête cone une cruche* (дасл.: дурны як гарлачык /збанок); *bête cone un dindon* (дасл.: дурны як індык); *bête cone un hareng saur* (дасл.: дурны як вэнджаная сялёдка); *bête cone un pot* (дасл.: дурны як гаршчок).

Заданне 27. Прачытайце эквівалентныя фразеалагізмы беларускай і нямецкай моў, утвораныя для вобразнага абазначэння, характарыстыкі і ацэнкі эмоцыі здзіўлення. Што ляжыць у аснове іх утварэння? Што агульнага і адметнага ў іх вобразах?

Рабіць вялікія вочы – Große Augen machen (дасл.: рабіць вялікія вочы); *Die Augen (weit) aufreißen* (дасл.: шырока адкрыць вочы); *Augen und Nase aufsperrren* (дасл.: адкрыць вочы і нос); *Mund und Nase сивый мерин(Auge) aufsperrren* (дасл.: раскрываць рот да самага носа /да вачэй); *Ihm fielen die Kinnladen herunter* (дасл.: у яго апусціўся падбародак);

адкрываць рот – Den Mund aufreißen (дасл.: шырока адкрыць рот); *Maul und Ohren aufsperrren* (дасл.: рот і вушы разявіць);

вочы на лоб лезуць – Die Augen quellen (j-m) aus dem Korb (дасл.: у кагосьці вочы выцякаюць з галавы);

язык прысох – J-m bleibt Erstaunen die Sprache weg (дасл.: язык ад здзіўлення адняўся).

Заданне 28. Вызначце ў кожнай пары эквівалентных фразеалагізмаў беларускай і рускай моў агульнае і адметнае ў іх вобразным выражэнні пры агульнасці семантыкі? Як вы растлумачыце такую з’яву?

Абое рабое – два сапога пара; нарадзіўся ў кашулі /сарочцы – родился в рубашке; усё ў парадку – дело в шляпе; жывот на тры /сем полкі /полак – брюхо из семи овчин; хоць зубы выберы – без задних ног; на жабін скок – на воробьиный шаг; голы як бізун /як біч – гол как сокол; ні хаты ні лапаты – ни кола ни двора; за гнілую рыбу – дешевле грибов, дешевле пареной репы.

Заданне 29. Прачытайце эквівалентныя ўстойлівыя адзінкі беларускай і рускай мовы. Якія гэта адзінкі мовы? Што, акрамя семантыкі, іх аб’ядноўвае? Як растлумачыце абраныя вобразныя выразы?

Аборай хлеб кроіць – лаптем щи хлебать; блёкату наесціся – белены объестся; вантробы ад’есці – сидеть в печёнках; пад фартухом – под каблуком /под башмаком; рабі пільна і тут будзе Вільня – терпенье и труд всё перетрут; разумець як баран у Бібліі – понимать как свинья в апельсинах; снегу на Каляды не дапросішся – зимой снегу не выпросишь; стрэчнай бабкі родны Хведар – седьмая

/десятая вода на киселе; цярні, Грышка, карчма блізка – терти, казак, атаманом будешь; цікаўнай Амелі нос прышчамілі – любопытной Варваре нос оторвали; чакай, баба, Пятра – сыру з’ясі – обещаного три года ждуть.

Заданне 30. Прачытайце пары і рады сінанімічных фразеалагізмаў з агульным кампанентам. Ваша меркаванне пра выбар кампанента ў кожным радзе, яго сімваліку і ролю ва ўтварэнні вобразаў прыведзеных фразеалагізмаў? Які код культуры прадстаўляюць усе прыведзеныя фразеалагізмы паводле адбору кампанента? А іншых?

1) *валіцца з ног; заставацца без ног; збівацца з ног; ледзь ногі цягаць; ледзь стаяць на нагах; на нагах не трымацца; не чуць ног; не чуць ні рук ні ног; ставіць на ногі; падымаць на ногі;*

2) *на ўсе рукі майстар, мастак, спецыяліст, хват; першай рукі; рэдкай рукі майстар, спецыяліст і пад.;*

3) *кулакі свярбяць у каго; кулакі сціскаюцца ў каго, чые;*

4) *і пальцам не варухнуць: палец /пальцам аб палец не ўдарыць /не стукнуць.*

Заданне 31. Прачытайце верш “Крыжы” Янкі Купалы. Вызначце, дзе выкарыстана лексема *крыж*, а дзе ўжыты фразеалагізмы з кампанентам *крыж*? Якія сімвальныя значэнні ўласцівы і прыпісаны крыжу?

Чуць мы Божы свет убачым
І да самай да магілы
Ўсё, як ёсць, крыжамі значым,
Ці то міла, ці не міла.

Як у хаце нарадзіўся,
“Бабка” крыжам прывітала;
Як у цэркве ахрысціўся,
Крыж “кума” падаравала.

Як пайшлі дні маладыя,
Зноў без крыжа ані трошкі:
Дзе ні ступіш, крыжавыя
І гасцінцы, і дарожкі.

Крыж баліць табе, бяднязе,
Ад той цяжкай ад той працы,
Накрыж латы ў сярмязе,
Накрыж дзюркі ў тваёй хатцы.

Пальцы накрыж ты складаеш
Ад напраснай ад напасці;
Крыжам злыдняў адганяеш,
Каб ад крыўды не прапасці.

Доляй мучаны паганай,
След слязой пачнеш кривавіць;
Крыжам ляжаш распластаны,
На сваім абы паставіць.

Крыжам ляжаш за парогам
У той цэркве, дзе хрысціўся,
Крыжам ляжаш перад Богам,
Каб цябе ён не забыўся.

Так жыцця крыж мусіш несці,
Як дзяды твае насілі,
А як данясеш да смерці, –
Крыж паставяць на магіле.

Заданне 32. Якімі семантычнымі прыкметамі адрозніваюцца ў кожным з прыведзеных радоў фразеалагізмы з агульным значэннем? Назавіце іх значэнне. У якой камунікатыўнай сітуацыі магчыма ўжыванне гэтых адзінак?

1. *Даваць волю рукам; лічыць зубы /скабы каму, у каго; палічыць /пералічыць рэбры каму; распускаць рукі.*

2. *Браць верх; браць у свае рукі; віць вяроўкі; выкручваць сырыцу; ездзіць вярхом; ездзіць на карку; запрагаць у аглоблі; надзяваць аброць; надзяваць хамут; надзяваць ярмо на шыю; падмінаць пад сябе; прыбіраць да сваіх рук; садзіцца на галаву; садзіцца на карак; сціскаць у кулак; убіраць у свае рукі.*

3. *Пад абцасам; пад ботам; пад каўпаком; пад пятой; у кіпцюрах; у кулаку; у лапах; у руках.*

Заданне 33. Параўнайце эквівалентныя фразеалагізмы беларускай і французскай моў. Якія вобразы ўласцівы ім? Пра што яны гавораць?

1. *Стрыжка пад адзін грабянец* – ‘аднолькавая ацэнка каго-н. без уліку адрозненняў – фр. *mettre dans le même panier* (дасл.: класці ў адзін кошык) ‘меркаваць аб кім-н. без уліку адрозненняў’.

2. *Абуваць у лаці* – ‘ашукваць, хітраваць, падманваць’ – фр. *mener en bateau* (дасл.: везці ў лодцы) ‘падманваць, адурваць каго-н.’.

3. *З усёй душой* – ‘з вялікай радасцю, ахвотай (адносіцца)’ – фр. *faire fête* (дасл.: рабіць свята) ‘гасцінна, добрачыліва сустракаць, прымаць каго-н.’.

4. *Як на падбор* – ‘зусім аднолькавыя і добрыя па якіх-н. якасцях’ – фр. *de la même farine* (дасл.: з адной мукі) ‘вельмі падобныя адзін на аднаго ў якіх-н. адносінах’.

5. *Абое рабое* – ‘абсалютна аднолькавыя, адны не лепшыя за другіх; адзін не лепшы за другога (часцей паводле адмоўных якасцей)’ – фр. *Les deux font la paire* (дасл.: два складаюць пару); *L'un vaut l'autre* (дасл.: адзін варты другога).

Заданне 34. Сярод усіх фразеалагізмаў адну з найбольш колькасных груп складаюць адзінкі з кампанентам *вока*. Запішыце вядомыя вам такія фразеалагізмы. Колькі атрымалася запісаць па памяці? Чаму, па якой прычыне *вока* выступае адным з самых пашыраных саматычных кампанентаў паводле яго ўжывання пры ўтварэнні фразеалагізмаў? Якая сімволіка замацавана за гэтым кампанентам? Якія сімвалы, эталоны ці стэрэатыпы прадстаўляюць вобразы фразеалагізмаў з гэтым кампанентам?

Заданне 35. Прачытайце фразеалагізмы беларускай мовы і іх эквіваленты ў рускай. Устанавіце агульнае значэнне кожнай пары і ўнутраную форму, той вобраз, што пакладзены ў аснову фразеалагізмаў у кожнай мове. Як вы адносіцеся да выказванняў аб перакладзе фразеалагізмаў з адной мовы на другую?

*Заламаць асінку – зарубить на носу;
з лёгкім ветрам – скатертью дорога;
макам сесці – сесть в калошу;
намяць бакі – намять холку;
плесці кашалі – нести околесицу;
працяць вокам – пронзить взглядом;
хоць вока выкалі – ни зги;
як хваробе кашаль – как мёртвому припарка.*

Заданне 36. Падзяліце прыведзеныя фразеалагізмы на тры групы: 1) размоўныя, 2) прастамоўныя і 3) кніжныя. З асобнымі фразеалагізмамі кожнай групы складзіце сказы і растлумачце, у якіх выпадках, у якой маўленчай сітуацыі ўжыванне пэўнага фразеалагізма будзе да месца.

Адаваць належнае – ‘ацэньваць у поўнай меры, як таго заслугоўвае хто-, што-небудзь’; ахілесавы пяты – ‘найбольш паражальнае месца, слабы бок у каго-небудзь’; вешаць лапшу на вушы – ‘падманваць каго-небудзь, гаворачы няпраўду’; вудзіць акунёў – ‘драмаць седзячы’; выцягвацца ў нітку – ‘прыкладваючы ўсе намаганні, рабіць амаль немагчымае для ажыццяўлення чаго-небудзь’; воленс-ноленс – ‘незалежна ад жадання ці нежадання’; грызці горла – ‘жорстка, бязлітасна распраўляцца з кім-небудзь’; дух вон – ‘хто-небудзь памёр’; задаваць храпавіцкага – ‘моцна спаць’; задзіраць капыты – ‘здыхаць (пра жывёлу)’; збіваць з тропу – ‘выклікаць замяшанне, разгубленасць; заблытваць’; кануць у лету – ‘бяспследна знікнуць, назаўсёды аказацца забытым’; навярнуць галавой – ‘загінуць’; на дурніцу – ‘хітруючы, нічога не робячы (жыць, пражыць і пад.)’ і ‘бясплатна, дарэмна, нічога не плацячы (выпіваць, рабіць што-небудзь); на волю лёсу кідаць, пакідаць – ‘без нагляду, догляду, без падтрымкі, дапамогі’; не майго /твайго /яго /яе носа палоса – ‘мяне (цябе і г. д.) не датычыць’; ні два ні паўтара – ‘такі, які нічым не вызначаецца; пасрэдны чалавек’.

Заданне 37. Прачытайце фразеалагізмы. Што агульнае і чым адрозніваюцца фразеалагізмы паміж сабой у кожнай групе? Які код

культуры ілюструюць фразеалагізмы ў кожнай групе? Акрэсліце магчымае месца і камунікатыўную сітуацыю выкарыстання фразеалагізмаў? А на ўроках беларускай мовы?

1. *Адзін на адзін; адзін у адзін; адзін пры адным; адзін пад адным; адзін пад адзін; адзін на адным; адзін да аднаго.*

2. *Бачыць на тры сажні пад зямлёй; гнуцца ў тры пагібелі; драць тры скуру; з трэціх вуснаў; з трэціх рук; праз трэція рукі; тры чвэрці да смерці; устаўляць свае тры грошы; як тры грошы даў.*

Заданне 38. Падзяліце выкарыстаныя ў творах Янкі Купалы фразеалагізмы з кампанентам *рука* на групы ў залежнасці ад таго, сімвалам чаго выступае ў іх кампанент *рука*: 1) сродак нажывы, зброя; 2) сродак улады, сілы, магутнасці; 3) прылада, сродак выканання пэўнай работы; 4) паказчык ацэнкі працы, умельства чалавека; 5) сродак сувязі, дапамогі, спачування; 6) паказчык бяздзейнасці; 7) чалавек, асоба і інш.

Руку ўзняць /падымаць – ‘зрабіць замах на каго-, што-небудзь’; *узяць рукамі голымі* – ‘авалодаць чым-небудзь без цяжкасці’; *пагрэць рукі* – ‘незаконным спосабам нажыцца за чый-небудзь кошт’; *не ўзнімаецца рука* – ‘хто-небудзь не можа зрабіць што-небудзь, у яго не хапае рашучасці, сілы, прападае жаданне рабіць што-небудзь’; *браць /узяць у свае рукі* – ‘завалодваць, станавіцца гаспадаром’; *дзяржаць у руках* – ‘кантраляваць’; *у рукі папасці* – ‘быць злоўленым, схопленым кім-небудзь’; *выйсці /звольніцца з рук* – ‘выратавацца, вырвацца з-пад улады каго-небудзь, чыёй’; *прылажыць рукі* – ‘заяцца чым-небудзь, пачаць рабіць што-небудзь’; *гарыць у руках* – ‘выконваць, рабіць што-небудзь спрытна, умела, хутка’; *рукі залатыя* – ‘умелы, здольны ў якой-небудзь справе чалавек’; *мець рукі* – ‘быць здольным усё рабіць, не баяцца працы любой’; *на ўсе рукі* – ‘выключны, здольны на вельмі многае, здатны да ўсяго’; *не пакладаючы рук* – ‘вельмі старанна, не перастаючы, многа (працаваць, рабіць)’; *з рукамі* – ‘працавіты, умелы, лоўкі’; *руку не падаваць* – ‘не вітацца з кім-небудзь, не прызнаваць каго-небудзь’; *падаваць руку* – ‘дапамагаць, выказваць прыязнасць каму-небудзь’; *працягнуць двое рук* – ‘аказаць дапамогу, памагчы каму-небудзь у чым-небудзь’; *рука ў руку* – ‘разам, дружна, аднадушна, як аднадумцы (жыць, працаваць, дзейнічаць і пад.)’; *рукі пабіць* – ‘заклучыць якую-небудзь здзелку, дагавор, дамовіцца аб чым-небудзь’;

аддаць <сваю> руку – ‘выходзіць замуж за каго-небудзь’; *вязаць/звязаць/злучываць рукі* – ‘заручаць, браць шлюб’; *складаць рукі* – ‘паміраць, надыходзіць час смерці’; *накрыж ручанькі злажыць* – ‘нічога не рабіць’; *ламаць /заламаць <белы /свае> рукі /ручкі /ручанькі* – ‘быць, знаходзіцца ў стане распачы, адчаю, прыходзіць (прыйсці) у адчай, узрушэнне (ад вялікага гора)’; *на руку* – ‘падыходзіць каму-небудзь, задавальняе каго-небудзь, адпавядае чыйму-небудзь жаданню, інтарэсам’; *з рукі лёгкай* – ‘пасля чыйго-небудзь пачынання, прыкладу’; *з рукою лёгкай* – ‘шчаслівы, удачлівы, які нясе поспех у чым-небудзь’; *рукі нялёгкай* – ‘які прыносіць няўдачу ў чым-небудзь’.

Заданне 39. Параўнайце фразеалагізмы беларускай і англійскай моў з агульным кампанентам *нож* – *knife*. Вызначце сярод іх поўныя, частковыя і безэквівалентныя фразеалагізмы. Што стала асновай выкарыстання вобразаў фразеалагізмаў з кампанентам *нож* – *knife* у беларусаў і англічан? Якія стэрэатыпы, эталоны ілюструюць фразеалагізмы ў кожнай мове?

Бел. *Без нажа зарэзаць; легчы пад нож; на нажах* з кім; *нож у спіну; памерці пад нажом; прыставаць з нажом да горла; тачыць нож; як нажом адрэзаць.*

Англ. *Cut like a knife* – ‘рэзаць, пратыкаць; паласнуць як нажом (па сэрцу)’; *knife and fork* – 1) ‘ежа’, 2) ‘ядок’; *khife in the back* – ‘нож у спіну’; *to put under the knife* – ‘ставіць пад нож’; *to get one’s knife into smb* – ‘тачыць нож супраць каго-н.’; *to go under the knife* – ‘легчы пад нож, падвергнуцца аперацыі’; *to job a knife into the throat* – ‘зарэзаць’; *have (one’s knife into (someone))* – ‘ускладніць чыё-н. жыццё з-за непрыязні’; *cut like a knife* – ‘рэзаць сэрца’; *play a good knife and fork* – ‘есці з апетытам’; *on a knife-edge* – ‘вельмі ўстрыжаны, занепакоены складанай ці стрэсавай сітуацыяй’; *sharpen a |one’s knife* – ‘рыхтавацца да наступлення’; *you could cut it with a knife* – ‘гэта зусім адчувальна, заўважна’.

Заданне 40. Устанавіце значэнне і падзяліце прыведзеныя фразеалагізмы на прыслоўныя і дзеяслоўныя. Што аб’ядноўвае гэтыя дзве групы фразеалагізмаў? Які код культуры прадстаўляюць усе названыя фразеалагізмы беларускай мовы?

З нагі на нагу; з прахалодай; з халадком; нага за нагу; на пятыя суткі даходзіць; як панаў парабак; у гадзіну па чайнай лыжцы; цягнуць валынку; цягнуць каніцель; цягнуць ката за хвост; цягнуць рызіну; як мокрае гарыць; як назаўтра трэба; як сонная муха.

Заданне 41. Прачытайце фразеалагізмы беларускай мовы з агульным кампанентам *дзверы*, назавіце іх значэнне. Што сімвалізуюць дзверы ва ўяўленні чалавека? Якія стэрэатыпы, эталоны прадстаўляюць прыведзеныя фразеалагізмы?

Адмыкаць адамкнёныя дзверы; адчыняць дзверы каму, чаму, куды; адчыняць ілбом дзверы; бразгаць дзвярыма; дзверы адчынены /расчынены; дзверы зачынены /зачыніліся; дзень, дні адкрытых дзвярэй; застукаць ва ўсе дзверы; ламацца ў адчыненыя дзверы; нагой дзверы адчыняць; наказваць на дзверы; пры зачыненых дзвярах; стукацца ў дзверы; як дурань з дзвярамі; як у Бога за дзвярыма.

Заданне 42. Параўнайце фразеалагізмы беларускай мовы з кампанентам *дзверы* (з папярэдняга задання) з фразеалагізмамі англійскай мовы з кампанентам *door*. Выдзеліце сярод іх спачатку поўныя, затым частковыя эквівалентныя фразеалагізмы. Асобна выпішыце безэквівалентныя ў кожнай мове. Вашы каментарыі аб наяўнасці эквівалентных і безэквівалентных фразеалагізмаў у такіх далёкароднасных мовах?

1) *Be at smb's door* – ‘быць побач, блізка’; 2) *Behind closed doors* – ‘тайна’; 3) *Force an open door* – ‘ламацца ў адчыненыя дзверы’; 4) *Lay smth. at somebody's door* – ‘прыпісваць каму-н. што-н., вінаваціць каго-н. у чым-н.’; 5) *Show smb. the door* – ‘выставіць, выгнаць каго-н.’; 6) *Lie at smb's door* – ‘ляжыць на чыім-н. сумленні’; 7) *Next door* – ‘побач, вельмі блізка, па суседству’; 8) *The open door* – ‘палітыка адкрытых дзвярэй’; 9) *Open its (one's ці the) door* – ‘адкрывацца, пачынаць аперацыю’; 10) *Open the door's to smith* – ‘адкрыць дарогу для чаго-н.; даць магчымасць’; 11) *When one door closes (shuts) another opens* – ‘калі закрываюцца адны дзверы, адчыняюцца другія’; 12) *Out of doors* – ‘на адкрытай прасторы, не ў памяшканні’; 13) *Within doors* – ‘у доме, у памяшканні’; 14) *Turn somebody's out of doors* – ‘выправадзіць, выгнаць, выставіць каго-н. за дзверы’; 15) *Throw open the door to somebody's* – ‘аказаць гасціннасць каму-н.’; 16) *Close the door on* – ‘закрыць перад кім-н. дзверы, адказаць каму-н. у доме’; 17) *Close its door* – ‘закрывацца (аб прадпрыемстве, банку і пад.); абанкроціцца’; 18) *At death's door* – ‘пры смерці, на парозе смерці’; 19) *Keep the door open for smth'* – ‘не здымаць што-н. з павесткі дня; даць чаму-н. поўную магчымасць’.

Заданне 43. Прачытайце групы фразеалагізмаў беларускай, рускай і англійскай моў з агульным у кожнай групе прыметнікавым кампанентам *чырвоны, красны і red*. Параўнайце вобразы фразеалагізмаў трох моў, паспрабуйце акрэсліць сімволіку кампанента-прыметніка ў кожнай мове, выявіць агульнае і адметнае ў фразеалагізмах трох моў.

Бел. *Абкласці чырвонымі сцяжкамі; пускаць чырвонага пёўня; чырвонай ніткай; чырвоны памешчык; чырвоны певень.*

Руск. *Красна девица; красная строка; красная цена; красное слово; красной нитью проходить, пройти, выделяться; красный петух.*

Англ. *To see the red light* (дасл.: бачыць чырвоны колер) – ‘прадчуваць, набліжэнне небяспекі, бяды і пад.’; *like a red (to a bull)* (дасл.: чырвоная ануча) – ‘тое, што прыводзіць ў шаленства (як быка чырвоны колер)’; *red lamp /light (slang)* (дасл.: чырвоны ліхтар /святло) – ‘публічны дом’; *a red book* (дасл.: чырвоная кніга) – ‘афіцыйная дакументацыя, спісы людзей, база дадзеных, дзе захоўваецца інфармацыя пра тых, хто мае праблемы з законам’; *to be in the red* (дасл.: быць у чырвоным) – ‘губляць даходы, быць з убыткам’; *red card* – (дасл.: чырвоная картка) – ‘заўвага, указанне на памылку, пралік, нядобры ўчынак ці паводзіны’; *a red-letter day* (дасл.: чырвоная літара дня) – ‘святочны, памятны, шчаслівы дзень’; *red-light district* (дасл.: раён чырвонага ліхтара) – ‘небяспечны раён’; *to get /have a red face* (дасл.: мець чырвоны твар) – ‘пачырванець ад збянтэжанасці’.

Заданне 44. Параўнайце фразеалагізмы беларускай і нямецкай моў з кампанентам *ногі – bein*. Устанавіце агульнае і адметнае. Вашы вывады?

Бел. *Адна нага тут другая там; адной нагой стаяць у магіле; адчуваць глебу пад нагамі; блытацца пад нагамі; валяцца пад нагамі; вынесці ўперад нагамі; дагары нагамі; збівацца з нагі; зямля гарыць пад нагамі; і нага не была; каб і нагі не было; кульгаць на абедзве нагі; на блізкую нагу; нага за нагу; нага не ступала; нага не ступіць; на нагах; нагой адчыняць дзверы; наступаць на нагу; падстаўляць нагу; пераварочваць дагары нагамі; скакаць на адной назе; устаць не з той нагі; як, што, чаго хоча левая нага /пятка; патрэбны як сабаку пятая нага.*

Ням. 1) *j-t. auf die Beine helfen* (дасл.: каму-н. на нагу памагчы) – ‘памагчы ўстаць на ногі (фінансава)’; 2) *die Beine unter*

die Arme nehmen (дасл.: браць ногі ў рукі) – ‘кінуцца бегчы з усіх ног’: 3) *Eisbeine bekommen* (дасл.: атрымаць ледзяныя ногі) – ‘спалохацца, пахаладзець ад страху’; 4) *kalte Füße bekommen* (дасл.: атрымаць ледзяныя ногі) – ‘спалохацца, пахаладзець ад страху’; 5) *Was man nicht im Kopf hat, muss man in den Beinen haben* (дасл.: чаго няма ў галаве, павінна быць у нагах) – ‘дурная галова нагам спакою не дае’; 6) *kein Bein auf die Erde kriegen* (дасл.: не адчуваць нагі на зямлі) – ‘не мець поспеху, быць няўдачнікам’; 7) *die Füße getreten fühlen* (дасл.: адчуваць штуршок, выпятку нагі) – ‘адчуваць сябя пакрыўджаным’; 8) *Stein und Bein schwören* (дасл.: клясціся каменем і нагой) – ‘даваць клятвеннае абяцанне’; 9) *Furcht macht Beine* (дасл.: страх робіць ногі) – ‘страх надае крылле’; 10) *sich kein Bein ausreißen* (дасл.: не “рваць” ногі) – ‘не старацца’; 11) *auf den Beinen sein* – ‘быць цэлы дзень на нагах’.

Заданне 45. Размяркуйце фразеалагізмы на групы паводле сферы матэрыяльнай і духоўнай культуры вобразаў прыведзеных адзінак.

Абіваць парогі; адным мірам мазаны; валодаць пяром; і з мукой і не пыльна; кроў ад крыві; ляпнуць як латцем па цымбалах; найшла каса на камень; на парозе; ні богу свечка ні чорту качарга; ні млён ні таўкач; памяць як рэшата; пачынаць ад печкі /ад печы; праціраць штаны; пускаць свечкай да Бога; спаць у шапку; трымацца за спадніцу; у чатырох сценах сядзець, жыць; хоць у плуг запрагай; як зняты з крыжа; як на сто коней сеў; як сякерай адсек.

Заданне 46. Прачытайце фразеалагізмы беларускай мовы з кампанентам *кот, сабака, свіння*. Якія якасці, прыкметы, асаблівасці чалавека яны прадстаўляюць? Каму адрасаваны фразеалагізмы? Якую ацэнку яны даюць? Якія правілы праз антыправілы яны даводзяць?

Жыць як кот з сабакам; гульня ў ката і мышку; кот наплакаў; кот марцовы; кот у мяшку; не кот наплакаў; укінуць ката ў хату; цягнуць ката за хвост.

Была ў сабакі хата; дурны як сабака да году; зажываць, загойвацца як на сабаку; з сабакам не знойдзеш, не адшукаеш; кожны сабака; любіць, кахаць як сабака палку; ні адзін сабака; па сабаку з рота скача; прапасці за сабаку; сабака на сене; сабака не пераскочыць; хоць на сабак вылі; хоць ты ў сабакі вачэй пазыч; як сабака з кошкай.

Ідзе, падыходзіць як свінні сядло; падкладваць свінню; паказаць на чым свіння хвост носіць; пражыць як на свінні праехаць; п’яны,

напіцца, набрацца як свіння; разумець, разбірацца як свіння ў апельсінах; свіней не пасвіў; сыпаць бісер перад свіннямі; сядзець, ляжыць як на свінні набэдрыкі.

Заданне 47. Параўнайце фразеалагізмы беларускай і англійскай моў з кампанентам *конь*. Вашы вывады паводле назірання за вобразамі?

Бел. Аказацца на белым кані; даць, уваліць як каню; конь божы; конь /кот не валяўся; на кані і пад канём; не па каню воз; не ў каня корм; па конях! пад канём быць; рабіць з камара каня; ставіць воз наперад каня; як на кані праехаць.

Анг. *Back the wrong horse* (дасл.: паставіць не на таго каня) – ‘зрабіць дрэнны выбар, памыліцца’; *beat a dead horse* (дасл.: біцьдохлага каня) – ‘займацца бескарыснай справай’; *Change horses in the midstream* – ‘ажыццяўляць перамены ў непрыдатны час’; *Strong as a horse* (дасл.: моцны, як конь) – ‘здаровы, моцны, дужы’; *Come off your high horse* (дасл.: злезь са свайго высокага каня) – ‘не задзірай нос, не зазнавайся’; *Flog a dead horse* (дасл.: пароцьдохлага каня) – ‘займацца бескарыснай, безвыніковай справай’; *Hold your horses* (дасл.: прытрымайце коней) – ‘будзьце асцярожнымі ў выказваннях ці дзеяннях; не хвалойцеся’; *Horse and foot* – ‘усімі сіламі, з усёй моцы’; *A dark horse* (дасл.: цёмны конь) – ‘цёмная асоба’.

Заданне 48. Параўнайце фразеалагізмы беларускай і англійскай моў з кампанентам *сабака*. Вашы вывады аб вобразах фразеалагізмаў і ўяўленнях пра сабаку ў беларусаў і англічан?

Бел. Была ў сабакі хата; дурны як сабака да году; зажываць, загойвацца як на сабаку; з сабакам не знойдзеш, не адшукаеш; кожны сабака; любіць, кахаць як сабака палку; ні адзін сабака; па сабаку з рота скача; прапасці за сабаку; сабака на сене; сабака не пераскочыць; хоць на сабак вылі; хоць ты ў сабакі вачэй пазыч; як сабака з кошкай;

Англ. *A dumb dog* – ‘маўчун’; *a dull dog* – ‘нудны чалавек, нуда’; *be like a dog with two tails* (дасл.: быць падобным да сабакі з двума хвастамі) – ‘быць вельмі задаволеным’; *love me, love my dog* – ‘любіш мяне, любі і майго сабаку’; *to work like a dog* (дасл.: рабіць, як сабака) – ‘шмат і старанна працаваць’; *to sleep like a dog* (дасл.: спаць, як сабака) – ‘моцна спаць’; *lucky dog* (дасл.: шчаслівы сабака) – ‘шчасліўчык’; *every dog has its day* (дасл.: у кожнага сабакі свой дзень) –

‘будзе і на нашэй вуліцы свята’; *the dog in the manger* – ‘сабака на сене’; *have something at one’s finer’s end* – ‘сабаку з’есці (на чым-н.)’; *the black dog is on one’s back* – ‘хандрыць, знаходзіцца ў стане суму, меланхоліі’; *call off one’s dogs* – ‘спыніць непрыемную справу, размову’; *follow smb. (about) like a dog* – ‘хадзіць за кім-н., як сабачка’; *help a lame dog over a stile* – ‘памагчы каму-н., выручыць каго-н. з бяды’; *kill smb. like a dog* – ‘забіць каго-н. як сабаку’.

Заданне 49. Параўнайце эквівалентныя фразеалагізмы рускай і беларускай, рускай і англійскай, рускай і французскай моў. Якія вобразы ў парах агульныя, а якія адметныя? Вашы вывады?

1. *Из кулька в рогожку – з агню ды ў полымя; бабушкины сказки – плёткі старой цёткі; виляют хвостом – мякка слаць; два сапога пара – абое рабое; тят да ляп – абы з рук; как перст – як кол, як пень пры дарозе; як месячык у небе; маменькин сынок – сынок-пестунок.*

2. *Время от времени – from time to time; стреляный воробей – an old and; каждый встречный и поперечный – (every) Tom, Dick and Harry; расхлёбывать кашу – face the music; с глаза на глаз – eye for eye; не верит своим глазам – not to believe one’s eyes/.*

3. *С глаза на глаз – tete-a-tete.*

Заданне 50. Прачытайце фразеалагізмы беларускай мовы з кампанентам *сяна* і падзяліце іх у залежнасці ад сімволікі гэтага кампанента – мяжа, перашкода, адасабленне, абарона, ахова, надзейнасць, моц.

Быць, жыць як за каменнай *сяной* – ‘пад надзейнай аховай каго-н., спакойна’; *кітайская сяна* – 1) ‘неадольная перашкода; поўная ізаляванасць ад каго-, чаго-н.’; маўчаць як *сяна* ‘зацята, упарта’; падпіраць сяну – ‘не ўдзельнічаючы ў танцах, стаяць у памяшканні’; палезці на сяну – ‘пачаць крайне ўзрушацца, раздражняцца, злавацца’; прыпіраць /прыціскаць да сценкі /да сяны – ‘ставіць у бязвыхаднае становішча’; сценка на сценку – ‘адзін на аднаго групамі (хадзіць, сыходзіцца ў кулачны бой)’; ставіць да сценкі /да сяны – ‘расстрэльваць’; стаяць сяной – ‘дружна, аднадушна выступаць (у абарону чаго-н., супраць чаго-н.)’; *сяна ў сяну* жыць – ‘зусім побач, у непасрэднай блізкасці, па суседству’; у *чатырох сценах* сядзець, жыць – ‘не маючы ні з кім зносін, у адзіноце’ і 2) ‘не выходзячы з дому, з памяшкання’; хоць сцены ў хаце абклевай – ‘вельмі многа, у вялікай колькасці. Пра грошы’.

Заданне 51. Прачытайце эквівалентныя фразеалагізмы беларускай і французскай моў, у аснове вобразаў якіх абраны сімвальны кампанент *хлеб*. Ваша меркаванне пра існаванне фразеалагізмаў у такіх далёкароднасных мовах?

Есці хлеб чый ‘жыць за чый-н. кошт, знаходзіцца на чый-н. утрыманні’ – *manger le pain de qn* (дасл.: есці чый-н. хлеб) ‘знаходзіцца ў служэнні ў кагосьці, жыць за чый-н. кошт’;

кавалак /кусок хлеба ‘сродкі для існавання’ – *un morceau de pain* (дасл.: кусок хлеба) ‘маленькая сума грошай, маленькі даход’;

перавадзіць на хлеб і ваду ‘пачынаць карміць вельмі сціпла’ – *mettre qn au pain et a l'eau* ‘пасадыць каго-н. на хлеб і ваду’;

сядзець на хлебе і вадзе ‘жыць надгаладзь, галадаць’ – *vivre au pain et a l'eau* ‘жыць хлебам і вадой, сядзець на хлебе і вадзе, галадаць’; *être au pain et à l'eau* ‘сядзець на хлебе і вадзе, пасціцца’;

хлеб надзённы 1) ‘тое, што крайне неабходна для жыцця, для існавання’; 2) ‘самае важнае, неабходнае’ – *pain quotidien* ‘хлеб надзённы’;

цяжкі хлеб ‘цяжкая фізічная праца, праца, якая патрабуе вялікіх намаганняў’ – *c'est du pain bien dur* ‘цяжкі (чэрствы) хлеб, нялёгка заробак’.

Заданне 52. Карыстаючыся “Слоўнікам фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава, паспрабуйце падабраць аналагі фразеалагізмаў (агульныя па семантыцы, але адрозныя кампанентным складам, структурай) у беларускай мове да прыведзеных французскіх фразеалагізмаў. Як вы растлумачыце наяўнасць ці адсутнасць такіх?

Avoir plus de chair que de pain (дасл.: мець больш плоці, чым хлеба) – ‘быць багацейшым здароўем, чым грашыма’;

on comte le pain (дасл.: добры, як хлеб) – ‘добры, мілы чалавек’;

manger du pain sec (дасл.: есці сухі хлеб) – ‘сядзець на адным хлебе’;

tendier son pain (дасл.: жабраваць свой хлеб) – ‘жабраваць’;

chercher son pain (дасл.: шукаць свой хлеб) – ‘жабраваць, пабірацца’.

mangeur de pain mollet (дасл.: ядок мяккага белага хлеба) – ‘далікатнае стварэнне’;

ivre comme une tranche de pain mouillée de vin (дасл.: п’яны, як луста хлеба, змочаная (насычаная) віном) – ‘моцна п’яны’.

Заданне 53. Прачытайце ірэальныя, ці энантыясемічныя, кампаратыўныя фразеалагізмы. Чым цікавыя такія адзінкі паводле свайго ўтварэння? З якой мэтай іх звычайна выкарыстоўваюць?

Патрэбны, трэба як *дзірка ў мосце; як зайцу стоп-сігнал; як лешташні снег; як пятае кола ў возе; як рыбе парасон; як сабаку пятая нага* – ‘зусім не, нікольні не (патрэбны, трэба); плавае як *калун /сякера /тапор* – ‘вельмі дрэнна’; чысты як *парася* – ‘вельмі брудны’; як *што босаму разуцца* – ‘вельмі лёгка, проста (зробіць што-н.)’.

Заданне 54. Прачытайце фразеалагізмы розных моў з кампанентам *яблык*. Выдзеліце агульныя адзінкі для ўсіх і адметныя ў кожнай мове.

Англ. *Adam's apple* (дасл. : адамаў яблык) – ‘кадык’; *apple of discord* – ‘яблык разладу’; *the apple of one's eye* – ‘вельмі дарагое каму-н.’; *the apple of Sodom* – ‘прыгожы, але гнілы плод’; *for sour apple* – ‘зусім, абсалютна (у адмоўных канструкцыях)’.

Бел. *Адамаў яблык; збіць, стаўчы на горкі яблык; пацэліць у самы яблычак; у яблыкі; яблык разладу; яблыку няма дзе ўпасці.*

Ням. *Apfel und Birnen zusammenzählen* – ‘параўноўваць непараўнальныя рэчы’; *für einen Apfel und ein Ei* – ‘вельмі танна’; *in den sauren Apfel beißen* – ‘прымусова рабіць што-н. непрыемнае’.

Руск. *Адамово яблоко; в яблоках; земляное яблоко; яблоко раздора; яблоку негде упасть.*

Фр. *Pomme de discord* – ‘яблык разладу’; *pomme d'Adam* – ‘адамаў яблык’;

pomme de terre – ‘земляны яблык’; *tomber dans les pommes* – ‘няма дзе яблыку ўпасці’; *des les pommes* – ‘у яблыках’.

Заданне 55. Прачытайце фразеалагізмы, аб’яднаныя агульным кампанентам *сэрца*. Якія эмоцыі і пачуцці перадаюць фразеалагізмы? Як растлумачыце выбар кампанента *сэрца* як аснову вобразаў утвораных фразеалагізмаў?

Даваць волю свайму сэрцу ‘дазваляць сабе расчуліцца’; з *разбітым сэрцам* ‘адчуваючы непакой, пакутуючы (звычайна з-за няўдалага кахання)’; *на сэрцы* ‘добра, прыемна, радасна’; *на сэрцы* ‘даспадобы, да густу каму-н.’; *са спакойным сэрцам* ‘без трывогі, без асцярогі, без роздуму’; *сэрцы абрываецца* ‘хто-н. адчувае моцны

страх, трывогу раптоўна адчайваецца’; *сэрца забалела* ‘хто-н. пачаў моцна непакоіцца, перажываць за каго-н.’; *сэрца ёкнула* ‘каго-н. нечакана ахоплівае хваляванне, неспакой і пад.’; *сэрца кроіцца* ‘каму-н. нязносна цяжка ад душэўнага болю за што-небудзь, хто-н. моцна перажывае за што-н.’; *сэрца ледзянее* – ‘хто-небудзь знаходзіцца ў стане моцнага страху, трывогі’; *сэрца на кусках разрываецца* ‘хто-н. зазнае моцнае перажыванне, узбуджэнне, трывогу і пад.’; *сэрца ные* ‘хто-н. перажывае, мае мукі з-за чаго-н.’; *сэрца пераварочваецца /пераварнулася* ‘хто-н. адчувае глыбокі смутак, шкадаванне, цяжка перажывае што-н.’; *сэрца разрываецца* ‘хто-н. адчувае моцны душэўны боль’; *сэрца рвецца* ‘хто-н. знаходзіцца ў стане ўсхвалявання, узбуджэння, узрушэння’; *сэрца як не выскачыць* ‘хто-н. непакоіцца, трывожыцца ў чаканні чаго-небудзь страшнага, нязведанага’; *усім сэрцам* ‘бязмежна, шчыра, сардэчна (любіць, кахаць, верыць, ганарыцца і пад.)’.

Заданне 56. Прачытайце фразеалагізмы з кампанентам *зуб /зубы* і паспрабуйце даць ім лінгвакультуралагічны аналіз, выявіўшы вытокі вобразаў і вызначыўшы каштоўнасны складнік, ацэнку, якія яны даводзяць.

Аж адскоквае ад зубоў; ані ў зуб; вастрыць зубы; вырываць ад зубоў; глядзець у зубы; да зубоў узброіць, узброіцца і пад.; даць па зубах; заговорваць зубы; зуб гарыць; зуб за зуб зайшоў; зуб на зуб не пападае; класці зубы на паліцу; ляскаць зубамі; мець зуб; на адзін зуб; на зуб; навязнуць у зубах; не па зубах каму, чыіх; наказваць зубы; пакласці на зуб; пападаць на зуб; паскаліць зубы; праз зубы; скрыгатаць зубамі; узяць у зуб; у чортавых зубах.

Заданне 57. Параўнайце фразеалагізмы беларускай (гл. папярэдняе заданне), рускай і французскай моў з кампанентам *зуб /зубы* – *dent*. Чым тлумачыцца выбар лексем *зуб* – *dent* як асновы вобразаў прыведзеных фразеалагізмаў? Што аб’ядноўвае і што адрознівае прыведзеныя фразеалагізмы ў розных мовах?

Руск. *Вооружённый до зубов; вырвать из зубов; глядеть в зубы кому; держать язык за зубами; заговаривать зубы; зуб за зуб; зуб на зуб не попадает; зубами держаться за что; зубы на полку класть; зубы разгорелись; иметь зуб на кого, против кого; ломать на чём зубы; навязло в зубах; не по зубам; ни в зуб ногой; сквозь зубы; точить зубы; чесать зубы; щёлкать зубами.*

Фр. *Avoir une dent* – ‘таемна ненавідзець каго-н., імкнуцца прычыніць шкоду каму-н.’; *dens les dents, dens vos dents* – ‘навязнуць у зубах’; *arme jusqu’aux dents* – ‘узброены да зубоў’; *les sans dents* – ‘загаворваць зубы’; *casse les dents* – ‘даць па зубах’.

Заданне 58. Прачытайце фразеалагізмы. У культурнай прасторы якой міфалогіі (славянскай, антычнай, біблейскай) прадстаўлены прыведзеныя фразеалагізмы?

Аўгіевы стайні /канюшні; ад Адама і Евы; блудная авечка; вавілонскае стаўпатварэнне; дамоклаў меч; зубы замаўляць; кануць у лету; косці перамываць; косць ад косці; кроў за кроў; на якую трасцу; паляецць у тартарары; пасля дожджычку ў чацвер; пракрустава ложка; садом і гамора; соль зямлі; соль у вочы; спяваць лазара; устаць з левай нагі; хлеб ды соль; яблык разладу; якое ліха носіць.

Заданне 59. Прачытайце сказы з твораў мастацкай літаратуры. Вызначце ў іх фразеалагізмы, іх значэнне, структурны тып, функцыі. Якія вытокі кожнай адзінкі? Якія коды культуры ў іх прадстаўлены?

1. Сватаўся тады наш цар і вялікі князь Іван Васільевіч да дачкі Жыгімонтавай, атрымаў жа ад каралеўны гарбуза і лютаваў яшчэ болей. 2. А ён пра каралеўну польскую шкадаваў і да помсты каралю рыхтаваўся – і за нехаценне сватам стаць, і за Лівонію, што пад Жыгімонтаву руку перайшло. 3. Дым палачанаў душыў, і прыпасу вялікага яны не мелі, і спадзяванні на падмогу Радзівілаву таксама дымам пайшлі, і пасля сёмага прыступу ваявода Давойна і ваяводзіч віленскі Ян Глябовіч, і ўладыка полацкі Арсеній з крыжам, а таксама лепшыя ад шляхты выйшлі з места і пачалі цару чалом біць, каб болей з гарматаў страляць не наказваў. 4. Прызнаю я, што жорсткасць і цвёрдасць сардэчная на вайне патрэбныя, ды паўстае душа мая, калі людзей мірных і бязвінных жывата пазбаўляюць. 5. Бачыў я колькі пажараў на свае вочы і сведчу: сродак гэты надзейны, нават калі замест малака вады наліць, так што, калі у вас там, крыў Божа, загарыцца нешта, няхай Палушка ці Варварка, не баючыся сораму, тое ўчыняць. 6. Ёсць на гэта і яшчэ адна прычына блізкая: узахвоціўся да мяне ні з пушчы ні з поля сын баярскі Мікалай Скапцоў з віном зялёным вечарамі заходзіць. 7. Ды толькі князю мае словы, што сценцы гарох. 8. І такая распач узяла, што хоць ваўком вый, хоць крычы, ды не дакрычышся ні да каго і сам гэтую сцежку выбіраць мусіш. А князь, каб на ім шэрсць курэла, навывёт бачыць, што ў мяне на душы робіцца. 9. Усплыло на памяць, як першы раз да іх у рукі трапіў.

Заданне 60. Прачытайце эквівалентныя фразеалагізмы англійскай, беларускай і рускай моў. Устаноўце іх значэнне. Чым тлумачыцца іх эквівалентнасць? У чым праяўляецца? Якая крыніца іх паходжання?

Абяцаная зямля – земля обетованная – the land of promise.

Адамаў яблык – адамово яблоко – adam's apple.

Альфа і амега //ад альфы да амегі – альфа и омега чего //от альфы до омеги – the alpha and omega //from a to z.

Мафусаілаў век – мафусаілов век – (live) as long as Methuselah; (live, to be) as old as Methuselah.

Валаамава аслица – Валаамова ослица – Balaam's ass.

Вока за вока – око за око – eye for eye.

Казёл адпушчэння – козел отпущения – the scapegoat.

Кропля /капля ў моры – капля в море – a drop in the bucket.

Соль зямлі – соль земли – the salt of the earth.

ЛІТАРАТУРА

1. Арнольд, И. В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования) / И. В. Арнольд. – Л. : Просвещение, 1973. – 304 с.

2. Байбурин, А. К. Жилище в обрядах и представлениях славян / А. К. Байбурин. – Л. : Наука, 1983. – 188 с.

3. Белорусско-русский паралексический словарь-справочник : пособие для учителя / под ред. А. Е. Михневича. – Минск : Нар. асвета, 1985. – 366 с.

4. Бирих, А. К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ ; Межкаф. словарный каб. им. Б. А. Ларина; А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова ; под ред. В. М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 927 с.

5. Буракова, М. У. Анамастыка, тэрміналогія і фразеалогія : вучэб.-метад. дапам. / М. У. Буракова, В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2011. – 166 с.

6. Большой фразеологический словарь русского языка / отв. ред. В. Н. Телия. – 4-е изд. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 784 с.

7. Васильева, А. Н. Курс лекций по стилистике русского языка. Научный стиль речи / А. Н. Васильева. – М. : Русский язык, 1976. – 192 с.

8. Васильева, А. Н. Практическая стилистика русского языка для иностранных студентов-филологов старших курсов. / А. Н. Васильева. – 2-е изд., перераб. – М. : Русский язык, 1989. – 190 с.

9. Гаўрош, Н. В. Фразеалагічны слоўнік для сярэдняй школы / Н. В. Гаўрош, І. Я. Лепешаў, Ф. М. Янкоўскі ; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. – Мінск : Нар. асвета, 1973. – 351 с.

10. Гвоздарев, Ю. А. Основы русского фразообразования / Ю. А. Гвоздарев. – 2-е изд., испр. и доп. – Ростов-на-Дону : НМЦ «Логос», 2010. – 246 с.

11. Даль, В. И. Пословицы русского народа : сборник : в 2 т. Т. 2 / В. И. Даль. – М. : Худож. лит., 1984. – 449 с.

12. Добровольский, Д. О. Образная составляющая в семантике идиом / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 71–92.

13. Функцыянальныя стылі / У. В. Анічэнка [і інш.] // Асновы культуры маўлення і стылістыкі : вучэб. дапам. / пад рэд. У. В. Анічэнка. – Мінск : Універсітэцкае, 1992. – С. 29–60.

14. Забияко, А. П. Новая философская энциклопедия / А. П. Забияко ; под ред. В. С. Степина. – М. : Мысль, 2001.
15. Зеленин, Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин ; пер. с нем. К. Д. Цивиной. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.
16. Зыкова, И. В. *Дать /реже Давать по шапке* / И. В. Зыкова // Большой фразеологический словарь русского языка / отв. ред. В. Н. Телия. – 4-е изд. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – С. 166–168.
17. Канцавая, Г. *На старане – у старане* (пра “знешняе” падабенства і сугучнасць некаторых фразеалагізмаў у беларускай мове / Г. Канцавая // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст : зб. навук. арт. Каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі ; рэдкал. : М. М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – С. 47–51.
18. Карлович, М. П. Воздействующая функция слова в средствах массовой коммуникации / М. П. Карлович // Культура мовы журналіста. – 1990. – № 15. – С. 47–54.
19. Коваль, В. И. Фразеология народной духовной культуры: состав, семантика, происхождение : монография / В. И. Коваль. – Минск : РИВШ, 2011. – 196 с.
20. Коваль, В. И. Мифологические верования восточных славян / В. И. Коваль. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. – 270 с.
21. Ковшова, М. Л. *Как с писаной торбой носиться*: принципы когнитивно-лингвокультурологического исследования идиом / М. Л. Ковшова // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 164–178.
22. Ковшова, М. Л. Анализ фразеологизмов и коды культуры / М. Л. Ковшова // Изв. РАН. Сер. литературы и языка. – 2008. – Т. 67, № 2. – С. 60–65.
23. Ковшова, М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М. Л. Ковшова. – М. : Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2013. – 453 с.
24. Ковшова, М. Л. Семантика головного убора в культуре и языке. Костюмный код культуры / М. Л. Ковшова. – М. : Гнозис, 2015. – 368 с.
25. Кожин, А. Н. Функциональные типы русской речи / А. Н. Кожин, О. А. Крылова, В. В. Одинцов. – М. : Высш. школа, 1982. – 223 с.
26. Кожина, М. Н. Сопоставительное изучение научного стиля и некоторые тенденции его развития в период научно-технической революции / М. Н. Кожина // Язык и стиль научной литературы / отв. ред. М. Я. Цвиллинг. – М. : Наука, 1977. – С. 3–25.

27. Комарова, М. А. Вербализация линвокультурных концептов во французском и русском языках / М. А. Комарова // Вестн. МГЛУ. Сер. 1. Филология. – 2015. – С. 20–27.

28. Кошарная, С. А. Миф и язык: опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира / С. А. Кошарная. – Белгород : Издательство Белгородского университета, 2002. – 287 с.

29. Лемцюгова, В. П. Дыялектнае слова ў кантэксце мастацкага твора / В. П. Лемцюгова // Беларускае слова ў тэксце і ў сістэме мовы / пад рэд. В. К. Шчэрбіна. – Мінск, 1994. – С. 60.

30. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.

31. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Бел. Эн., 2004. – 448 с.

32. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Бел. Эн., 2008.

33. Ляшчынская, В. А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.

34. Ляшчынская, В. А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2010. – 229 с.

35. Ляшчынская, В. А. Пра хлеб і да хлеба: Веды і вопыт беларусаў у фразеалагічных адзінках мовы / В. А. Ляшчынская // Роднае слова. – 2011. – № 10. – С. 38–42.

36. Ляшчынская, В. А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў : манаграфія / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2012. – 110 с.

37. Ляшчынская, В. А. Зааморфны код культуры ў беларускіх фразеалагізмах: найменні чалавека / В. А. Ляшчынская // Славянская фразеалогія в синхронии и диахронии : сб. науч. тр. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2014. – Вып. 2. – С. 109–112.

38. Ляшчынская, В. А. Навуковыя тэксты і фразеалагізмы / В. А. Ляшчынская // Bialorutenistyka Bialostocka. Т. № 6. – Bialostock, rok 2014. – S. 281–295.

39. Ляшчынская, В. А. Канцэпт *Бог* у беларускай фразеалогіі / В. А. Ляшчынская // Куляшоўскія чытанні : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Магілёў, 24–25 красавіка 2014 г. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2014. – С. 145–150.

40. Ляшчынская, В. А. Канцэптуалізацыя граху ў фразеалогіі ўсходнеславянскіх моў / В. А. Ляшчынская // Наукові записки. Вип. 127. – Сер. Філолагічныя науки (Мовознаўства). – Кіраваград : РВВ КДПУ ім. В. Винніченка. – 2014. – С. 63–67.

41. Ляшчынская, В. А. Базавыя канцэпты фразеалагічнай карціны свету беларусаў : манаграфія / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2015. – 223 с.

42. Ляшчынская, В. А. Сімвальнасць фразеалагізмаў з кампанентам-колеранайменнем у беларускай мове / В. А. Ляшчынская // Юбілейная навука-практ. канф., посвяц. 85-летію ГГУ імя Франціска Скорины (Гомель, 17 чуня 2015 г.) : матэрыялы : в 4 ч. Ч. 1. – Гомель : ГГУ ім. Ф. Скорины, 2015. – С. 180–183.

43. Ляшчынская, В. А. Канцэптуалізацыя абмежаванай прасторы ў беларускіх фразеалагізмах з кампанентам-найменнем збудавання / В. А. Ляшчынская // Беларуская мова ў XXI стагоддзі: асноўныя тэндэнцыі развіцця (да 80-годдзя акадэміка А. І. Падлужнага) : зб. матэр. Міжнар. навук. канф. (Мінск, 28–29 кастрычніка 2015 года) / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2015. – С. 209–216.

44. Ляшчынская, В. А. Сімволіка кампанента і культурны складнік семантыкі фразеалагізмаў / В. А. Ляшчынская // Роднае слова. – 2016. – № 4. – С. 26–30.

45. Ляшчынская, В. А. Фразеалагізмы прыроднага кода культуры беларусаў з кампанентам-сімвалам *камень* / В. А. Ляшчынская // Мова – Літаратура – Культура : матэр. VIII Міжнар. навук. канф. (Мінск, 15–16 вер. 2016 г.) : у 2 ч. Ч. 2 / БДУ. – Мінск : РІВШ, 2016. – С. 60–65.

46. Ляшчынская, В. А. Сімволіка фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам *хата* / В. А. Ляшчынская // Topos domi w literaturach wschodniosłowiańskich: Studia pod redakcją Joanny Dziejic, Anny Alsztyniuk, Anny Sakowicz. – Białystok, 2017. – С. 149–162.

47. Ляшчынская, В. А. Канцэпты прыродных стыхій у фразеалагічнай карціне свету беларусаў: агонь, вада, зямля і паветра : манаграфія / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2018. – 221 с.

48. Ляшчынская, В. А. Сімволіка фразеалагізмаў з кампанентам *шапка* ў беларускай мове / В. А. Ляшчынская // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. – 2018. – № 1 (106). – Гомель : ГГУ ім. Ф. Скорины, 2018. – С. 64–70.

49. Ляшчынская, В. А. Ідыяматыка беларускай мовы ў лінгвакультуралагічным асвятленні : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2019. – 249 с.
50. Ляшчынская, В. А. Вобраз чалавека ў беларускай фразеалогіі : слоўнік / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава. – Мінск : РІВШ, 2020. – 301 с.
51. Ляшчынская, В. А. Два фрагменты фразеалагічнай карціны свету беларусаў : манаграфія / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2020. – 229 с.
52. Ляшчынская, В. А. Гастронамічны код культуры беларусаў. Стэрэатыпы ежы ў вобразах фразеалагізмаў беларускай мовы : манаграфія / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2022. – 271 с.
53. Ляшчынская, В. А. Слоўнік гастронамічных фразеалагізмаў беларускай мовы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава. – Мінск : РІВШ, 2023. – 128 с.
54. Маршэўская, В. В. Фразеалагізмы са структурай сказа : манаграфія / В. В. Маршэўская ; пад рэд. праф. І. Я. Лепешава. – Гродна : ГРДУ, 2003. – 115 с.
55. Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. : Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – 607 с.
56. Мифы Беларуси / авт.-сост. В. В. Адамчик. – Минск : Харвест, 2014. – 319 с.
57. Мед, Н. Г. Национально-культурная специфика испанских фразеологизмов с гастрономическим компонентом / Н. Г. Мед // Язык. Сознание. Коммуникация : сб. ст. / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : МАКС Пресс, 2014. – Вып. 50. – С. 216–222.
58. Милованова, Н. Я. Наблюдение над средствами экспрессивности научной речи / Н. Я. Милованова // Исследования по стилистике / отв. ред. Л. М. Майданова. – Вып. 5. – Пермь : Перм. ун-т, 1976. – С. 140–148.
59. Мокиенко, В. М. Образы русской речи / В. М. Мокиенко. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1986. – 277 с.
60. Мокиенко, В. М. Славянская фразеология : учеб. пособие для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.» / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. школа, 1989. – 286 с.
61. Мокиенко, В. М. Загадки русской фразеологии / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., перераб. – СПб. : «Авалон», «Азбука-классика», 2007. – 256 с.

62. Одинцова, О. В. Текстформирующие языковые средства научной речи / О. В. Одинцова // Вопросы изучения русского языка, истории и культуры России. – Вып. 1. Russian Department. National Chengchi University. – Taipei; Taiwan, 1998. – P. 106–108.

63. Ожегов, С. И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка) // С. И. Ожегов. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М. : Высш. школа, 1974. – С. 182–219.

64. Основы научной речи / Н. А. Буре [и др.]. – М. : Академия СПб. Филол. фак. СПбГУ, 2003. – 272 с.

65. Пименова, М. В. Введение в концептуальные исследования / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2006. – 178 с.

66. Плотнікаў, Б. А. Кароткая гісторыя беларускай мовы і мовазнаўства : вуч. дапам. / Б. А. Плотнікаў. – Мінск : Акадэмія кіравання пры прэзідэнце РБ, 2002. – 103 с.

67. Постовалова, В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) / В. И. Постовалова // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 25–33.

68. Постовалова, В. И. Религиозные концепты в теолингвистическом представлении / В. И. Постовалова // Хрестоматия теолингвистики. Т. 2 / под ред. : А. К. Гадамского, К. Кончаревич. – Београд (Сербия) : Изд-во Университет, православни богословски факультет, 2011. – С. 156–172.

69. Риккерт, Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт // Культурология XX века. Антология. – М. : Юрист, 1995. – С. 69–101.

70. Санько, З. Малы беларуска-рускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Санько. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.

71. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа / пад рэд. А. С. Аксамітава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 655 с.

72. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. Т. 1 : А – Г / уклад. Ю. Ф. Мацкевіч, А. І. Грынавецкене, Я. М. Рамановіч [і інш.] ; рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 513 с.

73. Соссюр, Ф. Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр // Труды по языкознанию. – М. : Наука, 1977. – 695 с.

74. Стилистика русского языка : учеб. пособие / сост. В. Д. Бондалетов [и др.] ; под ред. Н. М. Шанского. – Л. : Просвещение, 1982. – 286 с.

75. Телия, В. Н. Вторичная номинация и ее виды / В. Н. Телия // Языковая номинация. Виды наименований / отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцев. – М. : Наука, 1977. – С. 129–221.

76. Телия, В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В. Н. Телия // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Доклады российской делегации : сб. докладов (отд. литературы и языка РАН) ; отв. ред. Н. И. Толстой. – М. : Наука, 1993. – С. 302–313.

77. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

78. Телия, В. Н. Особенности структуры словаря / В. Н. Телия / Большой фразеологический словарь русского языка / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : «АСТ-ПРЕСС», 2009. – С. 776–782.

79. Толстая, С. М. Грех в свете славянской мифологии / С. М. Толстая // Концепт греха в славянской и европейской культурной традиции : сб. статей / под ред. О. В. Беловой. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 9–43.

80. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 1 : А–В / рэд. тома М. П. Лобан. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.

81. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 2 : Г–К / рэд. тома А. Я. Баханькоў. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.

82. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 3 : Л–П / [Рэд. тома П. М. Гапановіч]. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1979. – 673 с.

83. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 4 : П–Р / рэд. тома : Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1980. – 768 с.

84. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 5. Кн. 1 : С–У / рэд. тома М. Р. Суднік. – Мінск : Выд-ва Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1983. – 663 с.

85. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 5. Кн. 2 : У–Я / рэд. тома М. Р. Суднік. – Мінск : Выд-ва Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1984. – 608 с.

86. Хлусевіч, І. М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове / І. М. Хлусевіч ; пад рэд. І. Я. Лепешава. – Гродна, 2002. – 99 с.

87. Шамякіна, Т. І. Міфалогія і беларуская літаратура: нарысы і эсэ / Т. І. Шамякіна. – Мінск : Маст. літ., 2000. – 392 с.

88. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. А–Б / В. У. Мартынаў, А. Я. Супрун, Г. А. Цыхун [і інш.] ; рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 440 с.

89. Юнг, К. Душа и миф: шесть архетипов / К. Юнг. – Киев : Port-Royal, 1996. – 384 с.

Вучэбнае выданне

Ляшчынская Вольга Аляксееўна

**МЕТОДЫКА ВЫКЛАДАННЯ
БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ.
ВЫВУЧАЕМ ФРАЗЕАЛОГІЮ**

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Рэдактар К. С. Балашова
Карэктар В. У. Калугіна

Падпісана да друку 03.05.2024. Фармат 60x84 1/16.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум. др. арк. 12,09.
Ул.-выд. арк. 13,22. Тыраж 25 экз. Заказ 279.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”.
Спецыяльны дазвол (ліцэнзія) № 02330 / 450 ад 18.12.2013 г.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вырабніка,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў у якасці:
выдаўца друкаваных выданняў № 1/87 ад 18.11.2013 г.;
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 3/1452 ад 17.04.2017 г.
Вул. Савецкая, 104, 246028, Гомель.